

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСКУССТВ

Н. Ц. ПАПУХЯН

НАРОДНОЕ ЗОДЧЕСТВО СЮНИКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1972

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ն. Ծ. ՊԱՊՈՒԽՅԱՆ

ՍՅՈՒՆԻՔԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1972

A 3908
III

Ուսումնասիրության նյութը Սեանի ավազանից մինչև Արաքսի հովիտը տարածվող շրջանների ժողովրդական ինքնատիպ ճարտարապետությունն է։ Հաղարամյակների խորքից եկող այդ ժառանգության նյութական մնացորդները հեղինակի կողմից շափազրվել, լուսանկարվել և մի շարք օժանդակ աղբյուրների օգնությամբ վերլուծության են ենթարկվել։ Շոշափված են հին քաղաքների, ավանների և գյուղերի կառուցապատման, տարբեր բնույթի շենքերի ու շինությունների կառուցվածքային, համադրվածքային և զեղարվեստական առանձնահատկությունները։ Պատմա-ազգագրական, արվեստագիտական հարցերի կողքին արդի ճարտարապետության համար առաջ են քաշված մի շարք գործնական խնդիրներ։

Ն Ն Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգության մեջ ուշագրավ տնդ է դրավում ժողովրդական ճարտարապետությունը: Այն ստեղծվել, աստիճանաբար կատարելագործվել ու փոխանցվել է սերունդից սերունդ: Այդ է պատճառը, որ մեզ հասած շինություններն ունեն ընդհանրացած ձևեր, ուր լայնորեն օգտագործված են տեղական շինանյութերը: Ժողովրդական ճարտարապետությունը արտացոլելով ժողովրդի նյութա-տնտեսական միջավայրը, նրա սոցիալական, կենցաղային և մշակութային հարաբերությունները՝ այն արժեքավոր փաստական աղբյուր է պատմագրական-արվեստագիտական տարբեր բնագավառների համար: Միաժամանակ ընդգրկելով շենքերի և նրանց համակառույցների ստեղծումը՝ այն կապված է տեխնիկական, քաղաքաշինարարական և տնտեսական բնույթի մի շարք գործնական խնդիրների հետ:

Մոնումենտալ ճարտարապետությանը հատուկ ամրության, տնտեսականության, հարմարավետության, գեղեցկության տարրական սկզբունքները նախ ծագել և զարգացել են ժողովրդական ճարտարապետության մեջ: Վերջինս կապված լինելով դանդաժալին շինարարության հետ, անտարակույս պիտի հիմք հանդիսանար անցյալի քաղաքացիական և պաշտամունքային կառուցվածքների ճարտարապետության շատ ձևերի ստեղծման և զարգացման համար: Հետզհետե ավելի ստույգ են դառնում ժողովրդական ճարտարապետության փոխանցվող սկզբունքներն ու յուրահատկությունները, որոնց շնորհիվ հայկական մոնումենտալ ճարտարապետությունը ձեռք բերեց նշանակալից առաջագիմություն:

Այս հարցերը և առհասարակ ժողովրդական ճարտարապետությունը, մասնադիտական ուսումնասիրության նյութ դարձան հիմնականում սովետական իշխանության տարիներին: Մինչ այդ գիտական աշխարհն անտեսում էր դրանց նշանակությունը հայկական ճարտարապետության առաջացման և զարգացման հարցերի պարզաբանման համար, ուսումնասիրվում էին լուի մոնումենտալ կառույցներ, արհեստականորեն դրանք համեմատության մեջ դնելով այլ երկրների ճարտարապետական նմուշների հետ: Այդ պայմաններում այնքան էլ զարմանալի չէ, որ գիտնականներից շատերը, հաշվի չառնելով տեղական մշակույթի ինքնատիպությունն ու ինքնուրույնությունը աշխատում էին օտարամոծ հատկանիշներ գտնել մշակույթի այս բնագավառում և երբեմն, նույնիսկ, այն ամբողջությամբ խաբսխել Արևմուտքի կամ Արևելքի քիչ թե շատ հոշակ ստացած մշակույթների վրա:

Ժողովրդական ճարտարապետությունն այժմ ուսումնասիրվում է ոչ

միայն որպէս պասսիվ արվեստագիտական-պատմական երևութի, այլև իբրև ժողովրդի շինարարական-ճարտարապետական բազմադարյա փորձ: Հայաստանի բնական պայմանների բազմազանությունը թելադրում է հատուկ ուշադրությամբ վերաբերվել ժողովրդական ավանդույթներին, որոնք առավել հասակ կարող են ներկայացնել տվյալ վայրի կառուցողական պահանջների այս կամ այն կողմը: Այս իսկ նկատառումներով ձեռնարկել ենք ժողովրդական ճարտարապետության տեղական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությանը անձամբ կատարած չափազերությունների, լուսանկարների, նկարների, աղագրական, հնագիտական-պատմական, արխիվային նյութերի և աղագրականության մեջ անցկացրած հարցախորձի հիման վրա: Աշխատության նյութերը վերաբերում են Հայկական ՍՍՀ հարավ-արևելյան շրջաններին, որոնք անցյալում Սյունիքի հիմնական մասն են կազմել:

Սյունիքը տարածվել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան մասում և աշխարհագրական տեսակետից ներկայացրել խստորեն սահմանազրկված մի լեռնալիճ երկիր: Արևմուտքից այն եղբրված է եղել Գեղամա, Վայոց ձորի և Զանգեզուրի լեռնաշղթաներով, արևելքից՝ Սևանի լեռնաշղթայով, Ղարաբաղի բարձրավանդակով և Հազարու գետի հովտով: Սյունյաց աշխարհի մեջ են մտել նաև որոշ տարածություններ Զանգեզուրի լեռնաշղթայի և Արաքսի հատման ու Հազարու գետի աջափնյա մասերից: Ջրային ցանցը բավականաչափ խիտ է և առատ, գետերը պատկանում են Արաքսի ավազանին կամ թափվում են Սևանա լիճը: Սևանի ավազանից դուրս նրանք մեծ անկումներ ունեն և հոսում են անդնդախոր կիրճերի միջով: Նրկիրն ակոսող ձորերի ու հովիտների անվերջ շարքերը զուգակցվելով ապարամների, ծառաստանների, անտառների ու մարգագետինների հետ, կազմում են լեռնալիճ բնության առնչքնող ներդաշնակություն: Արևմուտքից-արևելք ձգված բնական սահմաններն այդ երկիրը բաժանում են ֆիզիկական առանձնահատկություններով օժտված լեռնագավառների, որոնք նաև վարչական միավորներ են հանդիսացել:

Սյունիքը Մեծ Հայքի տասնհինգ աշխարհներից (նահանգներից) մեկն է եղել: Նրան սահմանակից էին Այրարատ, Վասպուրական, Արցախ, Ուտիք և Գուգարք աշխարհները: Արտաշես Առաջինի (մ. թ. ա. 189—160թթ.) թագավորության կազմում Սյունիքը արդեն իր կարևոր տեղն ուներ և հիշյալ ժամանակաշրջանից մինչև արաբական տիրապետությունը (7-րդ դար) գտնվում էր Սյունյաց հզորագույն նախարարական տոհմի իշխանության տակ: Արաբական տիրապետության օրոք (7—9-րդ դդ.) այն մտնում էր «Արմենիա» փոխարքայության մեջ, թեպետ անմիջականորեն ենթակա էր Սյունյաց իշխաններին:

Բագրատունիների ժամանակ Սյունիքը մասնատվում է: 9-րդ դարի վերջերին Սյունյաց իշխանների տիրապետության տակ երկիրը բաժանվեց երեք մասի. «Սյունիքի մեծ մասը Նղեգիս կենտրոնով պատկանում էր Փիլիպեի որդի Աշոտ Գահերեց իշխանին: Բաղը գավառը Կապան կենտրոնով՝ Զադիկ իշխանին, իսկ Գեղարքունիքը՝ Կոթ կենտրոնով Գրիգոր Սուփանի տիրույթն էր կազմում»: 10-րդ դարից Գեղամա լճի ավազանը ենթարկվեց Բագրատունիներին:

1 Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դդ., Երևան, 1958, էջ 90:

970 թ. երկրի հարավում ծնունդ առավ և շուրջ երկու հարյուր տարի զոյւթյուն ունեցավ Սյունիքի թագավորությունը, որն իր ամենածաղկուն շրջանն ապրեց 11-րդ դարում: Մայրաքաղաքը դարձավ Կապանը, և նրա անունով էլ վերակոչվեց Սյունիքի թագավորությունը:

1170 թ. Բաղաբերդի անկումով սկսվեց սելջուկների կարճատև տիրապետությունը: 13-րդ դարի սկզբներին հայկական այլ հողերի հետ վրացական պետության կազմի մեջ է մտնում նաև Սյունիքը, ուր իրենց տիրապետությունն են հաստատում Պոռշյան և Սյունյաց Օրբելյան իշխանները: Վերջիններս կարողանում են պահպանել իրենց տիրապետությունը նաև մոնղոլական պետության կազմում, որպես բացառություն մեծ Ղանից ստանալով ներքին լայն ինքնավարության—ինքուսկան—իրավունք:

Հետագա ժամանակներում (մինչև 19-րդ դար) շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքին, սովորույթներին, իշխող վերնախավի տեղական ներկայացուցիչների զոյւթյանը Սյունիքը ազգագրական և մշակութային առումով պահպանում է իր ամբողջականությունը:

Հայկական իշխանության և տեղական խոշոր ազնվականների վասալական տիրակալության վերացումից հետո տնտեսական կյանքը անկում ապրեց թե՛ Սյունիքում և թե՛ ամբողջ Հայաստանում: 14—16-րդ դդ. ընթացքում խոշոր բնակավայրերը քայքայվելով հասան գյուղական մակարդակի, ասպատակող հրոսակների հաճախակի ու տևական ոտնձգությունների հետևանքով երկիրը ընկավ ողբերգական կացության մեջ, բնակչության զգալի մասը ոչնչացավ կամ դիմեց արտագաղթի: 16-րդ դարում հաստատված պարսկական տիրապետությունը թեև փոքր ինչ աշխուժացրեց տնտեսական կյանքը, բայց ըստ էության չփոխեց երկրի ներքին դրությունը:

16-րդ դարի երկրորդ կեսից Սյունիքի բնակավայրերից փոքր ինչ զարգացան Գավառն ու Կյորեսը (Գորիս): 17-րդ դարի կեսերից զգալի չափով աշխուժացան առևտրական հարաբերությունները. սակայն տնտեսական հետամնացության և խանական բռնությունների դժոգակ պայմաններում այդ աշխուժացումը բուռն վերելքի չհանգեց, երկրի ներսում նույնիսկ շարունակվում էր տնտեսական քայքայումը՝ նալիբների, մելիքների ու խանների միջև տևական ընդհարումների պայմաններում: Հայ վաճառականն իր գործունեությունը տեղափոխեց մայր երկրից դուրս, այնտեղ, որտեղ նպաստավոր պայմաններ կային տնտեսական հարաբերությունների զարգացման համար: Շահ Աբբասի ժամանակ ստեղծված Նոր Զուղան անգամ չկարողացավ տուկալ ռազմա-ավատական ճնշմանը և իր նշանակությունը կորցրեց 18-րդ դարի երկրորդ կեսին: Այդպիսի ճակատագիր ունեցավ նաև Ագուլիսը: Երևանի ամբողջ խանության մեջ միակ քաղաքը Երևանն էր, որի արտադրությունն ու առևտուրը խիստ սահմանափակ և պարզունակ բնույթ ունեին: Ուսումնասիրվող շրջաններում առավել մեծ բնակավայր էր Մեղրին, որն այնուամենայնիվ քաղաք չդարձավ:

Ժողովրդական ճարտարապետության մեջ էական փոփոխությունների պատճառ են հանդիսացել 19-րդ դարի դպրերը: Այս տեսակետից նշանավոր է 1826—1827 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ ստեղծված շարժումը: Պարսկաստանից գաղթեցվում է 45—50 հազար մարդ, որոնք տեղավորվում են Երևանի ու Նախիջևանի երբեմնի խանության սահմաններում, մասամբ նաև Սյունիքում և Արցախում: Գաղթականների Սյունիք

եկող մասը գերազանցապես բնակություն է հաստատել ներկայիս Եղեգնա-
ձորի, Ազիդընեկովի, Սիսիանի և շնչին մասով այլ շրջաններում: Մյուս խոշոր
տեղաշարժը տեղի ունեցավ 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից
հետո: Գաղթականական այս հոսանքից մեղ հետաքրքրում է այն հատվածը
(շուրջ 4200 բնությանը), որ բնակեցվեց Սեանա լճի ավազանում: Հարկ է նշել
սակայն, որ գաղթականական այս հոսանքի նախօրյակին Բասարզեշար և
Ակունք գյուղերում արդեն իսկ սկսել էին բնակություն հաստատել Դիադինից
և այլ կողմերից եկած խմբեր: Այս ժամանակվանից առաջացան Գեղարբուհիքի,
Վալոց ձորի և Զանգեզուրի հյուսիսային մասերի, բուն Զանգեզուրի և Մեղրու
աղագրական շրջանները:

Վերաբնակեցումների գրեթե բոլոր դեպքերը կատարվել են ցարական
կառավարության գործոն մասնակցությամբ և գիտությամբ: Մալականների՝
ռուս աղանդավորների, փոքր գաղութներ են ստեղծվել Սեանա լճի հյուսիսային
կողմերում և այժմյան Սիսիանի շրջանի Բազարչալ գյուղում (եթևոսն էլ
գլխավոր ճանապարհների վրա՝ ուղմական տեսակետից կարևոր դիրքերում):
Բազարբենտի մալականները գաղթեցվել են 1877 թ. Շուշու Պալուճա գյուղից և
ընդամենը 81 տուն են եղել²: Հետագայում դրանք Բազարչալի մոտ կառուցել
են Բորխովկա գյուղը:

Սյունիքի գյուղերի և առանձին բնակելի համակառույցների կառուցա-
պատման հարցերի համար որոշիչ նշանակություն են ունեցել մարդկանց
կենցաղային հարաբերությունները: Գյուղական համայնքն իր գոյությունը
պահպանել է դարեր շարունակ, հակառակ ներքին սոցիալական փոփոխու-
թյուններին, որով և պայմանավորված է Հայաստանում սոցիալ-տնտեսական
հարաբերությունների յուրահատկությունը: Սոցիալական-կենցաղային դրված-
քի այս ավանդականությունը մեզ հնարավորություն է տալիս որոշ գաղափար
կազմել ժողովրդի անգամ հեռավոր անցյալի ապրելակերպի և հատկապես
ճարտարապետության մասին³:

Հին հայկական գյուղական համայնքները մեծ մասամբ արյունակցական-
աղագնացական խմբավորումներ են եղել: Տոհմացեղական այս համակեցություն-
ը բավականաչափ ուժեղ է եղել թուրքահայաստանում, որտեղ կյանքի անա-
պահությունն ու մշտական կողոպուտները հարկադրել են մարդկանց համա-
խմբված ապրել: Այդ է պատճառը, որ թուրքահայ գաղթականներն իրենց
հետ են բերել այդ համակեցության սովորույթները: Արյունակցական
բավականաչափ մեծ խմբավորումներ ներկայացնող գերդաստանները
աշխատանքում և հարկային համակարգում ճանաչվում էին իբրև միասնական,
ամբողջական միավոր՝ օջախ, ծովա, տուն, երգ անվանումներով: Միանգամայն
պարզ է, որ այս անվանումները կապված են գերդաստանը պատասպանող բնա-
կարանային համակառույցի հետ, ուր համադրվածքային և կենցաղային նշա-
նակությամբ գերիշխում է երգիկավոր սենյակը: Պատահական չէ, որ մեծ գլխա-
տները, մինչև 19-րդ դարի վերջերը, պատասպանում էին նույնիսկ մինչև 50—60

² Տե՛ս Ե. Կալանց, Սիսիան, «Ազգագրական հանդես» (երկրորդ տարի), 3-րդ գիրք, № 1, 1898, էջ 198:

³ Տե՛ս Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, Երևան, 1939, էջ 39. նույնի,
Հին Հայաստանի կուլտուրան, հտ. 3-րդ, Երևան, 1941, էջ 68, 69, 155:

⁴ "Народы Кавказа" (этнографические очерки), том II, М., 1962, стр. 524.

Հոգուց կազմված գերդաստաններ⁵։ Ա. Խախանովը անցյալ դարի վերջերին նկարագրել է Վարդենիկում ապրող և մի հարկի տակ պատասպարվող 48 հոգուց բաղկացած ալդպիսի մի գերդաստան⁶։

Պարսկահալ գաղթականների, ինչպես և բնիկների մոտ թեև գերդաստանները գոյություն են ունեցել⁷, բայց արտակարգ մեծ տնկերի բացակայությունը մեղ մեթաղրել է տալիս, որ նրանք գեղադանցապես պատասպարվել են իրար կից բնակարանային համակառույցներում։ Թերևս գերդաստանների ավելի վաղ բալթայումն էլ պատճառը, որ բնիկների մոտ անհետացել են նաև մեծ բնակարանները։

Այսպիսով Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունն ունեցել է բնական, հասարակական-պատմական բավականաչափ յուրօրինակ և ինքնամիտ միջավայր։ Վալլրի բնությունը դարեր շարունակ այստեղի լեռնականների հուսալի պատվարը հանգիսանալով՝ նրանց համար տնօրինել է տնտեսական-բաղաբական հատուկ ապրելակերպ, ուղեկցված կենցաղային-նյութական մշակույթի ավանդականությամբ։ Այստեղ նվաճողների հետ եկել ու զնացել են բաղամթիվ օտարազգիներ, որոնք բնիկ տարրի նկատմամբ ավելի ցածր աստիճանի վրա լինելով և ավելի քիչ աղերս ունենալով նրա՝ դարերի ընթացքում արմատացած կենցաղային բարքերի հետ, նյութական մշակույթի բնագավառում նկատելի հետքեր չեն թողել⁸։ Միջազգային տնտեսական կապերն ու 19-րդ դարի գաղթականական շարժումներն են միայն իրենց կնիքը դրել երկրի մշակույթային կյանքի, մասնավորապես ժողովրդական ճարտարապետության վրա։

⁵ Ազգագրագետ-պատմաբան է. Կարապետյանի կարծիքով այսպիսի մեկ ընդհանուր սենյակում կարող էին ապրել երկու հարյուր և ավելի մարդուց բաղկացած գերդաստաններ։ Այդ չի կարող տրամաբանական համարվել։ Եթե միջին հաշվով յուրաքանչյուր մարդու համար անդամ 2 բառ. մետր մակերես հաշվենք, դուրս կգա, որ գլխատունը պետք է, որ 400 բառ. մետր և ավելի տարածություն ունենար։ Դվինի կաթողիկոսարանի եռազմբեթի զահեիճն անգամ այսպիսի տարածություն չի ունեցել (275 բառ. մ), ուր մնաց գյուղական հասարակ տունը (տե՛ս Յ. Թ. Կարապետյան. Армянская семейная община. Ереван, 1958, стр. 69)։

⁶ А. Хаханов. Из жизни армян Новобаязетского уезда Эриванской губернии, «Этнографическое обозрение», кн. XVIII 2. М., 1893, стр. 158

⁷ Տե՛ս Ե. Լալայան, Սիոնի, «Ազգագրական հանդես», 13-րդ դրբեր, № 1, Թիֆլիս, 1898, էջ 233—238. Դ. Փ. Կուրսյան. Армяне Закавказья, отгисск из «Научных записок», том 1, под редакцией А. А. Бологункова и Н. М. Степаняна, Тифлис, 1931, стр. 240.

⁸ Սելջուկների արշավանքներից հետո Սյունիքում բնակություն են հաստատել ներկայիս ադրբեջանցիների նախնիները, որոնք յուրացրել են տեղական շատ սովորույթներ։ Նրանց բնակավայրերն ու շինությունները տեղականներից զրեթե ոչնչով չեն տարբերվում։ Իսկ մասնակի տարբերությունները կապված են եղել քոչվորական տնտեսության և բնառնական բարքերի հետ։

ԲՆԱԿԱՎԱՅՐՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅԱՊԱՏՈՒՄԸ

Բնակավայրերի կառուցապատման խնդիրները քննարկելիս պետք է նկատի ունենալ, որ ժողովրդական ստեղծագործությունը զգալի տեղ է զբաղում այդ բնագավառում: Մասնագետ ստեղծագործողների դերը սահմանափակվել է մի բանի եկեղեցական, ռազմական և քաղաքացիական բնույթի շենքերի կառուցմամբ. միևնույն աշխատավոր խավին պատկանող և նրա ձեռքերով կառուցված շինությունները՝ գլխավորապես բնակելի տները, ծածկել են բնակավայրերի գերազանց մասը: Այդ պատճառով էլ կառուցապատման եղանակներն աչքի են ընկել իրենց ավանդականությամբ: Չնայած դրան, առանց իրարից խիստ մեկուսացնելու կարելի է կառուցապատման որոշակի առանձնահատկություններով տարբերել հնագույն բնակավայրերը, միջնադարյան քաղաքներն ու ավանները, միջնադարյան և հետագա ժամանակների գյուղերը և 19—20-րդ դդ. քաղաքները:

Ա. ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐՆԵՐԻ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՈՒ ԱՎԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սյունիքի տարածքում քաղաքաշինարարության տարրական սկզբունքները դրսևորվել են շատ վաղ: Ապացուցված է մարդու գոյությունն ալստեղ գեոևս հին քարե դարի ժամանակներում¹: Սակայն կառուցապատման համակարգերի երևան գալը պատկանում է շատ ավելի ուշ ժամանակների, երբ մարդկային խմբավորումներն անցել են նստակյաց կյանքի:

Բրոնզեդարյան հնագույն բնակավայրեր հանդիսացող բերդշենքերն իրենցից ներկայացրել են անմշակ. մեծ քարերով, առանց շաղախի շարված պարիսպներով ամրացված դժվարամատչելի բարձունքներ, հրվանդաններ ու քարափնր, որոնք իշխում էին շրջապատի վրա: Պարիսպները զասավորվել են հաճախ ոչ միայն գագաթի մասում, այլև լանջերի վրա, կազմելով հորիզոնական ուղղությամբ իրար զուգահեռ, երբեմն նաև լանջով վերից վար հատումներ ունեցող համակարգեր: Հաճախ թամբաձև միանալով շրջակա բարձունքներին, բերդշենքերը հնարավորություն ունեին արհեստական ջրամատակարարման համար: Բնակելի կառույցները տեղավորված են եղել պարսպից ներս, հաճախ նաև դրսում՝ այնքան խիտ դասավորությամբ, որ

¹ Տե՛ս Շ. Շարդյան. Палеолит в Армении, Ереван, 1954; Գույնի, Նախնադարյան հասարակությունը հայաստանում, Երևան, 1967:

նրանք մեծ մասամբ ընդհանուր պատերով են կցվել իրար: Բաղմաթիվ ալգպիսի բերդշեններ են եղել Սեանա լճի ավազանում: Առանձնապես նշանավոր է Սիսիանից 2—3 կմ հյուսիս գտնվող Ղոշունդաշ (Ջորաջ քար) կոչվող բերդշենը:

Հավանաբար ուշ բրոնզի ու վաղ երկաթի դարաշրջանում պարսպապատվել են նաև բերդշենների արտաքին բնակարանները, և ամրոցը դարձել է միջնաբերդ ու իշխանավորի բնակատեղ: Այս տիպի բնակավայրերին հատկանշական է չափազանց խիտ և անկանոն կառուցապատում՝ արդեն ոչ թե մեկ բաժանմունք ունեցող, այլ բաղմապիսի նշանակություն ունեցող մասերից կազմված բնակելի համակառուցներով: Միջնաբերդի շուրջը ալսպիսի խիտ համախմբումը թելադրված էր պաշտպանական անհրաժեշտությամբ, որոշակի նշանակություն է ունեցել նաև դուռադուռա կառուցված հանրային արտադրություն լինելու հանգամանքը: Ալգպիսի բերդշենները ուրբառական արձանագրություններում հիշատակվել են որպես քաղաքներ: Դրանց մերձակայքում եղել են գերեզմանոցներ կիկլոպյան բնույթի դամբարաններով: Սեանա լճի ավազանում ալգպիսի մեծ բնակավայրերի շուրջը տարածվել են համապատասխան երկրներ:

Քաղաքաշինարարության որոշակի զարգացում և կառուցապատման սկզբունքների կայունացում է նկատվում ուրարտական ժամանակաշրջանում, երբ միջնաբերդ ունեցող ամրացված բնակավայրերի կառուցապատման սկզբունքը պահպանվում և զարգացման նոր աստիճանի է հասցվում: Այդ ժամանակ այն ունեցել է ցեղապետին կամ թագավորին սպասարկող ամբողջ անձնակազմը և հուշիսկ գույքը պատասպանելու ընդարձակ տարածություն: Այդ ժամանակներում, հավանաբար նաև ավելի ուշ, լճաշենի բերդշենը զեռ շարունակում էր պահպանել իր ռազմական նշանակությունը: Այժմյան Կամոյի և Մովինարի տեղերում եղած քաղաքների հետ անտարակույս այն պետք է միացած լինե՞ր առափնյա կարևոր ճանապարհով: Դրա հյուսիսային ծայրը, այսինքն լճի ամբողջ ավազանի մատուցները, պաշտպանում էր լճաշենի ամրոցը, նույն դերն էր կատարում ծովափի ամրոցը լճափի հարավ-արևելյան մասում: Լճափին բավականաչափ խիտ դասավորված ալգ ժամանակաշրջանի բնակավայրերն ունեցել են անտառապատ միջավայր: Մյուսիքի խորքերը տանող ճանապարհների ու բնակավայրերի մասին առայժմ տեղեկություններ չունենք:

Հայկական կենտրոնացված պետական իշխանության կազմավորումից հետո ղզալի փոփոխություններ են կրում տոհմացեղական կառուցապատման ավանդույթները: Բերդշենը դադարում է բնակավայրի միակ տիպարը լինելուց, քանի որ վերանում են սոցիալ-տնտեսական այն պայմանները, որոնք անհրաժեշտ էին դարձնում նրա գոյությունը: Սակայն ալգ կառուցապատման սկզբունքները պահպանվել են միջնադարյան քաղաքատիպ բնակավայրերի հիմնական տարրերի ընդերքում և նրանց փոխադարձ դասավորություն մեջ: Ամրոցը և իր միջնաբերդը, նրանց կից բնակավայրերի համախմբված, խիտ և անկանոն կառուցապատումը բաղմապիսի շինություններով, ամրոցի շրամատակարարումը, բնակավայրի ամրացումը պարիսպներով, միջնադարյան քաղաքներին և ավաններին բնորոշ քաղաքաշինարարական տարրեր են, որոնց նախնական դրսևորումները տեսնում ենք բերդշենների մոտ:

Սյունիքի բնակավայրերի զարգացման համար խոշոր նշանակություն են ունեցել մայրուղիները, որոնք բարեկարգ ճանապարհներ են եղել՝ իջևանա-

տներով և կամուրջներով: Բոլոր ավաններն ու քաղաքները կառուցվել են այս ճանապարհների վրա կամ նրանց շատ մոտ: Դվին—Պարտավ ճանապարհի Հյուսիսային ճյուղի վրա նշանավոր բնակավայրեր էին Բերդկունքը, Նորատուս նավահանգիստը, Գեղարբունին (Գավառը). Կոթ ավանի մոտ ճանապարհի Հյուսիսային և հարավային ճյուղերը միացել են: Հարավային ճյուղի մեծ բնակավայրերն էին Արփան, Եղեգիսը, Հորսը, Խարաշկունքը, Սուլեման և այլն: Ծանապարհի մնացած հատվածում աչքի են ընկել Մաքենիսը կամ Աղառ քաղաքը, Վասակաշենն ու Սոթը: Ուշ միջնադարում նշանավոր էր նաև Մեծ Մաղրա մեխթրանիստ բնակավայրը: Նախիջևան—Պարտավ ճանապարհի վրա աչքի են ընկել Շաղատը, Անգեղակոթը, Սիսիանը, Ուլծը, Աղուղին, Վաղադինը, Որոտանը, Ջաղեծորը (Գորիսը) և Տեղը: Արաքսի ափամերձ ճանապարհի վրա հատկապես ուշ միջնադարում դարգացել են Կարճևանն ու Մեղրին: Հյուսիսից հարավ ձգվող ճանապարհի վրա նշանավոր էին Մոզ կայանը, Ակունքը (Բաղարշայր), Շաբին, Ջաղեծորը, Կապանը, Աճաանը, Տաշտունը և Մեղրին²:

Բնակավայրերի նման շինարարությունը հաղորդակցության նպատակից բացի ունեցել է նաև կենցաղային, արտադրական և պաշտպանական նկատառումներ: Խիտ բնակեցված այս լեռնային երկրում հիշյալ տիպի հարմարություններ ունեցող նոր վայրեր գտնելու գրեթե անհնար լինելու պատճառով ավաններն ու քաղաքները դարգացել են հին բնակավայրերի, հատկապես ամրոցների տեղերում և մերձակայքում. մի հանգամանք, որն առավելագույն չափով նպաստել է քաղաքաշինարարական ավանդույթների պահպանմանը:

Հնագույն բնակավայրերը, անգամ քաղաքները, բաղկացած էին քաղաքաշինարարական երկու հիմնական տարրից՝ ամրոց-գլխակից և նրան կից կամ նրան շրջապատող բնակավայրից: Կառուցապատման այս ձևը ընդհանուր է եղել ոչ միայն Սյունիքի, այլև ամբողջ Հայաստանի և բաղամթիվ՝ այլ երկրների համար: Միջնադարում ավատական հարաբերությունները փոքր ինչ փոխեցին բնակավայրերի շինարարության այս կարգը և արևելյան այլ երկրների նման՝ Հայաստանի քաղաքներում հանդես եկավ քաղաքաշինարարական երեք տարր՝ ամրոց-միջնաբերդը, շահաստանը և բնակելի արվարձանները: Ընդ որում արվարձանները գյուղատնտեսական, արտադրական կարիքների և աշխատավորների բնակության համար էին նախատեսված, իսկ շահաստանը՝ իշխող խավի, հոգևորականության, զինվորականության և վաճառականների, հետևապես այն ավելի բարեկարգ էր և ճարտարապետությամբ հարուստ: Քաղաքներում ավելի կանոնավոր էին կառուցապատված հրվանդանի միջնաբերդից քաղաքային դարպասները՝ ձգվող շառավղային փողոցները կամ միջնաբերդ-բարձունքի շուրջը տարածվող շառավղա-շրջանային փողոցները:

Սյունիքի բնակավայրերի դարգացմանը խթանող առանձնահատուկ պայմանները քաղաքատիպ բնակավայրերին հաղորդեցին յուրահատուկ տեսք, որն զգալի կերպով տարբերվում էր Հայաստանի այլ շրջանների բնակավայրերի վերոհիշյալ կանոնականությունից: Այստեղ բնակավայրերի դարգացումն ընթացավ կառուցապատման շատ ավելի ազատ եղանակով, խստորեն համապատասխան տեղական պայմաններին: Ավելի ուժեղ

² Սյունիքի միջնադարյան բնակավայրերի մասին տես՝ Ն. Մ. Պապուլյան, Քաղաքաշինարարությունը միջնադարյան Սյունիքում, «Էքսիպեդիս», Էջմիածին, 1965, № 10 և 1966, № 2:

արտահայտված ավատական տիրապետությունը, պալատական շքամբերի ու իշխանական ընտանիքների սակավությունն անդրադարձավ որոշ ավանների և նույնիսկ քաղաքների կառուցապատման բնույթի վրա (Կոթ, Արփա): Այս բնակավայրերում շահաստանի և արվանի բաժանում չենք տեսնում, պահպանվել է ստրկատիրական ժամանակներից եկող ամբողջ-գլխակի՝ իշխանական «կացվածի» ու նրան կից բնակելի խիտ կառուցապատված մասի պարզ համակցումը: Ավանդականության այս ցայտուն դրսևորման կողքին մենք տեսնում ենք նաև շահաստանի գոյությունը առանձին բնակավայրերում (Եղեգիս, Միսավան), որոնք տնտեսական և քաղաքական կարելիություններ, դասակարգերի բազմամբոխ կուտակումներով տարբերվել են վերոհիշյալ բնակավայրերից: Այս դեպքում էլ, սակայն, շահաստանը նույնը չէր, ինչ որ միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների շահաստաններն էին: Բացակայում էին հատուկ առևտրական-արհեստագործական հրապարակները, փողոցները, շարքերը, որոնք այստեղ գտնվում էին աշխատավորներին հատկացված ծայրամասերում, որտեղ կենտրոնացված էին բնիկահայերի տնտեսական-արտադրական բնույթի բոլոր գործողությունները, շենքերը (Եղեգիս): Թերևս ավելի ճիշտ կլիներ ազնվականների, հոգևորականության և զինվորական դասերին հատկացված մասը ուղղակի թաղ անվանել:

Սյունիքում ամբողջ, որ հաճախ հանդիսացել է նաև իշխանական դղյակ, կառուցվել է իշխող, բարձրագույն, զգալարամատչելի տեղում, ուր հնարավոր է եղել լեռնաբազուկի միջոցով ջուր հասցնել:

Ամրոցից դուրս կառուցված ապարանքները առանձնացվել են աշխատավոր ժողովրդի թաղամասերից, ինչպես օրինակ, Եղեգիսում (Սմբատաբերդի տակ, ձորի աջափնյա, արևմուտքից հարավ-արևմուտք թեքվող մասում) և հասկանալի է, որ նրանք ունեցել են ամենանպաստավոր դիրք թե՛ պաշտպանական և թե՛ կենցաղային հարմարությունների տեսակետից: Բնակավայրերի դուրսամատչելի կողմից ճանապարհը նախ մտնում էր աշխատավորների բնակատեղը և ապա միայն հասնում դղյակ կամ ամրոց: Բարձր խավի թաղում կառուցված եկեղեցիները ավելի հարուստ ու գեղեցիկ են հարգարվել: Բացառիկ երևույթ է Եղեգիսի ծայրում գտնվող Զորաց եկեղեցին, որը նախատեսված է եղել բացօթյա արարողությունների համար:

Աշխատավորները՝ «երգումարդերի ամբոխները» զբաղեցրել են բնակավայրի մեծ մասը, որը կառուցապատված է եղել չափազանց խիտ տարբեր բնույթի գյուղատիպ կառույցներով և ըստ տեղանքի ու կառուցապատման հնարավորությունների անկանոն փողոցներով բաժանված է եղել առանձին թաղերի (Եղեգիսի հարավ-արևմտյան մասը): Փողոցները եղբրվել են խուլ պատերով ու ցանկապատերով: Մեծ բնակավայրերի այդպիսի կառուցապատումը չպետք է տարօրինակ թվա, եթե նկատի ունենանք, որ անգամ քաղաքամայր Անիի շահաստանում եղել են խուլ պատերով եղբրված փողոցներ: Թերևս գյուղերի նման այստեղ ևս բնակիչները թաղերի մեջ ազգակցական խմբավորումներով են տեղաբաշխվել: Հավանաբար նշանակություն է ունեցել նաև բնակչության ըստ մասնագիտության և ըստ ազգային պատկանելության խմբավորվելը: Այդպես էին Կապանի աշխատավորական թաղերը: Այդտեղ մի թաղամաս հատկացված էր հրեաներին: Այս մասի առևտրական շենքերի և շուկաների մասին տվյալներ չունենք, բայց պետք է ենթադրել, որ այդ նպատակին են ծառայել հատուկ հրապարակներ, ինչ-

պիսիք նկարագրում է արաբ պատմիչ Ալ-Իսթահարին Պարտավի մասին գրած տողերում³։ Բնակավայրերին կից հրապարակներ են եղել նաև զորախաղերի, թատերական ներկայացումների և տոնախմբությունների համար⁴։

Նկատի ունենալով պարսպային ամրությունների մնացորդները և պատմական հիշատակությունները՝ պետք է հնթադրել, որ երբեմն պարսպապատվել է նաև բնակավայրը առավելապես վտանգավոր, խոցելի մասերում (Կապան, Եղեգիս)։ Աշխատավորական թաղերը հիմնականում չեն պարսպապատվել։ Այս տեսակետից բացառիկ երևույթ է Կապանը, որն ամրացվել է ամբողջությամբ, սակայն ունեցել է նաև անպարիսպ մասեր՝ բնական ամրություններով։

Բնակավայրերին մերձակա տարածություններում էին գտնվում գերեզմանոցները, որոնք հաճախ բնակավայրի զարգացման և տարածման հետեւլանքով բնկնում էին կառույցների մեջ։ Եղեգիսում իշխանական և հոգեւոր անձանց գերեզմաններ կան ազնվականության և աշխատավորական թաղերի միջև բնկած տարածություններում։ Սովորաբար պանթեոններ էին համարվում եկեղեցիների շուրջը տարածվող հրապարակները։

Բնակավայրերին անմիջապես կից հողատարածությունները մշակվել են բնակիչների կարիքների, մասամբ նաև գյուղատնտեսական վաճառքի հումք արտադրելու համար։ Մեծ բնակավայրերին մերձակա ճանապարհների եզրերին, լավ տեսանելի տեղերում կանգնեցվել են մահարձաններ և խաչքարեր՝ ճարտարապետական գեղեցիկ ձևավորմամբ (Եղեգիս, Կոթ, Լոր և այլն)։

Ուշ միջնադարում, կապված երկրի քաղաքական և տնտեսական անբարենպաստ պայմանների հետ, ճանապարհամերձ և հեռավոր բնակավայրերի տարբերությունները վերացել են, Սյունիքը իրոք դարձել է խուլ մի երկիր։ Եթե նկատի չունենանք Արաքսի ափամերձ ճանապարհն ու Մեղրու բարդավանձնում, գրեթե ոչ մի զարգացում չի նկատվում բնակավայրերի կառուցապատման մեջ։ Միայն Ռուսաստանին միանալուց հետո կատարվել են որոշ փոփոխություններ, որոնց մեջ զգալի դեր են կատարել զաղթականների շինարարական ավանդույթները։ Գյուղերի մի զգալի մասն իր միջնադարյան կառուցապատմամբ հասել է մինչև սովետական իշխանության հաստատումը։

Բ. ԳՅՈՒՂՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅԱԳԱՏՈՒՄԸ

Գյուղերի կառուցապատման հարցերն ուսումնասիրելիս պետք է նկատի ունենալ, որ մեզ հասած հին գյուղերի մնացորդները կրում են ցարական իշխանության քաղաքականության խոր կնիքը։ Յուրաքանչյուր գյուղ ուներ իր կալվածները, որոնք գտնվում էին նրա շրջակայքում։ Անկախ նրանից, թե գյուղը կալվածատիրոջ կամ պետության սեփականությունն էր, խստորեն սահմանագծվում էր նրա տերիտորիան, որի տնօրինումը հանձնվում էր համայնքին։

ՀՄՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվում պահպան-

³ Н. Караулов. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. I. Ал-Истахрий, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», выпуск XXIX, Тифлис, 1901, стр. 9.

⁴ Ս. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911, էջ 202։ Ս. Զալուկաճ, Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 155։

վել են գյուղերի տերիտորիաների հատակագծման փաստաթղթեր, կազմված որակյալ հողաշինարարների կողմից: Դրանք կրում են ոչ միայն տեխնիկական հիմնարկները ներկայացնող անձանց, այլև տվյալ և հարևան գյուղական համայնքների ղեկավարության ներկայացուցիչների ստորագրությունները: Յարիզմի օրոք գյուղերը երբեք չեն հատակագծվել և բարեկարգվել և մնացել են իրենց միջնադարյան տարերային ու անկանոն կառուցապատման վիճակում:

Միջնադարյան բաղարներն ու ավանները գտնվել են զլխավոր ճանապարհների վրա, իսկ գյուղական բնակավայրերը հիմնականում ընկած են եղել ձորերում ու հովիտներում, ղեպի ուր և ձգվել ու ճյուղավորվել են լեռնային ճանապարհները: Այգայիսի ճանապարհներ էին ընկած նաև ղեպի բնակավայրերից հեռու կառուցված վանական համակառուցները, որոնցից մի քանիսը այնքան մեծ ու մարդաշատ են եղել, որ կարող էին բնակավայրեր համարվել, պիտույքներին անհրաժեշտ բոլոր կառույցներով՝ պահեստներով, կացարաններով, արտադրական և արհեստագործական շենքերով հանդերձ: Իրենց համալսարաններով նշանավոր են եղել Տաթևի և Գլաձորի վանքերը: Բազմաթիվ արահետներով, կածաններով և ուղիներով լեռնային գյուղերը կապված են եղել նաև միմյանց հետ:

Հին գյուղերի տեղադրման առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սյունիքի բնակավայրերի տեղի ու դիրքի ընտրության համար նկատի են առնվել՝ տեղանքի արևահայացության, բնակավայրը բամիներից ղերծ լինելու, տնտեսությունը վարելու, այդ թվում ոռոգովի հողերը և արոտներն օգտագործելու, աղբյուրներից մոտ լինելու, պաշտպանության, բնական ղեղեկություններն աչքի առաջ ունենալու, կեղտաջրերն ու անձրևաջրերը արագ հեռացնելու, տոթակեղ վայրերում ձորերով իջնող ղեփյուտներից օգտվելու, թափվող ջրի ուժը ջրաղացների համար օգտագործելու, լվացքի համար հոսող մեծաքանակ ջուր ունենալու և մի շարք այլ գործոններ: Վայոց ձորի ու Զանգեզուրի աղբեջանական գյուղերին հատկանշական է մերձավորությունը լեռնային արոտներին:

Սյունիքի բնակավայրերի համար առանձնահատուկ նշանակություն են ունեցել պաշտպանական նկատառումները: Նրանք կառուցվել են կամ ամրոցների մերձակայքում, կամ խոր ձորերի խուլ անկյուններում և կամ մերձակա բնական թաքստարաններ (բարձրադիր քարանձավներ, անտառներ, բարդ լեռնածալքեր) ունեցող վայրերում⁵: Այս պատճառով երբեմն իրրե բնակատեղ ընտրվել են այնպիսի վայրեր, որտեղ ջուր բերելու համար ղգալի աշխատանք է կատարվել: Ուշագրավ օրինակ է Գորիսի շրջանի Խնածախ գյուղը՝ Մելիք-Հայկազյանների ոստանը, որտեղ խմելու ջուրը բերվել է բավական հեռվից, հողով ծածկած քարաշեն առվի միջոցով:

Գյուղի դիրքի ընտրության հարցում պաշտպանական նկատառումներն առանձնապես ղգալի են բնական հարմարություններով հարուստ Զանգեզուրում: Շատ անգամ, մանավանդ ձմռանը, անձանոթի համար խիստ ղժվար է եղել գտնել ձորերում թաքնված գյուղերը: Նրանք տեսանելի են ղառնում

⁵ Սյունիքի բնակավայրերի ղգալի մասի անվանումների «ձոր» արմատով կազմված լինելը նրանց տեղադրումն է մատնանշում (օրինակ՝ Զորագյուղ, Կոռնիձոր, Զորաշեն, Այգեձոր, Հալիձոր, Առաջաձոր, Շվանիձոր և այլն):

միայն շատ մոտիկից, ուղղակի ձորի վերևից կամ ձորամիջի ճանապարհի վերջին անկյունադարձից: Պաշտպանական նկատառումներն այնքան կենսական են եղել, որ երբեմն մարդիկ բնական վտանգներն ավելի ստորագաս են համարել: Որոշ գյուղեր կառուցված են ուղղակի վտանգավոր ճեղքվածքներ բնեցող ժայռերի տակ (օրինակ՝ Խոտն ու Շինուհայրը, նկ. 1): Ժողովրդական զրույցներում հիշվում է, որ անհիշելի ժամանակներից Ղափանի շրջակայքի գյուղերն ունեցել են իրենց «տիրք»-երը (դիրք), որոնք բարձրադիր, փոքրիկ աշտարակներ են եղել՝ կառուցված դեպի գյուղը տանող ճանապարհի վրա⁶:

նկ. 1. Խոտ գյուղը

Գորիսի շրջանի բնակիչները հաշվի են առել նաև լանջերի ու ժայռերի բնական հարմարությունները՝ ժայռափոր բնակարանների և այլ օժանդակ կառուցվածքների համար, որոնք առավել դիմացկուն են եղել երկրաշարժերի

⁶ Թ. Խ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը պատմա-աշխարհագրական առումով, Երևան, 1966, էջ 80:

ու բնական ալլ երևույթների հանդեպ, մասնավոր թշնամու հրոսակներից պաշտպանվելու համար: Այդ նպատակով բնակավայրերից դուրս փորված քարանձավներն օգտագործվել են պարբերաբար միայն: Դրանցից շատերը պահպանվել են նախկին դրությամբ, տեղ-տեղ երևում են նրանց մուտքերի

Նկ. 2. Տեսարան հեծորեակից

մեջ ամրացված հորիզոնական ձողափայտեր՝ կախված պարանի կամ փուկի մասվածքներով⁷:

Քարանձավային մշտական կամ ժամանակավոր բնակարանները հատ-

⁷ Արարների նման դրեղ թշնամու դեմ սյունեցիների պաշտպանական այդ միջոցի մասին Հ. Դրասխանակերտցին հատուկ տողեր է գրել (տե՛ս Յովհաննու Կարողիկոսի Դրասխանկերտցույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 245—246): Այդ մասին մի ուշագրավ վկայություն է Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի խոսքերը 18-րդ դարի սկզբներին հնձրեակի գրության մասին (Աբրահամ Կարողիկոսի Կրետացույ Պատմութիւն անցից իւրոց և նատր շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 74):

կանշական են եղել ամբողջ Զանգեզուրին, բայց խնձորենսկը առանձնանում է յուրօրինակ կառուցապատումով: Այստեղի գրեթե բոլոր բնակարանները ամբողջությամբ կամ հիմնական մասով քարանձավներ են եղել, չնայած նրան, որ բնակավայրը շրջակայքի ամենամեծ գյուղն է հանդիսացել: Խնձորենսկը գտնվում է Գորիսից 8 կմ արևելք, ժայռապատ խորը ձորի մեջ (նկ. 2): Լանջերի ստորին, երբեմն էլ նվազ թեքություն ունեցող մասերի վրա եղել են նաև կամարակապ նախամուտքերով ավելի բարեկարգ ժայռափոր բնակարաններ կամ օժանդակ այրեր ունեցող զլխատներ: Նույնիսկ արտադրական-տնտեսական և կամ պաշտամունքային կարիքների համար փորված են եղել այրեր: Միայն տեղ նեղ ու ոլորապատույն ճանապարհների ձգվել են մի բնակարանից մյուսը: Գյուղի ստվերամակարի տեսակետից էական նշանակություն են ունեցել տարբեր ժամանակներում կառուցված երեք քարաշեն եկեղեցիները, հատկապես գյուղի կենտրոնական մասինը, ինչպես նաև դարձյալ կենտրոնական դիրք զբաղող մեկիք Փարամազի ամառաօթը (ապարանքը) և փոքրիկ ամրոցը ժայռի վրա⁸: Գյուղում այստեղ-այնտեղ ցրված են եղել նաև մատուռներ, խանութներ, արհեստանոցներ և վիճափոր ձիթհաններ: 19-րդ դարում կառուցվել են երկհարկանի, նույնիսկ եռահարկ բնակելի տներ, որոնք որոշ չափով փոխել են բնակավայրի տեսքը:

Հաճախակի դարձած վտանգների ժամանակ փոխօգնության լավագույն պայմաններ ստեղծելու տեսակետից նպատակահարմար են եղել Սյունիքի բնակավայրերի կառուցապատման հնավանդ եղանակները՝ հոծ զանգվածի տեսքով և սանդղաձև: Կառուցապատման այս երկու եղանակներին էլ հատկանշական է կից շենքերի հաղորդակցումը անցքերի ու բացվածքների միջոցով: Գրանով հնարավոր էր դառնում իրեր և կրակ փոխանակել, ինչպես նաև իրար ձայն տալ՝ հատկապես նկատվող վտանգի դեպքում:

Բնակավայրերի հիշյալ խիտ կառուցապատումը սերտ կապ է ունեցել նաև բնտանիքների մասնատման ժամանակ հարազատներից հեռանալու սովորույթի հետ: Հավանաբար մեծ նշանակություն է ունեցել հողի սեփականատիրությունը: Կարևոր ազդեցություն են հանդիսացել շինարարական աշխատանքները, շինանյութեր, վառելանյութը խնայելու անհրաժեշտությունը ու ծավալների տարածական կայունությունը՝ հատկապես երկրաշարժերի նկատառումով:

Կառուցապատման խտացմանը նպաստող որոշ գործոնների ազդեցությունը առանձնահատուկ կերպով է դրսևորվել Մեղրիում: Սկսած ուշ միջնադարից, համեմատաբար մեծ թափով 19—20-րդ դդ., Մեղրի ավանում մարդիկ հարկադրված են եղել հին տան վրա երկրորդ հարկ բարձրացնել,

⁸ Իր շրջապատի գերեզմաններով նշանավոր է 1663 թվականին գյուղի հարավ-արևելյան կողմում կառուցված «Անապատ» կոչվող եկեղեցին: Նրա հյուսիսային մասում են գտնվում Մխիթար սպարապետի և Մելիք Բարխուդարի տապանաքարերը: Մելիք Փարամազի ամառաօթը գրեթե լիովին քանդվել է: Մեղ հաջողվեց չափազանց նրա վերջին մնացորդը՝ ախոռը: Գարպասի այժմ բացակայող կամարակալ քարի վրա արտաքուստ եղել է հետևյալ արձանագրությունը. «Ի վախումն Մելիք Քասու որդի Մելիք Փարամանի թվին ՌՄՁՅ» (1836), (Ս. Բախուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 2-րդ, Երևան, 1960, էջ 63): Գյուղի կենտրոնում, ժայռի վրա գտնվող բերդը նույնպես այժմ գոյություն չունի, և ընդհանրապես Խնձորենսկը ավերակույտի է վերածվել բնակիչների տեղափոխվելու պատճառով: Նոր Խնձորենսկը կառուցված է հին գյուղին կից սարահարթի վրա:

կամբջաձև սենյակներով ու պատշգամբներով միացնել ճանապարհների երկու կողմում ընկած շենքերը, բարձակավոր պատշգամբներով մեծացնել բնակարանի օգտակար մակերեսը: Շենքերի խտացման հետևանքով փողոցները ստացվել են շատ նեղ (մինչև 1,8—2 մ), իսկ նրանց դարձվածքների ու խաչմերուկների մոտ շենքերի անկյունները հատվել, բխացվել են: Այսպիսի երևույթների դրսևորումներ կան նաև Մեղրու շրջանի այլ բնակավայրերում⁹ (նկ. 10, 27, 60):

Նկ. 3. Տաթև գյուղը

Չափազանց հեռաբերքի են տեղանքի պայմանների, ավանդույթների և կամ այլ նկատառումների հետևանքով դրսևորված սանդղաձևության առանձնահատկությունները: Կառուցապատման այս եղանակի դեպքում մեծ կարևորություն է տրվել կողմնորոշման հարցին: Կառույցների խտության պատճառով դա ամբողջ բնակավայրի կամ նրա մի հատվածի համար ընդհանուր հարց է հանդիսացել: Այդ պատճառով սարալանջի դիրքի բնորոշությունը առաջնակարգ նշանակություն էր ձեռք բերում:

Սարալանջերի ոռոգովի մասերը զերծ են պահվել կառուցապատումից, իսկ գյուղի կառույցների խիտ զանգվածը առվորաբար տարածվել է նորանից բարձր, լանջի միջնամասում (նկ. 1): Ոռոգման համակարգերի բացակայության դեպքում շինությունները տեղավորվել են ավելի ցածր, մինչև ստորոտը, իսկ կից հարթ տարածությունները թողնվել են մշակման համար (նկ. 3): Կառուցապատման տեղական պայմաններից բխող եղանակներով հնարավոր է

⁹ Բնակավայրերի ծայրահեղ խիտ կառուցապատումը, հողի կտուրները հատկանշական են եղել ընդհանրապես Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներին, որի մասին բազմիցս անդրադարձել են ճանապարհորդները (օրինակ՝ P. Am. Jaubert. Voyage en Arménie et en Perse, Paris, 1821, p. 15).

դարձել շներերի խիտ դասավորության պայմաններում ապահովել նրանց արհաճացությունը: Այդ խտությունն առավել ևս մեծանում էր կառույցները մասամբ լանջի մեջ խորացնելու դեպքում: Մուռումուռ ճանապարհների կորչում էին աստիճանաձև դասավորված կոտորների մեջ, որոնք մեկը մյուսի համար բակ և նույնիսկ ճանապարհ են ծառայել: Նշված եղանակով կառուցապատված գյուղերը բարձրից դիտելիս ձուլվում են բնության հետ, մինչդեռ ցածրից՝ ծավալների, մանավանդ պատշգամբների ստվերներով հաճելի տեսարան են ստեղծում: Բնականաբար ցանկապատված բակերն այսպիսի գյուղերում քիչ են եղել և նվազագույն չափերի հասնող տարածություններ ունեցել, զուրկ կանաչապատումից:

Բոլոր բնակավայրերում եկեղեցու շենքը կենտրոնական, իշխող դիրք է վրավել հատուկ առանձնացված հրապարակի վրա, որտեղ երևել մարդկանց գերեզմաններն են տեղավորվել: Մատուռներն ու վանքերը գրեթե միշտ կառուցվել են բնակավայրերից դուրս, հաճախ բավականաչափ հեռու:

Ակնառու դիրք են զբաղվել նաև ուշ միջնադարի տեղական իշխողների՝ մելիքների բնակարանները, որոնք Սյունիքում ու Արցախում «ամարաթ» են կոչում: Դժբախտաբար այդպիսի շենքերից շնչին մնացորդներ կան միայն, որոնք, այնուամենայնիվ, որոշ պատկերացում են տալիս իրենց ճարտարապետական համադրվածքի և կառուցապատման առանձնահատկությունների մասին: Դրանք Սյունիքում գյուղական շենքերից մեկուսացված չեն, բայց տարբերվում են թե՛ դիրքով, թե՛ մեծությամբ և թե՛ հարդարումով: Ամարաթները կառուցվել են գյուղի կենտրոնում (սովորաբար եկեղեցուն մոտ), որը հանդիսանում էր տոհմի ոստանը: Դրանք ունեին հարմար դիրք գլխավոր ճանապարհների նկատմամբ և ազատ տարածություն՝ սպասարկող անձնակազմի, հյուրերի և վարչական գործողությունների համար¹⁰: Մելիքանիստ խնակավայրերից աչքի են ընկել ինածախն ու Տեղը¹¹:

Գյուղապետերի բնակարանները ևս ակնառու դիրք են ունեցել, բայց քիչ են տարբերվել գյուղացիների շինություններից: Դրանց, ինչպես նաև բոլոր ունեւոր գյուղացիների մոտ, նկատվել է բնակարանային բաժանմունքների ծավալի և բանակի առավելություններ: Կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման շրջանում (19-րդ դարի երկրորդ կես) այդ խավը գյուղ է բերել բնակարանաշինական քաղաքային կամ ավանադին տիպի առանձնահատկություններ (պատշգամբներ, քաղաքատիպ սենյակներ և այլն): Դատական և բանտային կառուցվածքներ համարյա չեն եղել¹²:

¹⁰ Տաթևի մելիքական տների մասին տե՛ս B. Chantre, A travers l'Arménie Russe, Paris, 1893, p. 105—106.

¹¹ Ինածախը հայտնի է որպես Մելիք-Հայկազանների ոստանը, որտեղ զարգացած է եղել ու միայն գյուղատնտեսությունը, այլև արհեստագործությունն ու վաճառականությունը: 19-րդ դարի վերջերին այնտեղ 180 տուն բնակություն է եղել (Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 264): Տեղը հիմնադրել է Սյունաց թագուհի Շահանգուխը (Սմբատ 1-ինի կինը) և նմիրել Տաթևի վանքին 998 թվականին: Այժմ նշանակալից կառույցներ չունեցող, բայց անցյալում աչքի ընկնող ավատական ոստաններ են եղել նաև Զոդ, Բասարգեշար, Մազրա, Դաշրենդ, Նեղեղնաձոր, Մալիշկա, Մոզ, Գնդեվազ, Մարտիրոս, Անդեղակոթ, Բոնակոթ, Դարբաս, Հայավան (Սիսիանի շրջան), Վազադի, Վերիշեն, Շինուհայր, Տաթև, Արծվանիկ, Նզվարդ, Կարճեան և շատ ուրիշ բնակավայրեր:

¹² Վարչական միջոցառումները կատարվել են իշխողի բնակելի համակառուցում, նրա բակում և կամ ուղղակի հրապարակի վրա, չափազանց խիտ կառուցապատման դեպքում՝ նաև

Մեկիքներն ունեցել են նաև իրենց ամրոցները՝ բնակավայրի մեջ կամ նրանից դուրս։ Սյունյաց լեռնաշխարհում բազմաթիվ ավերակ ամրոցներ կան, որոնց մի մասը զործել է մեկիքների ժամանակ։ Բնակավայրերում դրանց հետքերը չեն մնացել։ 18-րդ դարում նշանավոր է եղել Հալիձորի բերդը Ղափանի մոտ, որի ավերակները դնուս մնում են։ Խնձորեսկի սուլթանս հայտնի բերդը կործանվել է երկրաշարժից։ Նշանավոր են Մեղրու աշտարակաձև ամրությունները։

Լանջերի վրա տեղավորված հին գյուղերի սանդղաձև կառուցապատումը տարբերվել է գաղթականների շինարարական ավանդույթների ազդեցությամբ կառուցված բնակավայրերի կառուցապատումից։ Մեղրու շրջանի հարավային զոտում, Եղեգնաձորի, Աղիդրեկովի և Սիսիանի պարսկահայ վերաբնակիչների գյուղերի հին հատվածներում (օրինակ՝ Շվանիձորում, Մեղրիում, Ուզում, Մալիշկայում, Շատինում և այլն) սանդղաձև կառուցապատման մեջ կան ուղղանկյուն դարպասներով և բարձր ցանկապատերով բակեր, որոնք մեծ թեթևությունների վրա նվաղագույն չափեր ունեն և համեմատաբար ընդարձակ են քիչ թեթևություն ունեցող վայրերում։ Բնակելի համակառուցվածքները չեն կորացվել գետնի մեջ, ինչպես քնիկ լեռնաբնակների մոտ։ Որպես օրինակ կարելի է նշել Շաղատ գյուղը, ուր արդեն 19-րդ դարի առաջին կեսում տները կառուցվել են գետնի երեսին։ Թոնրի միջոցով ջեռուցվող սենյակն այդ դեպքում չափազանց ցուրտ է եղել, ուր սնդիկը հաղիվ զրոյից մի աստիճան է բարձրացել¹³։ Բնակելի համակառուցվածքները հաճախ ցրված էին այգիների մեջ։ Եթե տունը ուղղակի փողոցի եզրին էր կառուցված, նրա բացվածքներն ու պատշգամբը ուղղված էին հակառակ կողմը՝ դեպի բակը կամ այգին, իսկ ճամփան եզերող պատերը բացարձակապես խուլ էին՝ հակառակ բացվածքների տրևահայաց լինելու անհրաժեշտության։ Դա պատահական չէ։ Ինչպես կոնստանդնուպոլիսում, բնակարանաշինական այդ ձևերը սերտ կապ ունեն պարսկահայ շինարարական ավանդույթների հետ։ Ցանկապատերի, դռների, դարպասների և խուլ պատերի անվերջ շարանով էլ պայմանավորված է ճանապարհի կամ փողոցի ճարտարապետությունը։ Միայն Մեղրիում, որտեղ երկհարկանի տներն զգալի տոկոս են կազմում, լուսամուտներն ու պատշգամբներն ուղղված են դեպի փողոց, բայց գրեթե միայն երկրորդ հարկում։

Հին բնակավայրերի վերափոխման խիստ բնորոշ օրինակ է մեկիքանիստ-Բոնալոթ գյուղը, որը ընկած է Սիսիանին մերձակա մի հովտում։ Գյուղի մոտով հոսող գետի երկու ափերին՝ տնկված են եղել ուռենիներ։ Ցեխաշար պարիսպներով կավակերտ տները եղբերել են անկանոն փողոցները։ Աչբի են ընկել ընդամենը մի քանի երկհարկանի տներ, որոնց թվում՝ Մեկր-Թանգյանների նախկին ապարանքը։ Գյուղի արևելյան կողմում գտնվող եկեղեցին

կոտրեների վրա։ Իսկ բանտարկել են պատահական, բայց ամրափակ շենքում։ Որպես բանտ են օգտագործվել նաև գոմն ու հացի հորը։ Այդ մասին հավաստի տեղեկություններ են տալիս Եսայի կաթողիկոսը, Ե. Լալայանը և ուրիշներ (տե՛ս Եսայի կաթողիկոս Հասան Ջալալյան, Պատմություն կամ Յիշատակ անցից՝ դեպի լոց լաշխարհին Աղուանից, Շուշի, 1839, էջ 17—18. Ի. Լալայան, Սիսիան, էջ 229)։ Հորերի օգտագործումը իբրև բանտ ժամանակագրական տեսակետից շատ հին է, այն հասնում է ստրկատիրության ժամանակաշրջանը։

¹³ Eli Smith. Missionary researches in Armenia, London, 1834, p. 252.

միաժամանակ հանդիսացել է մեղիքների դամբանատունը: Եկեղեցու բակում
է եղել ծխական դպրոցի շենքը¹⁴:

Կառուցապատման համակարգերի վերոհիշյալ հակադրությունը չափա-
զանց հետաքրքիր տեսք է բնորոշում Մեղրու շրջանում, որի հարավը տեղական ու
անմիջական շփման մեջ է եղել Պարսկաստանի հետ: Խորապես զգալի է
Հյուսիսային ու հարավային գոտիների բնակավայրերի կառուցապատման
հակադրությունը, չնայած որ բոլորն էլ սանդղեձև են կառուցապատված եղել:
Հյուսիսային բարձրագույն գյուղերում (Վանք, Կալբր, Լիճք, Տաշտուն) ինչպես և
Ձանգեղուրի գյուղերում, կանաչապատ տարածություններ չեն եղել: Հավանա-
բար դրա պատճառը եղել է կլիմայի խստությունը, որովհետև ավելի հարավ
բնակավայրերը, թեև ուղղաձև ամենախիտ կառուցապատման պայմաններում,
կանաչապատված են: Հյուսիսում բարձր ցանկապատեր չեն շինվել, մինչդեռ
տար շրջաններում դրանք պարտադիր են եղել տնամերձ փոքրիկ բակերը
ճանապարհից մեկուսացնելու համար:

Հայտնի են տափարակների կառուցապատման մի քանի եղանակներ,
որոնք կիրառել են հատկապես գաղթականները: Յանկապատված բակերով և
տնամերձ աղբիներով ու բանջարանոցներով կառուցապատված գերազանցա-
պես հատկանշական է եղել պարսկահայ գաղթականների բնակավայրերին,
կանոնավոր տողաշար կառուցապատված՝ Սիսիանի շրջանի ողու վերաբնա-
կիչներին, իսկ հոծ կառուցապատված՝ Սեանա լճի ավազանի թուրքահայ
վերաբնակիչների և մասամբ էլ Վայոց ձորի բնիկների բնակավայրերին: Կա-
ռուցապատման հիշյալ տարբերությունները 19-րդ դարի ազգագրական շրջան-
ների են համապատասխանում:

Սեանա լճի ավազանում գյուղերը խիտ դասավորությամբ կիսազետ-
նափոր հոծ զանգվածներ էին, մասնատված մի քանի ճանապարհով ու փակու-
ղով, կանաչապատվածից զուրկ, իրար միացած կտուրներով: Գյուղի անհարթ
տարածությունը, կավաշաղխ ու ցածրադիր բարե պատեղով պարփակված
փոքրիկ բակերը անծանոթի համար նկատելի էին միայն շատ մոտ տարա-
ծությունից, մանավանդ ձմռանը, երգիկներից բարձրացող ծուխը միայն
ցույց էր տալիս կյանքի գոյությունն այդ ձյունածածկ հողաթմբերի տակ:
Սեանա լճի ավազանի ձորերում կան կառուցապատման նույն ձևի հատ ու
կենտ գյուղեր: Կամոյի մոտ, հարթ վայրերում, եղել են ավելի նոսր կառույցա-
պատված բնակավայրեր՝ կիսազետնափոր շինություններով: Այստեղ միայն
անցյալ դարի վերջերին են սկսել բնակելի համակառուցվածքներ գետնի երեսին
կառուցել:

Սովորաբար բնակելի համակառուցվածք ոչ հեռու, երբեմն էլ անմիջապես
կից, եղել են արտադրական շենքերն ու արհեստանոցները (ծիթհան, պաշտա-
րանոց, դարբնոց և այլն): Դպրոցը, վարչական շենքը, ճարտարապետական
տեսակետից ոչ ուշագրավ, անգամբ ճեղքվածքները կառուցվել են մեկուսի,
առանձին հրապարակով:

Այս բնակավայրերում, ինչպես և Սյունիքի մյուս գյուղերում դեպի
եկեղեցին տանող ճանապարհը համարվել է զլխավոր, մյուսներից փոքր
ինչ լայն է եղել, բայց դարձյալ անկանոն, որովհետև ուղիղ ճանապարհները
հատկանշական չեն լեռնային շրջանների գյուղերին: Հազվադեպ էր պատա-

¹⁴ Ե. Լալայան, Սիսիան, էջ 175—176:

հում, որ գյուղը ընկած լինելու հաղորդակցության ճանապարհների կամ նրանց խաչմերուկի վրա: Այդպիսի դեպքում գյուղամիջի լայն ճանապարհը հենց հաղորդակցության ուղին էր լինում¹⁵:

Ազգակցական-համայնական յուրատեսակ կացութեան վերապրուկային մնացորդները առավել շարժված անդամադարձել են այս բնակավայրերի կառուցապատման մեջ: Ազգակցական խմբերի ըստ թաղերի բաշխման ավանդույթը այստեղ ի հայտ է եկել բավականաչափ հստակ:

Կապիտալիստական հարաբերությունների ազդեցությամբ հնավանդ բարբերի փոփոխման հետեանքով գերդաստանների կազմալուծման պրոցեսն անդամադարձավ նաև գյուղի կառուցապատման վրա: Նախ պապենական օջախին կից, փոքր բնակելի համակառուցյուններ ստեղծվեցին և ապա դրանք աստիճանաբար առանձնացան, կառուցվեցին ազատ կանգնած վերգետնյա շենքերի տեսքով: Հետզհետե փոխվեց նաև համակառուցի բաղկացուցիչ տարրերի փոխհարաբերությունն ու կազմը:

Եղեգնածորի շրջանում այդպիսի գյուղերի պահպանված մասերում նկատվում են բնակելի համակառուցյունի որոնց բաժանմունքները միավորվում են ոչ թե փակ նախադրանքով կամ միջանցքով, այլ բաց պատշգամբով: Սովետական իշխանության օրերին երկրի ապահով կյանքի շնորհիվ լայն տարածում ստացան այս ձևի կառուցվածք ունեցող շենքերն ու նրանց համակառուցյունները: Այդպիսիք խիստ տարածված են Սելիմի ձորի գյուղերում:

Սիսիանի շրջանի Բաղարշալ և Բորիսովկա բնակավայրերը համեմատաբար հարթ և ազատ տարածության վրա են և ունեն կանոնավոր կառուցապատում՝ ուղիղ փողոցներով, իրարից որոշ հեռավորության վրա դասավորված, որոշակի կողմնորոշում (հարավ-արևմուտք և հարավ-արևելք)՝ ունեցող ուղիղ կամ փոխուղղահայաց թևերով և ուղիղ անկյուն կազմող բնակելի համակառուցյուններով: Բակերն ու տնամերձ բանջարանոցները գրեթե շենքանկապատված և ունեն ուղղման կանոնավոր ցանց: Փողոցները եղբրված են շենքերի ռիթմիկ դասավորված շարքերով: Կառուցվածքները կամ երկարության մի գծի վրա են, խուլ ճակատներով դեպի փողոց ուղղված, և կամ՝ իրար զուգահեռ, տողաշար կառուցապատմամբ, կողքի նեղ ճակատներով դեպի փողոց դարձած: Կլիմայի խստության պատճառով ծառեր համարյա չկան:

Գյուղի կառուցապատման պատկերն ամբողջացնելու համար անհրաժեշտ է նշել նաև անասունների հատկացվող շենքերի տեղը գյուղի նկատմամբ: Սեանա լճի ավազանում գոմի ու փարախի հսկա ծավալները մտել են բնակելի համակառուցի մեջ, միասնական ծածկի տակ: Զանգեզուրի գյուղերի գերադանց մասում նույնպես գոմերը, փարախներն ու ախոռները մտել են բնակելի համակառուցյունների մեջ՝ թաղակապ երկար շենքերի ձևով: Ամենայն հավանականությամբ անասունների շենքերը մեկուսի կառուցելու սովորության բացակայությունը արդյունք է անասնաճով կյանքի և անասունների նկատմամբ պահանջվող մշտական խնամքի անհրաժեշտության:

Անցյալում հավանաբար եղել են նաև գյուղի ծայրին կամ նրանից փոքր ինչ

¹⁵ Սեանա լճի ավազանում կառուցապատման նշված եղանակի համատարած լինելու մասին ուշագրավ վկայություն է տալիս Պերճ Պողոսյանը, որն անձամբ շրջել է այս վայրերում (տես՝ Պերճ Պողոսյան, Հուներն, Երեկոյն յօդգրածու, 1953, հ. 2-րդ, էջ 597), տե՛ս նաև *А. Тер-Маркаров*, Село Геоаалдара. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», Выпуск XIII, отдел 1, Тифлис, 1893.

Հետո կառուցված գոմեր, որոնք շեն պահպանվել։ Տեղ-տեղ բնակավայրերից քավականաչափ հեռու, բարձրադիր արոտավայրերի լեռնածալքերում, որտեղ ջուր է հոսում, կան հին գոմերի մնացորդներ, որոնց տեղում այժմ մեծ մասամբ կառուցվել են նորերը։ Վայոց ձորում դրանք ամառանոցային բնակավայրեր էին գյուղական պարզունակ կառույցներով, իսկ Մեղրու շրջանում անասունները գլուղից դուրս պահելը ընդհանուր սովորություն է եղել։ Այդ նպատակով կառուցված հին շենքերի միայն հատուկենտ նմուշներ են պահպանվել։ Սեղոնային բնակավայրեր են այս շրջանի ցածրագիր դոտու բնակավայրերի ամառանոցները, որոնք ընկած են հիմնական բնակավայրերին մերձակա հովառուն վայրերում։ Միայն Կարճևանցիք օգտվում են երեք ամառանոցներից, որտեղ պատսպարանները գերազանցապես ժամանակավոր բնույթի են։ Եվանիձորցիք ունեն բարաշեն փոքրիկ կառույցներով մի ամառանոց, որը կազմակերպված բնակավայր է, շենքերի մեծ մասը դեպի արևմուտք, մնացածը՝ հարավ ուղղված, կենտրոնում եկեղեցով և շենքերի սանդղաձև բայց համեմատաբար ազատ դասավորությամբ։ Այդ շենքերը ցուրտ եղանակներին օգտագործվել են նաև անասնապահների կողմից (նկ. 4, 39դ)։

Նկ. 4. Եվանիձորի ամառանոցը

Կրոնական-ավանդական սովորություն է եղել բնակավայրերի շուրջը, բարձունքների վրա խաչքարեր կանգնեցնել «մարդկանց պատուհասներից փրկելու նպատակով»։ Այդ խաչարձաններից շատերը պահպանվել են մինչև հիմա։ Տարածված է բնակավայրերից ոչ հեռու, բարձր տեղերում ըստ աշխարհագրական կողմերի՝ չորս խաչարձան կանգնեցնելու սկզբունքը¹⁶։ Այդպիսի մի նմուշ է Գորիսի շրջանի Խնածախ մեկիբանիստ գյուղը։ Հե-

¹⁶ Տե՛ս Մ. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարբունի ծովազարդ գաւառին, Վաղարշապատ, 1895, էջ 484։

տարբերին այն է, որ այդտեղ խաչարձանները կանգնեցվել են տարբեր ժամանակաշրջաններում:

Այսպիսով Սյունիքում առկա են եղել կառուցապատման շուրս համա-
էնթացիկ. ա) խիտ կառուցապատում կառույցների հոծ զանգվածի տեսքով
(Սեանա լճի ավազան և Արփա գետի ավազանին պատկանող հարակից շրջանի
գյուղեր՝ Հորս, Աղավնաձոր և այլն), բ) համեմատաբար աղատ կառուցա-
պատում, արևահայաց ճակատներով ու բացվածքներով, քիչ քն շատ կանոնա-
վոր փողոցներով: Այս կառուցապատման եղանակը հատկանշական է 19-րդ
դարին և հատկապես պարսկահայ զաղթականների տարածման շրջաններին
(Արփալի ավազանի մեծ մասը, Սիսիանի ու Ղափանի շրջանների որոշ մասը,
ուր հին գյուղերի՝ Ուղի, Լեռնաշենի, Անգեղակոթի, Արծվանիկի մնացորդները
վիայում են Զանգեզուրի կառուցապատման հին ավանդույթների միասնակա-
նության մասին), գ) սանդղաձև կառուցապատում լանջերի վրա, հատկապես
Որոտանի ու Մեղրագետի, մասամբ նաև Օխշիի ավազաններում՝ ամբողջ
հին Զանգեզուրում, դ) 19-րդ դարում առաջացած կանոնավոր տողաշար
կառուցապատում (Սիսիանի շրջանի Բաղարշալ և Բորիսովկա գյուղերը):

20-րդ դարում, հատկապես սովետական իշխանության հաստատումից
հետո, գյուղերի կառուցապատման պատկերն զգալի փոփոխություններ կրեց:
Դրա առաջին արտահայտությունն էր կառուցապատման համախմբված, խիտ
վիճակից նոսրացման անցնելը, բակերի և հողամասերի մեծացումը, շրջակա
կանաչ տարածությունները գյուղի մեջ ընդգրկելն ու նոր տնամերձ այգիների
ու բանջարանոցների ստեղծումը: Այնուամենայնիվ սկզբնական շրջանի
հատակագծման աշխատանքների բացակայությունը և դարերով արմատացած
ավանդույթները պատճառ հանդիսացան որոշ տեղերում խիտ կառուցապա-
տումը պահպանելու: Սոցիալիստական տնտեսաձևը էապես փոխեց գյուղի
կառուցապատման հնավանդ կարգը, ստեղծվեցին կենցաղային ավելի հար-
մար պայմաններ, նեղ ու անհարթ ձորերից և խիտ կառուցապատված
անբարեհամբույր վայրերից հին գյուղերն սկսեցին տեղափոխվել դեպի
սարահարթերը կամ մերձակա ազատ տարածությունները, կանոնավորվեց
գյուղերի կառուցապատումը, ստեղծվեցին ավելի ուղիղ փողոցներ, կառուց-
վեցին արգիական տիպի, Կոոլջապահական և կենցաղային տեսակների, այս
ավելի հարմար շենքեր: Ցեխաշար պատերի փոխարեն ամենուր բարուկի
շենքեր ստեղծվեցին, գյուղի աչքի ընկնող վայրերը դարդարվեցին նույնիսկ
հուշարձաններով և աղբյուրներով՝ նոր քարաշեն կառույցներով, ջուրն սկսեց
կանոնավորապես մատակարարվել հատուկ ցանցի միջոցով: Նշանակալից
երևույթ էր գյուղերում հասարակական շենքերի, երեմն նաև հասարակական
կենտրոնների ստեղծումը, հիվանդանոցային և ուսումնական շենքերի
կառուցումները իրենց անհրաժեշտ մեկուսացումով, կանաչապատմամբ և
կից ազատ տարածությունների ստեղծումով: Գյուղը շրջապատվեց գյուղատն-
տեսական արտադրությանը վերաբերող նոր տիպի շենքերով, ընկելի մասից
լրիվ մեկուսացած տեղերում կառուցվեցին անասնապահական մեծ շենքեր,
նրանց մոտ՝ սիլոսի աշտարակներ, գյուղի ծայրին, հարմար տեղերում՝
տարբեր բնույթի մասնագիտական շենքեր:

Այժմ գյուղերի բարեկարգման գործը զբաղում է առավել առաջադիմական
հիմքերի վրա, կազմվում են բոլորովին նոր գյուղերի, ինչպես և հինների վերա-
կառուցման ամբողջական նախագծեր, աճում է բանվորական ավանների
թիվը նախկին գյուղատնտեսական հետամնաց շրջաններում:

Գ. ՌԻՇ ՄԻՋՆԱԳԱՐԻ ԱՎԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՆԱԽԱՍՈՎԵՏԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅԱՊԱՏՈՒՄԸ

Սյունիքում ուշ միջնադարում քաղաքներ, նույնիսկ ավաններ, գոյություն չեն ունեցել տնտեսական հետամնացության պատճառով, բայց իրենց դիրքի և տնտեսական նշանակությամբ ավաններ դառնալու հավակնություններ են ունեցել Կամուղի տեղում եղած Գավառ (հետագայում Նոր Բայեզետ) կոչվող բնակավայրը, Գորիսը և Ղափանը։ Միայն Մեղրիի կարելի էր լիարժեք ավան համարել։ Ղափանում որոշ չափով զարգացել էր պղնձարդյունաբերությունը, սակայն սկզբնական շրջանում դա շրջակա բնակավայրերի զարգացման վրա շատ քիչ է անդրադարձել։ Բանվորական կացարաններն ու բնակարանները այնպիսի վիճակում էին, որ շատ հեռու էին ավանաստեղծ տարրեր հանդեսանալուց։ Բանվորներն ապրում էին փայտե կամ քարե սրահակների մեջ, ուր մի երկար միջանցքի երկու կողմերում երկհարկանի թմբեր էին դասավորված։ Ընտանիքավոր բանվորներին առանձին սենյակ չէր նախատեսվում։ Նրանք բնակվում էին մեկը մյուսին կցված հյուղակիներում¹⁷։ Բայց արդեն 19-րդ դարի վերջում կապիտալիզմի զարգացման առջույնքն էր արտադրության փոքր ինչ արդիականացումն ու բնակարանների նկատելի բարեկարգումը։ Մարդաբան տիկին Բ. Շանտրը գրում է այդ մասին. «Ընդարձակ և հարմարավետ բնակելի շենքերը կցված են գործարանին, որի մեծ հնոցները կրակ և կաշի են արձակում։ Ամբողջ այդ շահագործարանը գտնվում է մի հայկական ընկերությունից ձեռքում»¹⁸։ 1909 թվականին Ողջի գետի վրա շահագործման է հանձնվում 600 կիլովատ կարողությամբ Զրախորի հիդրոէլեկտրակայանը, որն էներգիա է մատակարարում պղնձահանքերին ու գործարաններին և լուսավորում հարուստների բնակարանները։ Բացվում են առևտրական կետեր, արհեստանոցներ, սրճարան և դեղատուն¹⁹։ Սրանք քաղաքի կազմավորման նախանշաններ էին. Ղափանը քաղաք դարձավ սովետական իշխանության օրոք միայն։

Նախասովետական ժամանակաշրջանի վարչական և տնտեսական հարաբերությունների կենտրոններն էին Կամոն և Գորիսը։ Դրանք գյուղական վիճակից համեմատաբար մեծ զավառական կենտրոններ դարձան շայաստանը Ռուսաստանին միանալուց բավականաչափ հետո (19-րդ դարի 2-րդ կեսին)։

Մ Ե Ղ Ր Ի

Մեղրին աչքի է ընկել պարսկական տիրապետության վերջին շրջանում իբրև մեխիբանիստ։ 1766 թվականին հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչ Հովսեփ էմինն անցնելով այստեղից՝ բնակավայրը քաղաք է անվանել, ուր, նրա ասելով, եղել է «հասարակապետություն», 3000 տուն, զարգացած գյուղատնտեսություն, կտավագործություն և ջուլհակություն²⁰։ Քաղաքական ճնշման, հարստահարությունների և պարբերական գաղթների ու կոտորածների

¹⁷ «Народы Кавказа», том II, стр. 511.

¹⁸ B. Chantre, նշված աշխ., էջ 511։

¹⁹ Տե՛ս Խ. Ա. Ավետիսյան, Զանգեզուրի բնակչությունը և բնակավայրերը 40 տարում (1926—1960), Երևան, 1963, էջ 59։

²⁰ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 304։

պղծմաններում մեղրեցիք երկար ժամանակ պահպանել են իրենց ազդալին-
կենցաղային յուրահատկությունները և առևտրական հարաբերությունները
հարեան երկրների ու քաղաքների հետ:

19-րդ դարի վերջին քառորդում տեղական մտավորականությունը գործուն
մասնակցություն է ունեցել բնակավայրերի բարեկարգման աշխատանքներին:
Երիտասարդների մի խումբ, որը հաճախ գրական երեկոներ էր կազմակեր-
պում, բաղմապիսի այլ հարցերի հետ ճշակում է գյուղի բարեկարգման և
տնտեսական բարեփոխումների որոշակի ծրագիր: Խմբակի մասնակիցները
լուծում են գյուղի պլանավորման, փողոցները սալահատակելու, ստորերկրյա
խողովակներով խմելու ջուր բերելու, բաղնիք կառուցելու, գյուղամիջյան
ճանապարհները բարեկարգելու և բնակչությանը հուզող այլ հարցեր»²¹:

* * *

Մեղրին գտնվում է Մեղրադեհի ստորին մասում, բավականաչափ լայն
ձորի մեջ: Գետի ափերին, բարձր լանջերի վրա ընկած են նրա երկու թաղերը,
որոնք իրենց կենտրոններում ունեցել են առանձին եկեղեցիներ: Աջափնյա
լանջի վրա տեղավորված է այսպես կոչված Փոքր թաղը, իսկ ձախափնյա
մասում՝ Մեծ թաղը, որի ստորին մասը կոչվել է Մաջթաղ (Միջնաթաղ): Սրանք
աստիճանաձև դասավորված են լանջերի միջին մասերում, ինչպես հատուկ
է Զանգեզուրի բնակավայրերին: Ստորին մասերը, որոնք հարմար են այգե-
մշակության համար, չեն կառուցապատվել (նկ. 10): Այգեստանի մեջ ցրված
են եղել բազմաթիվ հնձաններ, ընդ որում յուրաքանչյուր այգետեր ունեցել
է իր սեփական հնձանը, որը նրա համար ծառայել է ոչ միայն որպես
արտադրական կառուցվածք, այլև ամառանոց՝ ստվերախիտ ծառերի հովանու
տակ: Փոքր թաղը ավելի ուշ շրջանում է առաջացել: Բնակավայրի կորիզը
հասցիստան է Մեծ թաղի եկեղեցու շուրջը ամֆիթատրոնաձև դասավորված
մասը, որի ստորոտում են եղել հասարակական շենքերը (ղպրոց, ժողովարան
և այլն) և շուկան: Այս մասը այժմ ևս բնակավայրի կենտրոնն է, ուր տեղա-
վորված են հասարակական և վարչական շենքերը: Սուսի հսկա ծառերով
ատվերավորված նախկին շուկայի տեղում այժմ հրապարակ է կենտրոնական
փողոցի պուրակով: Ավանի ձախափնյա այս մասը շրջապատված է եղել
ամբոթյուններով: Առանձին կանգնած աշտարակների մնացորդները պահ-
պանվել են ժայռերի վրա: Այս մասում եղած կառուցվածքների ստորին
և վերին մակարդակների տարբերությունը հարշուր մետրի է հասնում:

Մեծ թաղի հասարակական կենտրոնից դեպի բնակավայրի բոլոր
կողմերը ձգվում են նեղ փողոցներ, որոնք խրվելով կառուցապատման մեջ,
հետզհետե նեղանում են և դառնում անկանոն: Մեծ և Փոքր թաղերի
փողոցներից աջ և ձախ հաճախ բաժանվում են փակուղիներ և անցուղիներ:
Փողոցներից շատերն ունեն արտասովոր թեքություններ, որոնք մեղմացնելու
համար նրանց սալարկած մակերեսները երբեմն աստիճանաձև մասերի են
քաժանել: Ուշագրավ երևույթ են շենքերի մեխանիկական վնասվածքներից
խուսափելու համար կատարված անկյունային մասերի բթացումները,
որոնք երբեմն ամբողջ պատի բարձրությունն ունեն կամ վերջանում են կտու-
րին չհասած: Ստորին մասում պատերի անկյունը փոքր բարձրությամբ

²¹ Խ. Ա. Ավետիսյան, Զանգեզուրի բնակչությունը և բնակավայրերը 40 տարում (1920—
1960), էջ 19:

երբեմն լրացվում է քարե շարվածքով, որը ծառայում է իբրև նստարան։ Անկյունային բխացումները հիմնականում երթևեկությունը դուրսացնելու համար են։ Գրանք հանդիպում են նաև Հայաստանի այլ վայրերում, նույնիսկ այլ երկրներում²²։ Կարճ ցանկապատերի, դարպասների և շենքերի որթատունկով զարդարված շաբրեից դուրս կարկառված պատշգամբներով, երբեմն նաև կամրջաձև շինություններով այս փողոցները խիստ յուրօրինակ տեսք ունեն։

Նախքան 17-րդ դարը Մեղրին այլ տեսք է ունեցել. գրեթե ամբողջովին կառուցապատված է եղել մեծ մասամբ միահարկ, հարթածակ, սյունաշար-նախասրահ ունեցող դուղատիպ շենքերի խիտ, աստիճանաձև դասավորությամբ։ Այդ մասին են վկայում նոր կառույցների մեջ առնված հին շենքերի մնացորդները։

Ներկայումս ավանը, ժողովրդական ավանդույթներին հակառակ, կառուցապատվում է ստորին մասում (ձորով դեպի վեր ու վար) բազմահարկ բնակելի շենքերով²³։ Ծրագրված է կառուցապատել Մեծ և Փոքր թաղերի միջև ընկած ամբողջ տարածությունը և խիտ մասերի բնակչությանը տեղափոխել այնտեղ, որպեսզի կառուցապատման ընդհանուր խտությունն իջնի 40 տոկոսի։ Մեղրին բնդարձակվում է նաև դեպի կայարան տանող խճուղու ուղղությամբ. այստեղ նախկին լերկ տարածությունները ծածկվում են առանձնատներով և կանաչ տնամերձներով։ Այստեղ է գտնվում արդյունաբերական թաղամասը։ Բնակավայրը աճել է նաև դեպի արևմուտք. Վարդանաձոր տանող ճանապարհի վրա առաջացել է կանաչադարձ Այգեստան թաղամասը, որ հաստատվել են պարսկահայ շատ նոր հայրենադարձներ։

Կ Ա Մ Ո

Կամո քաղաքը (Նոր Բայազետ) հիմնադրվել է 1829 թվականին Հին Բայազետից եկած հայերի կողմից՝ միջնադարյան Գավառ, հնում Գեղարքունի, բնակավայրի տեղում։ Ըստ հնագիտական տվյալների բնակավայրը գոյություն է ունեցել նախաուրարտական ժամանակներում և շնայած պարբերական կոտորածներին և գաղթերին, այստեղ միշտ էլ բնակչություն է եղել։ Շիրիմների ու խաչարձանների հույակերտ նմուշների առկայությունը նյութական և հոգևոր հարստության լավագույն արտահայտությունն են (նկ. 5)։

Սկզբում գավառը առևտրական փոքրիկ ավան էր, որ տոնավաճառային բնույթի առևտուր էր կատարվում հատկապես ամռանը, երբ բազմաթիվ բոշվորներ այս կողմերի արոտներն էին գալիս իրենց անասուններով։ Նոր բնակիչներն ստացել են քաղաքացիներին հատուկ իրավունքներ, սակայն վաճառականության զարգացման համար համապատասխան պայմաններ չլինելու պատճառով նրանց մի մասն արտագաղթել է²⁴։ Ըստ երևույթին տեղա-

²² Օրինակ, այդպիսի անկյունային հատումներ են կիրառվել Ադրիբեյանի Իսմաիլբեյ շրջանի Բազալ գյուղում (սե"ս Մ. Усейнов, Л. Бреганицкий, А. Саламзаде, История архитектуры Азербайджана, М., 1963, стр. 355)։

²³ Ցավոք լանջերի կառուցապատման ավանդական եղանակը, հակառակ գոյություն ունեցող առաջավոր տեսակետների, շարունակում է անտեսվել, որի հետևանքով լեռնային բնակավայրերի կառուցապատումը ֆունկցիոնալ, տնտեսական և գեղագիտական առումով շատ է տուժում։

²⁴ Յովն. Շանթարունեանց, Ստորագրություն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հտ. Բ, էջմիածին, 1842, էջ 237։

կան առետուրը ցածր ապրանքափոխանակման սահմաններից դուրս չի եկել²⁵, դրա համար էլ վաճառականներն իրենց գործունեության շառավիղը հասցրել են Թիֆլիս, Թավրիզ և Երևան²⁶: Բնակչության մեծամասնությունն զբաղվել է գյուղատնտեսությամբ, բայց արհեստագործությունն ու ձկնորսությունը զգալի կշիռ են ունեցել:

Հին բնակավայրի շինարարական կյանքի մասին շնչին տեղեկություններ կան միայն: Հայտնի է, որ ուրարտական թագավոր Սարգուրի որդի Ռուսան այստեղի ժայռերի վրա հիմնել է տաճար և բերդ, իսկ 1374 թվականին ոմն Վասիլ իշխանի որդի Ամիր Վահագրը եկեղեցի և ջրատար առու է կառուցել²⁷:

Քաղաքի հիմնադրման և զարգացման գործում զգալի դեր է կատարել Արծրունիների տոհմը: Մկրտիչ Արծրունու զլխավորությամբ այստեղ են հաստատվել վերաբնակիչները, նրա եղբայր Բարսեղ աղայի միջոցներով իրար կից կառուցվել են հոգևոր և արբունի դպրոցների շենքերը, շինվել բազմաթիվ կրպակներ, որոնցից հինգի հասույթը հատկացվել է հոգևոր դպրոցին և ալլն²⁸: 1857—1860 թվականներին այստեղ պաշտոնավարած Թիֆլիսցի կապիտան, իշխան Իսահակ Արելյան Ապամեխիբյանց գավառապետի թեկադրանքով մի շարքի վրա կառուցվում է հարյուր բարեկարգ կրպակ՝ նոր եկեղեցու դիմացը: 1876 թվականին Գեորգ Գորոյանի ծախսով կամուրջ է շինվում (նկ. 5դ): Սի ալլ նշանավոր գերդաստանի ներկայացուցիչ Մամիկոնյան Վարդան աղան հաշերի թաղում համապատասխան մակազրությամբ աղբյուր է կառուցում²⁹:

Քաղաքատեղիման պատկերն առավել հստակ երևում է քաղաքաշինական հարցերին վերաբերող պատմական դիվանային փաստաթղթերում: Դրանցից պարզվում է, որ նոր Բայազետը ճարտարապետ, անգամ տեխնիկական անձնակազմ չի ունեցել՝ հողաշինարարական, շինարարական և ճարտարապետական հարցերը լուծելու համար³⁰: Սակայն գոյություն է ունեցել նահանգապետի կողմից հաստատված զլխավոր հատակագիծ, որը պահվել է նահանգական վարչության շինարարական բաժնում³¹: Վերջինս գտնվելով Երևանում՝ անմիջական ղեկավարություն չի ցուցաբերել կատարվող հատակագծման և շինարարական աշխատանքներին և այդ փաստաթուղթը չի օգտագործվել տեղում: Այն ծառայել է քաղաքաշինական աշխատանքների վերաբերյալ հսկողությունը մերթ հեռվից և մերթ գործուղված հողաշինարարների միջոցով իրականացնելուն³²:

Գործող օրենսդրության համաձայն քաղաքաշինական և ճարտարապետական այն աշխատանքները, որոնք հասարակական և պետական միջոց-

²⁵ Տե՛ս «Кавказ» թերթ, 1899, № 48:

²⁶ Մ. Սմբաթյանց, նշված աշխ., էջ 92:

²⁷ Б. Б. Пуотровский, Ванское царство, М., 1959, стр. 31—32, 89. Թ. Ավիալեկյան, երկու էջ Հայաստանի բողոքման պատմությունից ու նրանց գործնական հետևանքները, «Գյուղատնտեսական կյանք», Երևան, 1927, № 9, էջ 46:

²⁸ Այս տոհմի նման գործունեությունը միանգամայն հասկանալի է դառնում մի տեղեկության շնորհիվ, ըստ որի Մկրտիչ Արծրունին շրջանառության մեջ է դրած եղել ափի բան տաս հազար թուրմանի համառոտ գրամաղլուխ (տե՛ս Մ. Шопен, Исторический памятник состоянию Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, стр. 877):

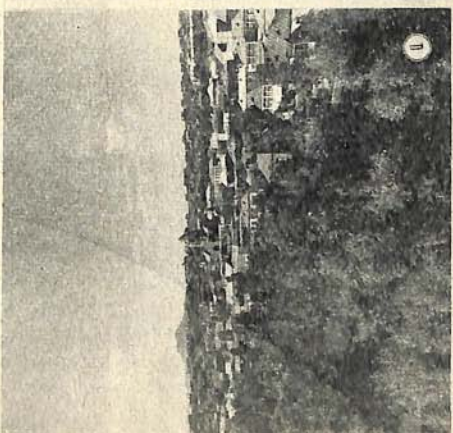
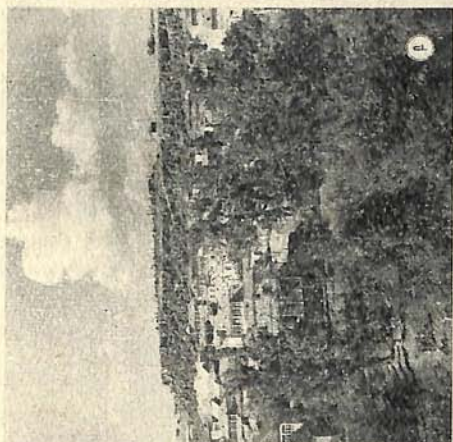
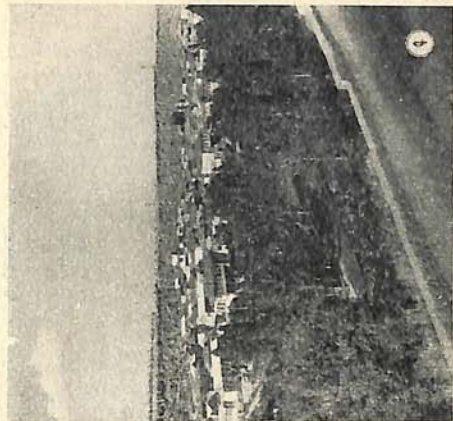
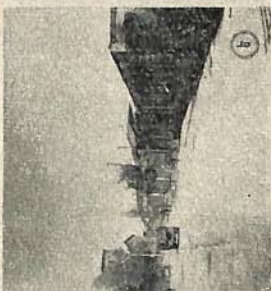
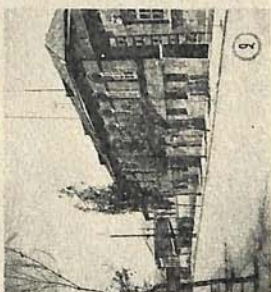
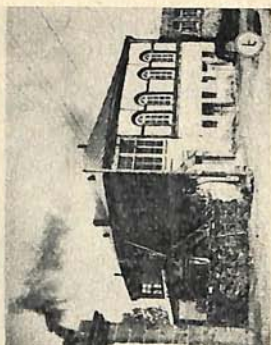
²⁹ Տե՛ս Մ. Սմբաթյանց, նշված աշխ., էջ 36—108, և. Լալայան, Նոր Բայազետի գավառ, «Ազգագրական հանդես», 18-րդ դիրք, Թիֆլիս, 1908, էջ 115:

³⁰ ՀՄՍՀ Կողմ, ֆոնդ 92, ցուցակ 1, գործ 79, թերթ 7—8:

³¹ ՀՄՍՀ Կողմ, ֆոնդ 92, ցուցակ 1, գործ 481, թերթ 8:

³² ՀՄՍՀ Կողմ, ֆոնդ 94, ցուցակ 1, գործ 2221, թերթ 4:

Նկ. 5. Կամու բաղաձիգ

ներով են իրականացվել, ենթակա են եղել շինարարական բաժանմունքների հսկողությանը վարչատեսչական տեսակետից միայն, իսկ նախագծերի և նախահաշիվների կազմումն ու նրանց իրագործումը թողնվել է տեղական համայնքների կամ ղեմավորչական հիմնարկությունների տնօրինությանը։ շինարարական բաժանմունքը վերջիններիս կողմից հատուկ վճարումով կարող էր առանձնացնել աշխատանքների հսկողության և նույնիսկ իրականացման համար մասնագետներ³³։ Փաստաթղթերից երևում է, որ հասարակական կառուցումների իրականացման համար բաղաբային իրավասուների ժողովը հատուկ որոշում է կալացրել, որը բաղաբայիի հատուկ ղեկուցադրով ուղարկվել է նահանգապետին՝ ի հաստատություն։ Ֆինանսական բարդությունների հետ կապված հարցերը լուծվել են Կովկասի բաղաբայիական մասի պետի գրասենյակի կողմից։

Բաղաբի բնակիչներն իրենց անհատական միջոցներով իրավունք են ունեցել բնակարան և այլ անհատական շենքեր կառուցելու։ Մինչև 1901 թվականը կառուցապատումը գրեթե ամբողջապես կատարվել է ժողովրդական վարպետների կողմից։ 1899 թվականին հասարակական նշանակություն ունեցող մի շենքի համար հրավիրվել են վարպետներ, որոնք նախահաշիվ են կազմել ըստ ընդունված շտկայական գների, նախագծի փոխարեն տվել են շենքի նկարագրությունը միայն³⁴։ 1901 թվականի որոշման համաձայն բաղաբում կառուցում սկսելու համար թույլտվություն արվում էր բաղաբազիի կողմից շենքի հատակագծի ու ճակատների զծագրերը ներկայացնելու դեպքում³⁵։ Ահա այդ ժամանակվանից մասնագիտական ստեղծագործությունը տիրապետող դիրք է գրավել բաղաբի կառուցապատման մեջ։ Բայց, բանի որ միակ կառուցողները ժողովրդական վարպետներն էին այդ տարեթիվից հետո էլ կառուցապատման հարցերում որոշակի դեր է կատարել ժողովրդական ճարտարապետությունը, հանդես գալով երկրորդական պլանի վրա։ Շենքերի նախագծերի պատվերներ է ընդունել նահանգական վարչությունը շինարարական բաժինը³⁶։

Կամոն (Նոր Բայազետ) գտնվում է Սևանա լճի արևմտյան ափին, Նորատուսի թերակղզուց մոտ վեց կիլոմետր արևմուտք տարածվող և հյուսիսային քամիներից պաշտպանված զոգավորության մեջ։ Սկզբում տարածվել է Գավառագետի հյուսիսային ափերին, իսկ հետագայում ընդգրկել է նաև աջափնյա որոշ տարածություն։ Միջնադարում բնակավայրի զարգացման համար պետք է զգալի նշանակություն ունեցած լինեք ալստեղով անցնող Դվին—Պարտավ ճանապարհի հյուսիսային ճյուղը, որն այժմ էլ բաղաբի մայրուղին է։

Հիմնադրման ժամանակ բնակավայրը փաստորեն գլուղի բնույթ է կրել և ըստ բնակչության բանակի, և ըստ կառույցների տիպարների³⁷։

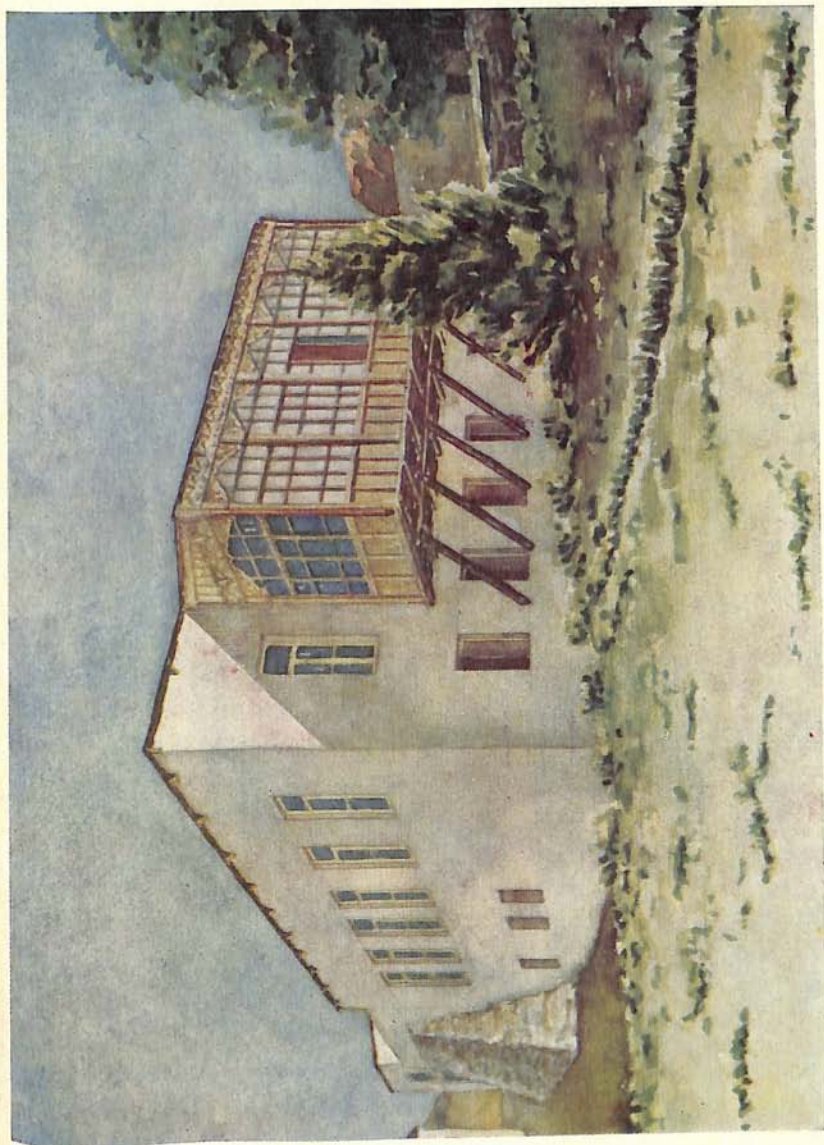
³³ ՉՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 34, ցուցակ 1, գործ 1516, թերթ 7։

³⁴ ՉՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 92, ցուցակ 1, գործ 79։

³⁵ ՉՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 92, ցուցակ 1, գործ 164, թերթ 5—7։

³⁶ ՉՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 1, գործ 882, թերթ 54—56։

³⁷ 1833 թվականին եղել է 500, 1860 թվականին՝ 810 և 1870 թվականին՝ 1101 տուն (Մ. Սմբատյանց, նշված աշխ., էջ 87)։ 1908 թվականին 1329 տուն է եղել, այսինքն 9836 հողի (Ե. Լալայան, Նոր Բայազետ գավառ, էջ 115)։ 1866 թվականի ցուցակների համաձայն այնտեղ ապրելիս են եղել 7488 հողի, և ըստ ազգաբնակչության թվի բաղաբը նահանգում երկրորդ տեղն է բռնել Երևանից հետո (ՉՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 34, ցուցակ 1, գործ 2216)։

Նկ. 6. Պատմական և առևտրային կառույց

Գառուցապատումն սկզբնական շրջանում ընթացել է նահապետական ձևով: Գլխատան ճարտարապետական համակառուցը եղել է գերիշխող, որի մեջ ապրել են անգամ հասարակության ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչները, ինչպես, օրինակ, Մամիկոնյանները³⁸: Այստեղ եղել են նաև քաղաքատիպ կառուցամասեր համակառուցների մեջ առնված կամ, համեմատաբար ավելի սակավ, առանձին ձևով, որոնց թիվը հետագայում, տնտեսական կյանքի աշխուժացման հետ բազմապատկվեց և, ինչպես նշեցինք, աստիճանաբար ստեղծվեց ինքնատիպ ճարտարապետությամբ մի քաղաք³⁹:

19-րդ դարի վերջերին գլխավոր հատակագծի հիման վրա քաղաքը վերակառուցվել է, հիմնվել է գլխավոր, փոխողադահայաց փողոցների կանոնավոր ցանց՝ բնակելի թաղամասերով, որոնք համարակալված են եղել: Պաշտոնական գրազրույթյուններում հիշատակվում է մինչև 34 համարը կրող թաղամաս: Դրանք կանոնավորապես բաժանված են եղել սեփականատերերի միջև: Ուշագրավ երևույթ է փողոցների ուղղությունների համապատասխանեցնելը շենքերի լավագույն կողմնորոշմանը:

Քաղաքը հիմնականում շորս մեծ թաղից էր բաղկացած: Ամենահինը Բանտի թաղն էր, որը տարածվել է բարձրագույն առապարի՝ բերդազլխի հարավային ստորոտում, գետափին (նկ. 5բ, 5գ)⁴⁰: Այս թաղը մինչև այժմ էլ խիտ ու անկանոն կերպով է կառուցապատված, չնայած շենքերը փոխել են նրա տեսքը և քաղաքատիպ դարձրել: Թաղի, հատկապես ստորին մասում, կանչապատ տարածությունների վրա ճաշակով շենքեր են եղել, որոնց պատշգամբներն ու բացվածքները հիասքանչ ներդաշնակություն են կազմել գետափնյա տեսարանների հետ (նկ. 6): Այստեղ է բխում «Բալաղետ» հանքային ջուրը: Գետափնյա ստվերախիտ տարածությունները սիրված զբոսավայրեր են:

Բանտի թաղից հյուսիս ընկած էր Կալերի թաղը, որն առաջինից բաժանված էր բարափի բարձունքով⁴¹: Սկզբում թաղի կենտրոնական մասում եղել է պարսպապատ մի ալգի՝ հորդ աղբյուրով, որի շուրջը տեղավորված էին թիթեղապատ կտորով մի քանի շենքեր: Մնացած ամբողջ թաղը կառուցապատված է եղել հողածածկ շենքերով, մեծ մասամբ մեկ հարկանի: 1908 թվականին ալգու տեղում կառուցվել են ծխական դպրոցներ և քաղաքային տուն:

Այդուց փոքր ինչ հեռու մինչև այժմ էլ կանգուն է ս. Աստվածածին նորաշեն եկեղեցին, որը կառուցել է ճարտարապետ Միրզոյանը իր նախագծով: Նրանից հյուսիս ծխական երկսեռ դպրոցի հասարակ շենքն է տեղավորված

³⁸ С. Д. Лисицкая. Из материалов по изучению жилищ Армении, «Известия Кавказского Историко-Археологического Института», том VI, выпуск, 1927, стр 126—139.

³⁹ 1890 թվականին քաղաքի մեծ մասը կավաշեն է եղել և միայն հատուկեռ երկհարկանի տներ են եղել (տե՛ս Մ. Փափազյան, հուլիսյան մանրերից, «Հաղաթուրի» (ալբոմ), Վաղարշապատ, 1990):

⁴⁰ Թաղի անվանումն առաջացել է գետափին ձկներ որսալու համար կառուցված պատենի՝ բանտի անվանումից: Այս վայրերի բնակեցման մասին Ե. Լալայանը գրում է. «Եթե առաջին զաղթականները ելնողկայի կամ Նորատուփ պես հրաշալի, լճափնյա տեղերը թողել են ու եկել այստեղ բնակություն հաստատել, դրա պատճառն այն է եղել, որ ավելի հեշտությամբ են կարողացել այս գետի մեջ ձուկ որսալ, քան՝ լճի, և մեկ էլ գեղարքունին գլխավորապես այս գետումն է լինում» (Ե. Լալայան, Նոր Բալաղետ գավառ, էջ 112):

⁴¹ Թաղն իր անվանումն ստացել է ալգտեղ պատրաստված բաղամթիվ կալերից: Այն քաղաքի 20-րդ դարում կառուցապատված մասերից մեկն է:

Խաչերի թաղը գտնվել է Հյուսիս-արևմտյան մասում և իր անունն ստացել է այստեղ տեղադրված բազմաթիվ խաչքարերից։ Նշանավոր է իր սառնորակ աղբյուրներով, որոնք բաղաքի ջրամատակարարման համար էական նշանակություն ունեն։ Այստեղ է տարածվում քաղաքային այգին, իսկ նրանից արևմուտք՝ այլ այգիներ և ձկնաբուծարանը։ Այս թաղում գեղեցիկ առանձնատների կողքին բարձրանում են մի քանի նոր հասարակական շենքեր, որոնք ուղիղ փողոցների անմիջապես եզրերին են, բակերի և փակուղիների խորքում դեռևս կանգուն են հին բնակելի տներ։

Չնայած կանոնավոր, ուղիղ փողոցների առկայությանը՝ նախասովետական շրջանում քաղաքը գտնվել է անբարեկարգ դրության մեջ։ Այդ մասին Ե. Լալայանը գրում է. «Ոչ մի փողոց բարած չէ, այս պատճառով և կուրացուցիչ, սարսափելի փոշին և Նոյյան ցեխը անպակաս են։ Մայթեր երևում են մի քանի գլխավոր փողոցներում։ Լապտերներ կան... Ընդամենը՝ 40 հատ, այնպես որ գիշերները տիրում է Ագամա մուլթը»⁴⁴։

Մեր դարասկզբին սկսվել է կառուցապատվել Բանտի և Տալիզի թաղերի հանդիպակաց գետափը։ Երկու ափերը միացվել են ճանապարհով ու կամուրջով⁴⁵։ Այս միջոցառումը խոշոր նշանակություն ուներ այն տեսակետից, որ քաղաքը միացվում էր ընդլայնման համար անսահմանափակ հնարավորություն ունեցող տարածության հետ։ Սակայն քաղաքի ընդարձակումը նախատեսվել է ղեպի հյուսիս արևմուտք, որը տրանսպորտային և ճարտարապետական ղեկավարությունների հետ է կապված։ Նոր գլխավոր հատակագծում հաշվի չեն առել նաև հին քաղաքի ճարտարապետության լավագույն հուշարձանները պահպանելու և այդ հոյակապ ժառանգությունը ցուցադրելու անհրաժեշտությունը։

Այսպիսով Կամո քաղաքը կառուցապատվել է ոչ միանգամից։ Ավելի քան կես դար նրա կառուցապատումն ընթացել է առանց որևէ մասնագիտական հսկողության, գյուղատիպ շենքերով։ Գետափնյա Բանտի թաղի անկանոն, խիտ կառուցապատումը դրա խորը կնիքն է կրում։ Ուշագրավ երևույթ է գետափնյա շենքերի ճարտարապետական կապը բնության հետ։ 19-րդ դարի վերջերից կիրառվող մասնագիտական հսկողությունը քաղաքի կառուցապատումը դուրս չի բերել ժողովրդական ավանդույթների սահմաններից, բայց զգալի կանոնավորում է մտցրել։ Բանտի թաղին և նախնադարյան բնակավայր առապարից հյուսիս ընկած Կալերի թաղի խիտ որոշակի հատակագծային լուծումը արդեն ցույց է տալիս կառուցապատման վրա մասնագիտական հսկողության որոշակի դրսևորում։ Այստեղ են կենտրոնացվել հասարակական շենքերի մեծ մասը։ Այստեղ կարելի է տարբերել հատակագծային երկու խումբ. մեկը եկեղեցու մոտ գտնվող հասարակական շենքերի, իսկ մյուսը՝ շուկայի մեծ հրապարակն իր կից շինություններով։ Քաղաքի կենտրոնական մասի այդպիսի լուծումը թեկադրված է եղել ճանապարհների դիրքով։ Ավելի արևմուտք տարածվող Տալիզի ու Խաչերի թաղերում ուշագրավ երևույթ

⁴⁴ Ե. Լալայան, Նոր Բալաղետ գավառ, էջ 114։ Նույնպիսի տեղեկություններ կան նաև նահանգապետի և քաղաքապետի զրադրություններում (ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 1, գործ 1325)։ Այժմ փողոցներն ասֆալտապատված, ծառազարդ ու կանաչազարդ են և քաղաքն իր ատոցաբար միջավայրով ամռանը դեպի իրեն է գրավում շատ հանգստացողներին։

⁴⁵ Այդ մասին տեղեկանում ենք նահանգապետին ուղղված գավառապետի 1902 թվականի մայիսի 3-ի գեկուցադրից (ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 2, գործ 53)։

է փողոցների ուղղութիւնների համապատասխանեցնելը շենքերի լավագոյն-կողմնորոշմանը: Խաչերի թաղի՝ իբրեւ հանգստի վայր օգտագործելու մասե-ցումը միանգամայն ճիշտ է: Այստեղ օդն առողջարար, ջուրն առատ է, և լեռ-նային բնութեան սքանչելի տեսարաններ են բացվում: Գալառագետի հարա-վային ափը քաղաքի ընդարձակման համար տալիս է անսահմանափակ հնարավորութիւններ:

Գ Ո Ր Ի Ս

Յարական իշխանութեան ժամանակ առանձնապէս մեծ էր կարևոր ճա-նապարհների հանգուցակետում գտնվող Գորիս քաղաքի դերը իբրեւ Զանգեզուր գավառի առևտրական և վարչական կենտրոն: Նրան էին ենթարկվում Հայկա-կան ՍՍՀ Սիսիանի, Գորիսի, Ղափանի և Մեղրու շրջանները, ինչպէս նաև Ադրբեջանական ՍՍՀ Լալինի շրջանի մի մասը, սակայն նրա առևտրական կապերի տարածման շառավիղն անհամեմատ մեծ էր:

Մինչ քաղաք դառնալը Գորիսը (պատմական Զաղեծորը, իսկ ժողովրդի բարբառով Կյորեսը կամ Շենը) եղել է Զանգեզուրի մեծ գյուղերից մեկը Որոտանի վտակ Գորիս գետի ձախափնյա մասում: Քաղաքի հիմնադրման աշխատանքներն սկսվել են 1850 թվականին⁴⁶, սակայն շինարարական և հատակագծման աշխատանքները հիմնավոր ու կազմակերպված բնույթ են ստացել 1870 թվականին Ստարացկի գավառապետի ժամանակ Մանուշար-բեկ Մելիք-Հյուսեինյանի գործոն մասնակցութեամբ⁴⁷: Գորիսը պաշտոնապէս քաղաք դարձավ XIX դարի 80-ական թթ. վերջերին: Նրա զարգացման համար մեծ նշանակութիւն է ունեցել Անդրկովկասում ճանապարհաշինութեան զարգացումը, մասնավորապէս Շուշի—Գորիս ճանապարհի շինարարութիւնը 1869—1877 թվականներին⁴⁸:

Քաղաքում առաջին հերթին բնակութիւն հաստատեց ունեւոր դասակարգը: Ստեղծվեց առանձնատներով, վարչական և առևտրական շենքերով կազմված քաղաքի կենտրոնական մասը՝ որոշակի հատակագծով և առաջադիմական բարեկարգումով: Հասարակութեան սոցիալական շերտավորումը խիստ որոշա-կի կերպով անդրադարձավ քաղաքի կառուցապատման և ճարտարապետական դիմագծի վրա: Հասարակական խմբավորումները բնակվել են տարբեր փողոց-ներում և թաղամասերում: Աշխատավոր խավը առավելապէս բնակվել է գետափնյա փողոցի շրջակայքում կամ վարձակալել է նկուղային հարկերը: 20-րդ դարի սկզբում քաղաքում 3146 բնակիչ է եղել, որոնք զբաղվել են երկրագործութեամբ, այգեգործութեամբ ու առևտրով: Շուկան առանձնապէս կենդանացել է, երբ սար գնացող թուրքերը անցել են ավանով⁴⁹:

⁴⁶ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 262:

⁴⁷ Տե՛ս Ե. Լալայան, Զանգեզուր, «Ազգագրական հանդես», 4-րդ գիրք, Թիֆլիս, 1899, էջ 27:

⁴⁸ Այդ, ինչպէս և այլ ճանապարհների կառուցման վերաբերյալ օրենսդրական և վարչական միջոցառումների մասին տե՛ս ՀՍՍՀ ԿԳՊԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 1, գործ 1516: Գորիսի նշանակու-թիւնը որպէս առևտրական կենտրոն զգալի չափով նվազել է 1908 թվականին Զուլֆա—Երևան երկաթուղագծի շինարարութեան պատճառով: Որպէս ճանապարհային հանգուցակետ և վարչական կենտրոն նրա ունեցած նշանակութիւնը առավել եւ նվազեցրեց Հայկական ՍՍՀ 2-րդ հնգամյակի տարիներին (1933—1937 թթ.) կառուցված Ղափանի երկաթուղագիծը, բայց իբրեւ շրջիկներուն անակախընթաց վերելք ունեցավ շինարարութեան բնագավառում:

⁴⁹ Տե՛ս Ե. Լալայան, Զանգեզուր, էջ 26—28:

Կամոյի շինարարական-ճարտարապետական աշխատանքների կատարման օրենքներն ու իրականացման ձևը կարելի է վերագրել նաև Գորիսին. միայն թե պետք է նկատի ունենալ, որ վերջինս ենթարկվել է Ելիզավետպոլի պետական հիմնարկներին և բացի այդ այստեղ ճարտարապետության մեջ սկզբից ինքի մասնագիտական ստեղծագործությունն էական դեր է կատարել: Այնուամենայնիվ շատ բնակելի շենքեր կառուցվել են առանց նախագծի, ուստի և դուռ ժողովրդական ստեղծագործություններ են: Այդ մասին ուշագրավ վկայություններ են Ադրբեջանական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում պահպանվող Ելիզավետպոլյան նահանգական վարչության շինարարական բաժանմունքի փաստաթղթերը: Այդ փաստաթղթերի մեջ Գորիս քաղաքին վերաբերող նախագծերի կողքին կան առանձին շենքերի չափագրություններ, որոնց վրա մակագրված է, թե իրանը չնայած կառուցվել են առանց նախագծի, այնուամենայնիվ, համապատասխանում են քաղաքի համար առաջարկվող շինարարական պահանջներին: Քաղաքի ճարտարապետության մեջ Զանգեզուրի ժողովրդական ավանդական գծերն այնքան ակներայն են ներկայանում, որ անհնար է անջատել այն ժողովրդի ստեղծագործական ժառանգությունից: Բացի այդ, համեմատելով շենքերի նախագծերը կառույցների հետ՝ զգալի տարբերություններ գտնում: Վարպետները ստեղծագործական մոտեցումով են կառուցել շենքի տարբեր մասերը, մանավանդ հարդարանքին վերաբերող մանրամասնությունները:

Արխիվային փաստաթղթերից երևում է, որ նշահարման աշխատանքներ են կատարել զավառական ինժեներներ իսրայելյան և Կոշովը, իսկ հետագայում շինարարական աշխատանքները ղեկավարել է ինժեներ Զանուշյանը:

* * *

Գորիս գյուղը շատ նման է եղել Զանգեզուրի ձորաշեն գյուղերին: Այնտեղ ձորը լայնանալով՝ մի անհարթ գոգավորություն է ստեղծում, սպիտակ, վարդագույն և գուր գույներով երանգավորված ժայռոտ ու բարբարոտ մի տարածություն, որտեղ կոնաձև քերծեր են բարձրանում, իսկ Եռակատար սարահարթի վրա մոլեգնող հողմերը չեն թափանցում: Բնության բազմազան երանգավորումներով գեղեցիկ տեսարանները, մաքուր օդի ու սառնորակ ջրերի առկայությունը բնակության շատ հարմար պայմաններ են ստեղծում: Ձախափնյա ավերակների ներկա վիճակը, ինչպես նաև մի շարք աղբյուրներ⁵⁰ տեղեկություն են տալիս այն մասին, որ Շենք քաղկացած է եղել ժայռափոր կառուցվածքներից և ժամանակի ընթացքում նրանց կցված, ինչպես նաև աստիճանաձև կառուցված զլխատների համակարգություններից: Խիտ կառուցապատումով և ծուռուժուռ ճամփաներով կազմված այս մեկիքանիստ գյուղի աննշան ուխտատեղիներից բացի կենտրոնում եղել է մի հասարակ հին եկեղեցի, իսկ նրա մոտ՝ Մեղիբ-Հյուսեյնյանների նախկին ապարանքը: Շենք ունեցել է նաև իր իջևանատները:

Արդի քաղաքի տեղում, այսինքն հովտի աջափնյա մասում բնակելի շենքեր չեն եղել: Այստեղ է տեղավորվել զավառի առևտրական կենտրոնը

⁵⁰ Ս. Զալպան, Ճանապարհորդությունից ի մեծն Հայաստան, էջ 309. B. Chantre, ոչված աշխ., էջ 88, 90. Ե. Լալյան, Զանգեզուր, էջ 26—28. Ա. Բակունց, Կյոքես, երկեր, Երևան, 1955, էջ 297—357:

հանդիսացող համարվավոր շուկան: Այդ հին շուկայում եղել են կերպասավաճառների, ներկարարների, համետ կարողների, պայտարների և այլոց գետնամած խանութները: Շուկայի հրապարակով է անցել գյուղից դեպի խոտհարքները և արոտները տանող հին ճանապարհը⁵¹:

Սկզբից եեթ քաղաքի կառուցապատման սխեման հասարակ ուղղանկյուն ցանց է եղել աշխարհի կողմերի նկատմամբ փոքր ինչ շեղ ուղղությամբ ունեցող փողոցներով ու նուանց միջև հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ձգվող կանոնավոր ուղղանկյուն թաղամասերով: Վերջիններս մասնատված են զույգ առ զույգ կցումով շարք կազմած, հավասար մեծությամբ (յուրաքանչյուրը 400 քառ. սաժեն) հողամասերի, որոնցից յուրաքանչյուրում մեկ շենք է նախատեսվել: Նախագծերում համարակալված են եղել ոչ միայն թաղամասերը, այլև յուրաքանչյուր հողամաս: Ամենամեծ թաղամասերն ունեցել են տասներկու հողամաս, իսկ ամենափոքրերը՝ չորս: Թաղամասերի կառուցապատման այս կանոնավորությունը փոքր ինչ խախտվել է հետագայում կառուցապատման խտացմամբ, բայց փողոցների ցանցը մնացել է նույնը: Քաղաքը նեղ ու երկար հատակագծով ձգվում է ոչ շատ լայն հովտի մեջ, իջնելով մոտավորապես հյուսիսից հարավ (նկ. 8): 20-րդ դարի սկզբներին զգված են եղել հինգ երկայնական և հինգ լայնական փոխհատվող բարեկարգ փողոցներ: Երկայնական ուղղությամբ ձգված երկու փողոց ունեցել են 21, մնացածը 17 մետր լայնություն: Նշահարողները ենթարկվել են Ռուսաստանում 1742 թվականից գոյություն ունեցող հրամանին, որով Մոսկվայի փողոցների լայնությունը սահմանված է եղել 8 սաժեն: 1752 թվականին այդ չափերը փոխվել են մինչև 10 սաժեն, որը մոտավորապես կազմում է 21 մետր⁵²:

Քաղաքի հատակագծային վիճակը պայմանավորված էր հատկապես շուկայի գոյությամբ, որը կառուցապատման ցանցի կենտրոնում «նավթի պահեստներից մինչև Մաթևոս բեյի տունը, այնտեղից դուրսնալիս դորանոցը և հայոց եկեղեցին» մի ամբողջություն էր, մի ամբողջական շուկա, որ կենտրոնն էր Զանգեզուր ընդարձակ գավառի՝ Սևանա լճից հարավ, Մինչև Արաքս: Այս շուկայի հյուսիսային ծայրը հին շուկան էր, իսկ նրա շարունակությունը կազմող հրապարակում բազմաթիվ խանութներ և արհեստանոցներ են եղել, որոնց մեջ աչքի են ընկել պասաժի խանութները: Այս ընդարձակ վաճառատեղին էր հորդում խառնիճաղանձ ամբոխը «յոթ ճանապարհով, նա հոսում էր դավթարխանայի, քաղաքային ինքնավարության, դատարանի, ոստիկանական վարչության, հարկային տեսչի, պետական զանձարանի և սուրահանոցի» նախկին կալանատան յոթ դարպասներից, որոնք շացվում էին շուկայի վրա»⁵³: Այստեղ է գտնվել նաև քաղաքային ալգին, իսկ քաղաքի եզրին գտնվել թափվող գյուղական մի հորդահոս աղբյուր է եղել, որի ջուրը քաղաքից մեկ կմ հյուսիս գտնվող բարաշեն վանքի մոտից է բերվել⁵⁴: Հետզհետե քաղաքը ավելի ու ավելի բարեկարգ տեսք է ստացել, փողոցներն ու մայրերը սալարկվել են ու կանաչապատվել:

51 Տե՛ս Ա. Բակունց, նշված աշխ., էջ 314, 323, 341, 344:

52 Տե՛ս Գորիս քաղաքի հատակագծման նախագծի «Բացատրադիր» կազմված ճարտարապետ Պ. Խաչիյանի և մի խումբ ինժեներների կողմից:

53 Ա. Բակունց, նշված աշխ., էջ 323, 328:

54 Խ. Լալայան, Զանգեզուր, էջ 26—28:

Նկ. 8. Գորիս քաղաքը

Գորիսի թաղամասերի կանաչ այգիներով ծածկված տարածությունը բարակերտ շենքերի ու բարձր ցանկապատերի մի շղթայով է պարուրված։ Փողոցները մալթված են, կանաչապատված, մայթերի եզրերով անցնում են ոռոգման ջրերի առուները։ Շենքերն իրենց բակային պատշգամբների և լանջավոր ծածկերի հետ ուղղանկյուն հատակագծով պրիզմատիկ ծավալներ ունեն, որոնք երկարությամբ դրված են փողոցներին ուղղահայաց, հողամասի բարձր մասում։ Տները նեղ ճակատներով դեպի փողոց ուղղելու այս սկզբունքը թեկադրված է փողոցների խաչմերուկների միջև ընկած հատվածներում ըստ հնարավորին ափելի շատ շենքեր տեղավորելու, լավագույն կողմնորոշումն

ապահովելու և տվյալ հողամասի մեջ ճանապարհամերձ բակերի ավելի մեծ տարածություն ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Բակերը շենքերի միջև ընկած տարածություններն են, որոնք պարսպապատ են փողոցի կողմից ու վերջինիս հետ հաղորդակցում են կամաքակալ դարպասներով: Դրանք շեն խճողված օժանդակ կառույցներով, որոնք բակում անշան տեղ են գրավում: Գետափնյա «Հին ճանապարհի» տները միհարկանի են և տարբերություն քաղաքամիջի շենքերից, որոնց մեծ մասը մեկ և կես կամ երկու հարկանի է: Այստեղի հողամասերը նույնպես սահմանվել են 400 քառ. սաժեն, բայց ժամանակի ընթացքում կառուցապատումը խտացել է:

Այսպիսով, քաղաքաստեղծման առաջին տասնամյակներին բնակավայրը մեծ չի եղել և տարածվել է շուկայի ընդարձակ տարածության շուրջը՝ կենտրոնում ունենալով առևտրական, վարչա-հասարակական շենքեր: Փողոցների կանոնավոր ուղղանկյուն ցանցը շենքերի լավագույն կողմնորոշումն ապահովելու նպատակով է ստեղծվել: Այն աստիճանաբար տարածվել է դեպի հյուսիս նույն սխեմայով⁵⁵: Այժմյան քաղաքը մի քանի անգամ մեծ է հնից, նրա կառուցապատման մեջ զգալի բարեփոխումներ են կատարված:

Ուշ միջնադարի ավաններին ու նախասովետական քաղաքներին վերաբերող տվյալներն ամփոփելով կարող ենք նշել հետևյալը:

Ուշ միջնադարի ավաններում շարունակվել են տարերային կառուցապատման գյուղական ավանդույթները, սակայն տնտեսության հետ կապված կենցաղային պայմանները այդ բնակավայրերին յուրօրինակ տեսք են հաղորդել: Փողոցների կանոնավորումն ու որոշ բարեկարգումը, բնակավայրերի ավանատիպ կոմունալ հարմարությունները, բնակելի և տնտեսական-արտադրական շենքերի աստիճանաբար քաղաքատիպ դառնալը քաղաքաշինարարական առաջադիմության ցայտուն գրսերումն են: Դն հանդիսացել:

Նախասովետական քաղաքներում զարգացման այդ պրոցեսը հանդես եկավ բավականաչափ հստակ ձևով և ավելի բարձր մակարդակով: Մասնագիտական ստեղծագործական աշխատանքն ու հսկողությունը էական դեր կատարեցին քաղաքների կառուցապատման մեջ, որտեղ գլխավոր նվաճումը հատկազգծերի համապատասխանեցնելն էր այն ժամանակվա կենցաղի, տնտեսության ու երթևեկության պահանջներին, մասամբ նաև տեղանքի առանձնահատկություններին: Ժողովրդի ավանդական-ստեղծագործական դերն այստեղ թեև սահմանափակ, այնուամենայնիվ բավականաչափ հստակ գրսերովն է: Մախ և առաջ այն հանդես եկավ բնակելի տների հորինվածքում, այնուհետև տան բակի, տնամերձ հողամասի, ցանկապատերի ու դարպասների, ինչպես և ճանապարհի փոխադարձ դասավորության մեջ: Ստեղծագործական աշխատանքի մեջ ժողովրդական ավանդույթների անուղղակի, իսկ շինարարական պրակտիկայում ուղղակի գրսերում—ահա նախասովետական քաղաքաշինարարության ամենաբնորոշ գիծը:

⁵⁵ Ուղղանկյուն ցանցի հետագա կիրառումը՝ առանց հաշվի առնելու Նեղացու և ավելի զառիվեր դարձող տեղանքը, հանգեցրեց ընդլայնական փողոցների արտակարգ չեծ թերությունների (մինչև 25 տոկոս): Այս սխալի կրկնությունից խուսափելու համար զգալի աշխատանք է կատարված այժմ:

Թե զյուզատիպ և թե քաղաքատիպ բնակավայրերի դիրքի ընտրության և լյառուցապատման համար մեծ նշանակություն է ունեցել ջրի մատակարարման և հեռացման հարցը: Նախընտֆելի է համարվել բնական աղբյուրների՝ ալեկրի առկայությունը նախ կենցաղային, ապա նաև ոռոգման կարիքների համար: Մինչև օրս էլ շատ գյուղեր կենցաղային կաբիքների համար քնական աղբյուրներից են օգտվում: Հին ժամանակներից ի վեր օգտագործվել են նաև լճի և դետերի ջրերը: Լճափնյա թերակղզիների վրա հաստատված բերդչենների բնակիչները ուրիշ ջրի աղբյուր չեն ունեցել բացի լճից: Մի շարք հովանաանների վրա կառուցված բերդչեններ գետնուղիներ են ունեցել պաշարված ժամանակ գետից ջուր վերցնելու համար⁵⁶: Ուրարտական բնակավայրերը չէին կաբող գոյություն ունենալ առանց ջրամատակարարման, որոշ դեպքերում նաև ոռոգման համակարգերի, ըստ որում ստրկական աշխատանքը մեծ հնարավորություն էր բնծեռում ալգպիսի խոշոր ձեռնարկումների համար: Եվ իրոք, Սևանա լճից հարավ, Մովակ գյուղի մոտ կա մի հին ջրանցք, որի հունը փորված է ժայռի մեջ⁵⁷:

Այսպիսով կենցաղային և պաշտպանական հարմարություններ ունեցող բազմաթիվ ջրագուրի վայրեր բնակեցվել են դեռ շատ հնուց, օգտագործելով ջրմուղի արհեստական կառույցներ: Թեև ջրամատակարարման զծերը գրեթե չեն պահպանվել, բայց ալհհայտ է, որ դեռևս բրոնզի դարաշրջանում ալգպիսի սիբ եղել են, քանի որ զգալի թվով բերդչեններ ջրագուրի վայրերում են կառուցված⁵⁸: Նույնը կարելի է ասել ալելի ուշ կառուցված բնակավայրերի մասին, որոնցից շատերի ալերակները առ այսօր մնում են: Նրանց լքվելու պատճառը արհավիրքների հետևանքով ջրամատակարարման համակարգի ունչացումն է: Անգամ ոչ մեծ բնակավայրերի համար բավականաչափ հեռու տեղից (մի քանի կմ) ջուր է բերվել: Ալգպիսի օրինակներ կան Բասարգեշարի շրջանի Մովակ և ալթմյան Մարտունու շրջանի Թաղալգուշի մերձակայքում, ուր նկատվում են կավե խողովակներով կառուցված ջրմուղի հետքեր⁵⁹: Կավե խողովակներով ջրմուղի օրինակ է նաև Տաթևի ջրմուղը, հայտնի են Զանգեզուրի և հատկապես Մեղրու շրջանի բնակավայրերի ծածկած առուները, կարելի է հիշել նաև Խնածախ, Նյուվադի, Շվանիձոր, Ալդարա, Կարճևան գյուղերին: Բավականաչափ պարզ է ծածկված առուների (քանրան, քահհիդ) կառուցվածքը, որոնց հատակն ու ծածկը քարե սալերով են կազմված: Դրանք երկարավուն ուղղանկյուն կտրվածք ունեն այնպիսի նվազագույն մեծությունը, որ մաքրելու համար մի մարդ կարողանա կոացած անցնել նրա միջով: Զրմուղի այս համակարգերի ալելցուկ ջուրն օգտագործվել է նաև ոռոգման համար:

⁵⁶ Տե՛ս Թ. Ավարբեկյան, Նոր Բայազետի նորագույն սեպագիրն ու նրա հնագիտական միջավայրը, «Տեղեկագիր ՄՍԽՁ գիտության և արվեստի ինստիտուտի», Երևան, 1927, № 2. Ս. Բախտյարյան, Վելիբոլի երկիրը, «ՄՍԽՁ կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ», Երևան, 1935:

⁵⁷ Ե. Ե. Плиот-овский, Ванско-огагво, стр. 140—141.

⁵⁸ Լճափնյա կամ լճի տեղում եղած բնակավայրերը ջրով մատակարարվել են Գեղամա լեռնազանգվածի նախալեռներից, ուր դեպի լիճը ձգվող թեք հարթավայրերի որոշ հատվածներում հայտնաբերվել են ոռոգման ցանցի դեպի լճափ ուղղված հետքեր (տե՛ս Ս. Բալյան, Հայկական լեռնաշխարհի երկու սեղեկագրահները, «Գիտություն և տեխնիկա», Երևան, 1963, № 2, էջ 45):

⁵⁹ Տե՛ս Ե. Կալայան, Գամբարանների պեղումները խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 110, Մ. Սմբաթյան, նշված աշխ., էջ 518:

Աղբյուրները կառուցվում էին բնակիչների համար հարմար տեղերում: Դրանք բնակավայրին մոտեցնելու համար շատ հաճախ ջրմուղ են անցկացրել նաև կարճ տարածության վրա: Ընդհանրապես ջրմուղով աղբյուրներն ունեցել են առավել հարմար դիրք ճանապարհների և բնակիչի համակառուցյունների նկատմամբ, եղել են կառուցապատումից աղատ վայրերում, համփնդրին, հաճախ նաև գյուղի ծայրին: Նրանց դիրքը պայմանավորված է եղել ակերի դիրքով և կամ նրանցից բերվող ջրմուղի կառուցման հարմարություններով⁶⁰: Նեղգիսի օրինակը ցույց է տալիս, որ բաղաքներն ու ավանները ունեցել են ջրմուղի բավականաչափ զարգացած, կանոնավոր ցանց՝ տարբեր տրամաչափի կալե խողովակներով:

Պակաս նշանակություն չեն ունեցել ոռոգման համակարգերը հատկապես այգեգործության և բանջարաբուծության համար: Սարահարթերը, բարձր լեռնալանջերն ու հովիտները, որոնք ոռոգման հնարավորություններից զուրկ են եղել, ծառայել են իբրև արտեր և արոտներ, իսկ ոռոգման ենթակա համեմատաբար ցածր լանջերին, հովիտներում և մանավանդ ձորերում մշակվել են գյուղամերձ այգիներն ու բանջարանոցները: Այդ է պատճառը, որ բնակավայրերի գերազանց մասը գտնվում է ձորերում, լեռնաժայռերում և ոչ շատ բարձր լեռնալանջերի վրա: Զանգեզուրի ձորերի դադիթափ լանջերին անհնար լինելով մեծ կառուցումներ կատարել մարդիկ ստիպված են եղել առուներ անցկացնել կարճ տարածությունների վրա, ուստի և այգիները մշակվել են խոր ձորերի ստորին մասում, իսկ սարահարթերը գերազանցապես օգտագործվել են իբրև արտեր և արոտներ⁶¹:

Ոռոգման ջրի օգտագործումն առանձնապես կենսական է եղել Մեջրու մերձաբլեզարձային հարավի համար, ուր տեղավորված է շրջանի գյուղերի մեծ մասը, այս վայրերում ոռոգման ջրի մեծ խնայողություն է կատարվում (նկ. 9): Բացի ջրի նպատակահարմար օգտագործելուց առուները հաճախ սալաբլուկներ են, նրանց կորուստները նվազագույն չափերի հասցնելու համար: Աշխատատեղեր գյուղացին մշակել է ամեն մի թիղ աղատ հողը, որի մասին Գ. Շիրմազանը գրում է. «Վահրավոր գյուղի մոտակայքում բարձր ժայռից բխում էր մի փոքրիկ աղբյուր: Աղբյուրի ջուրն օգտագործելու նպատակով ժայռի գրեթե անմատչելի թեքության վրա, մեծ դժվարություններով պատրաստել են դարատափներ, շալակով հող տեղափոխել և տնկել են խաղողի լավորակ ալիգի⁶²»:

Աստաղուրի կամ Շվանիձորի մերձակայքում 19-րդ դարի սկզբներին

⁶⁰ Ըստ երևույթին աղբյուր կառուցելը պատվաբար գործ է համարվել: Նրանցից շատերը կառուցվել են անհատների կողմից՝ իրենց մերձավորների հիշատակը պահպանելու համար: Բնական դրությամբ ջուրը հասարակական սեփականություն է համարվել գյուղական համայնքների ներսում: Մասնավոր է եղել արհեստական կառուցումը, ինչպես և աղբյուրը, եթե այն խիստ փակ ընդթիվ է կրել: Աղբյուրները սովորաբար կառուցվել են համայնքի ուժերով կամ անհատի կողմից՝ հասարակության համար (սեմ. С. А. Егузаров, Исследования по истории упр-жения в Закавказье, часть I. Казань, 1889, стр. 245—248)։

⁶¹ Մինչև պարսկական տիրապետությունը այգիպիսի կառուցվածքների գոյության մասին մի ուշագրավ վկայություն է տալիս Ս. Նդիազարովը: Նա գրում է. «Գրեթե մարդի յուրաքանչյուր անկյունում մինչև իսկ այժմ կարելի է գտնել հսկայական ոռոգիչ կառույցների հնարքեր, որոնք, մարդում ոռոտական տիրապետության նախորդած խավարի պատճառով, քանդվել են և այժմ գտնվում են լրված լինակում» (С. А. Егузаров, նշված աշխ., էջ 234)։

⁶² Գ. Շիրմազան, Գրվազնեի Հայաստանի ոռոգման պատմությունից, Երևան, 1962, էջ 162։

Նկ. 9. Կարճևանի ջրանցքը

կանգուն է եղել ներկայիս գործող գեղեցիկ, բարաշեն, միակամար այն ջրանցույցը, որի միջոցով ջուրը ձորի մի կողմից մյուսն է տեղափոխվում ալդիների ոռոգման համար: Եվրոպացի գիտնական Դյուբուա զը Մոնպերեոն այս կառույցը տեսնելով՝ զարմանք է հայտնում և միաժամանակ իր հիացմունքն արտահայտում, նշելով շրջակայքում ջրի բաշխման գործում գոյություն ունեցող կարգ ու կանոնը: Նա գրել է. «Այս ջրանցքներն ու ջրանցույցները մեծ աշխատանք և զոհողություն են արժում, բայց նրանք անհրաժեշտ են բերրահավար ստանալու համար. նրանց խնամքի հսկողությունը, հատկապես նշանակված ժամվա ընթացքում ջրի բաշխումը լուրաքանչյուր սեփականատիրոջը նրա գաշտի և խաղողի այգու համար՝ լուրաքանչյուր գյուղում հանձնված է մի անձնավորության, որը կարգավորումների ճիշտ հսկողությունն իր ձեռքումն է պահում անսխալ⁶³»:

Հիդրոտեխնիկական բարդ և բավականաչափ մեծ կառուցում է 10-րդ դարում Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ կառուցված ջրանցքը, որը Գորիսից մոտ 10—12 կմ հյուսիս՝ Զաղեձորի բարձունքներից բխող Վարաբակի կամ Ակնեղի աղբյուրներից մինչև Տաթևի վանքի մարտկոչված վայրը, մոտ 30 կմ ճանապարհ կտրելով, կենդանություն է տալիս ձորին: Ուշագրության է արժանի այն հանգամանքը, որ սա կառուցված լինելով վանքի տնտեսական կարիքների համար, խմելու ջուր է մատակարարել նորեցիներին, խոտանաչիներին, շինուհայրեցիներին, հալիձորցիներին և այլ գյուղերի⁶⁴:

⁶³ Duho s de Montpérecx. Voyage autour du Caucase, Paris, 1839, էջ 47 (նյութաղբ գյուղի ջրանցքների մասին տե՛ս էջ 49 . տե՛ս նաև B. Chanire, նշված աշխ., էջ 134):

⁶⁴ Տե՛ս Ս. Օրբելյան, նշված աշխ., էջ 254—257:

Ջրանցքը մեծ հմտությամբ է շինված, շրջանցելով մի շարք ձորեր ու հեղեղատների առանց արհեստական կառուցվածքների, որի համար էլ մշտական հակոդոթյուն է պահանջել⁶⁵։ Վերիշեն գյուղի մոտ ջրանցքի ափին բարձրացող մի մեծ քարի վրա 1294 թվականի մի արձանագրություն կա նրա հիմնական վերանորոգման վերաբերյալ⁶⁶։ Այժմ Ակնեբը խմելու ջուր են մատակարարում Գորին քաղաքին և այլ բնակավայրերի։

Առանձնապես հանդուգն և բարդ աշխատանք է Գնդեվազի ջրանցքի կառուցումը 1098 թվականին⁶⁷։ Այստեղ ևս ջրից օգտվելու իրավունք է վերապահվել մի շարք գյուղերի բնակիչներին, որոնց թվում պրակեցիներին և կեչուացիներին (թեև արգելվում էր ջուրը օգտագործել ոռոգման նպատակով)։ Ջրանցքը սկիզբ է առնում Որոտանի աղուներներից, ունեցել է երկու ջրամբար՝ գիշերը ջուր կուտակելու համար։ Այն այժմ ոռոգում է 887 հեկտար տարածություն⁶⁸։ 19-րդ դարում Որոտանի ջրերն Արփա փոխադրող ևս մեկ ջրանցք է կառուցվել վայրկյանքում 1 մ³ ջրթողությամբ⁶⁹։

Իբրև արտակարգ բնույթի հիդրոտեխնիկական կառուցվածք հայտնի է նաև Գավառանո առու, որը կառուցվել է 14-րդ դարում՝ Վասիլ իշխանի որդի Ամիր Վահայի հողմից։ Այն սկիզբ է առել Աղմաղանի սարերից, Քյաբիմբյանդ գյուղի մոտ բաժանվել երկու մասի, մի ճյուղով ոռոգել է Քյաբիմբյանդի արտերը, իսկ մյուսով՝ Գավառի ջրաղուրի հանգեբը⁷⁰։

Ջրահեռացման կառույցների մասին առայժմ մեղ ոչինչ հայտնի չէ։ այդպիսիք կարող էին լինել ավաններում և քաղաքներում միայն, այն էլ իշխանավորների բնակված մասերում։ Գյուղերում կեղտաջուրը բնակավայրի միջով անցնող ջրատար առուներն էր թափվում՝ խառնվելով աղբյուրներից հոսող ավելցուկ ջրի հետ։ Հասկանալի է, որ այդ պայմաններում ջրերի հեռացման համար պետք է բնակավայրի ճանապարհներն ու փողոցները որոշակի թեքություն ունենային, և իրոք բնակավայրերը մեծ մասամբ թեքադիր վայրերում են կառուցված։

Ե. ԲՆԱԿԱՎԱՅՐՆՐԻ ԿԱՆԱԶՈՊԱՏՈՒՄԸ

Նկատի ունենալով լեռնային գյուղերի շափաղանց խիտ կառուցապատումը՝ կարող է թվալ, թե Սյունեցի լեռնականը բնավ չի մտածել կանաչապատման առողջապահական և գեղարվեստական նշանակության մասին։ Սակայն իրականում հակառակ պատկերն ենք տեսնում։ Հայ գյուղացին օգտագործել է միջավայրի բոլոր հնարավորությունները բանջարաբուստանային կուլտուրաների և պտղատու այգիների մշակման համար։ Լեռնային ղովաբին պայմաններում ոռոգման բազմաթիվ համակարգերի անցկացումը ինքնին վկայում է այդ ջանքերի մասին։

Ինչպես նշեցինք, խիտ կառուցապատումը հիմնականում կենցաղային և պաշտպանական կենսական անհրաժեշտություններով էր պայմանավորված,

⁶⁵ Տե՛ս Գ. Շիրմազան, նշված աշխ., էջ 158—159։

⁶⁶ Տե՛ս Ա. Բախտյարյան, Գիվան հայ վիմագրության, պրակ Բ, էջ 78։

⁶⁷ Տե՛ս Ա. Օրբելյան, նշված աշխ., էջ 262—263։

⁶⁸ Տե՛ս Գ. Շիրմազան, նշված աշխ., էջ 149։

⁶⁹ Տե՛ս Գ. Ա. Աղախանյան, Ջրային տնտեսության զարգացումը Հայաստանում, Երևան, 1960, էջ 38։

⁷⁰ Տե՛ս Բ. Ավարբեգյան, Երկու էջ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից ու նրանց զործնական հետևանքների, «Իշխատատնտեսական գյուղ», Երևան, 1927, № 9, էջ 46—47։

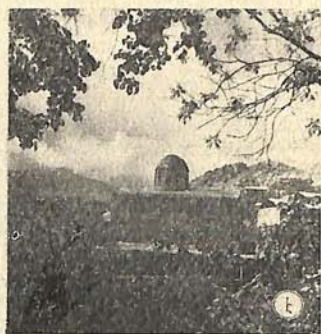
իսկ բնակավայրի դիրքի բնորոշումը կապված էր բնակլիմայական պայմանների ըստ հնարավորի առավելագույն նպաստավորության հետ: Շատ զեպերում անտառներն են ծառայել իբրև շրջապատի բնական կանաչադադում, բայց մեծ մասամբ կանաչապատումը կատարվել է արհեստական միջոցներով: Զորերում ընկած, գյուղերի զգալի մասն օգտվում էր հասող ջրի ու նրան եղերող կանաչ գոտու շնորհիվ առաջացած օդի թարմությունից:

Խիտ կառուցապատված բարձրադիր գյուղերում, որոշ ազատ տարածություններ այնուամենայնիվ օգտագործվել են ստվերախիտ ծառեր տնկելու համար՝ լայն ճանապարհների եզրերին, աղբյուրների ու փոքր հրապարակների կամ հարթակների մեջ, հատկապես եկեղեցու առաջ: Այդ ծառերի տակ հավաքվել են մարդիկ, հանգստացել անցորդները: Մասնատունկ չի եղել միայն այնտեղ, որտեղ կլիմայի խստությունը արգել է հանդիսացել:

Փոքր ինչ այլ է եղել պատկերը ցածրադիր, ալգեմշակությամբ զբաղվող բնակավայրերում: Այստեղ էլ, ինչպես նշել ենք, առկա են եղել խիտ կառուցապատման որոշ դրսևորումներ: Բայց հատկապես 19-րդ դարում ցածրադիր բնակավայրերի գերազանց մասում հանդես են գալիս ներքին կանաչ տարածություններ, որոնց մեջ ցրված են եղել բնակելի տները: Գյուղի ներսում տնկվել են առանձին ծառեր, իսկ փողոցներն ու ճանապարհները մնացել են մերկ, մեծ մասամբ խուլ պատերով եզերված: Ճամփեղրին կառուցված տներն իրենց բացվածքներով ուղղված են զեպի կանաչ տարածությունները: Ներքին կանաչապատման մեջ ոչ մի կարգ չի եղել, ամեն մի տանտեր հարցը լուծել է ըստ իր ճաշակի: Գյուղերում գերազանցապես մշակվել են պտղատու ծառեր, բայց ջրերի եզերքին, հատկապես ջրաղացների մոտ, տնկել են ուռենիներ. բարդին մեծ մասամբ մշակվել է շինափայտի համար:

Կանաչապատման հարցերում Մեղրու շրջանի ցածրադիր գոտու բնակիչները վաղուց զգալի նվաճումներ են ունեցել, որով է արժանացել են ճանապարհորդների զրավատանքին: Զբոսաշրջական արժանի օբեկտի զարմանալի կարգապահությունը, մարդկանց քրտնաջան աշխատանքը ոռոգման համակարգերի ու կառույցների ստեղծման, պահպանման ու շահագործման համար հիշեցնում է հուշակավոր Գողթնը, որին անմիջապես կից են այս վայրերը: Ոչ միայն այգիների, այլև բնակարանների կանաչապատումը մարդկանց ուշադրության կենտրոնում է եղել: Օգտագործվել է ամեն մի հնարավորություն բնակարանների զանազան մասերն ստվերավորելու և բույսերով զարդարելու համար: Վաղուց հետե բացի ծաղիկներից կենցաղ են մտել մեքենադարձային մշակովյանները, որոնք հանդիպում են գրեթե ամեն մի բակում կամ պատշգամբում: Նրանք դրվում են թաղարների, արկղերի ու տակառների մեջ, որոնք ձմռանը մի բանի ամիս են հղափոխվում ևն շներին ներսը: Բայց ամենից ավելի սիրված է որթատունկը, որն փր մազցող ճյուղերով հասնում է տան ստվերավորման կարիք ունեցող ամեն մի մասը, չվախենալով կտրճատե, ոչ խիստ ցրտերից, բաշխելով մարդկանց իր հյուսիսատ ապուղները⁷¹:

⁷¹ Այս տեսակետից որոշակի նմանություն կա ուղբեկական թողովրդական ճարտարապետության հետ: Ըստ երևույթին այն հատկանշական է եղել Արևելքի տաք շրջաններից շատերին ընդհանրապես: Այդպես կանաչադարձվել են Բուխարայի նեղ բակերը, իսկ Ֆերգանայում որթատունկը ունեցել է շների անմիջական հարգաբանքի գեր (տե՛ս В. Л. Воронина, Народные традиции архитектуры Узбекистана, М., 1951, стр. 48—49): Նույնը կարելի է ասել վրացական թողովրդական ճարտարապետության փրարեքայ (տե՛ս М. Гаракидзе, Грузинское деревянное зодчество, М., 1959, стр. 129):

Նկ. 10. Մեղրի ավանը

Որթատունիով են ծածկում նաև շրջապատի աղատ տարածությունները, բակը, հաճախ տնամերձ այգու զգալի մասը: Նրա ճյուղերը տարածվում են ցախապատերի ու դարպասների վրայով դեպի փողոց, փակուղի կամ բակ, ինչպես և պատշգամբների վրա: Այդ նպատակին են ծառայեցվել հատուկ ուղիով դասավորված շորտունների մեծ ու փոքր ցանցերը (նկ. 9, 10գ):

Այս բնակավայրերում ճանապարհները և փողրիկ հրապարակներն ստվերավորված են սաղարթախիտ հսկա ծառերով, որոնց մեջ գլուղական

այայմաններին առավել լավ են համապատասխանում ընկուղեքները: Մեզ-
րիում դեռևս կանգուն են մոտ կես հազարամյա հասակ ունեցող հաստաբուն,
աղաքաբնիտ սրսիներ (շինարի ծառ), որոնց տակ՝ ստվերոտ տարածու-
թյունները մինչև այժմ մարդկանց հավաքավայրեր են հանդիսանում: Քիչ
չեն նաև բարդիները, որոնք զեղեցիկ ստվերանկարներ են ստեղծում:

Մեղրու կանաչապատման հատկանշական կողմերից մեկն էլ այն է, որ
այգիները մտել են ավանի մեջ. Մեծ և Փոքր թաղերն իրարից բաժանված են
այգիների մեջ կորած ձորով: Մեղրու այգիները ձգվում են նաև մի քանի
կմ՝ ձորով վեր ու վար: Այդ ամբողջ այգեստանի մեջ ցրված հնձաւաններ չկո-
հանդիսացել են ամառանոցային շատ հաճելի բնակարաններ: Այժմ մարդիկ
տոթ եղանակներին ոչ թե հեռանում են բնակավայրերից, այլ զարբեր
ընթացքում հարուստ փորձ ձեռք բերելով, կարգավորել են տան շրջապատի
միկրոկլիման՝ օգտագործելով բնության միջոցները:

Միջնադարյան քաղաքների ու ավանների կանաչապատման մասին
մեզ գրեթե ոչինչ հայտնի է. բայց վստահ կարելի է ասել, որ աշխա-
տավոր ժողովրդի զբաղեցրած մասը զուրկ է եղել կանաչից. միայն ծայրա-
մասներում են տարածվել մշակվող հողամասերը: Հավանաբար վերնախավի
զբաղեցրած թաղը ծառազարդ էր քանի որ այն ավելի նոսր ու կանոնավոր էր
կառուցապատվում. բացի այդ պատմիչի հիշատակած Եղեգիսին վերաբերող
ծաղիկոցները անտարակույս այս մասի համար պետք է ստեղծված լինեին⁷²:
Եղեգիսի այս թաղամասից փոքր ինչ հեռու էր գտնվում Ս. Զալալյանի հիշած
տոնահանդեսների հրապարակը, շոջապատված «ծաղկածին» և «մար-
գարտաբոս» վայրերով ու թավաթուփ մայրիներով⁷³:

* * *

Սյունիքի բնակավայրերի կառուցապատմանը վերաբերող տվյալների
ուսումնասիրումից եզրակացնում ենք, որ այստեղ անհիշելի ժամանակներից
զգալի աշխատանք է կատարվել բնակավայրերում, նրանց շրջապատում և
ամբողջ երկրում տնտեսական-կենցաղային հարմարավետ պայմաններ ստեղ-
ծելու ուղղությամբ: Բարեկարգ ճանապարհների, ջրամատակարարման հա-
մակարգների, այգիների, պարտեզների, բանջարանոցների, արտերի և արոտե-
րի ստեղծումը, շահագործումն ու պահպանումը շատ հաճախ փորձի, գիտելիք-
ների և բարձր ճաշակի արդյունք են հանդիսանում: Քաղաքաշինարարական
երևույթների մեջ ամենաուշագրավը բնակավայրերի կառուցապատումն է
հանդիսացել: Նրա պատմությունն սկսվում է նախնադարյան բերդչեն բնակա-
վայրերով և զարգացման մի անընդհատ շղթա կազմելով անցնում է ուրբառա-
կան և միջնադարյան քաղաքներով, ավաններով, գյուղերով և ընդգրկում ուշ
միջնադարի ավաններն ու նախասովետական քաղաքները: Սակայն
նոր ժամանակների քաղաքաստեղծման փուլն առաջին հայացքից կարծես
հեռանում է այս ընդհանուր պրոցեսից. բայց այստեղ էլ վերլուծությունն
ի հայտ է բերում ժողովրդական ավանդույթների անուղղակի ներթափանցումը
մասնագիտական ստեղծագործական պրակտիկայի մեջ:

⁷² Տե՛ս Ս. Օրբելյան, նշված աշխ., էջ 260:

⁷³ Տե՛ս Ս. Զալալյան, նշված աշխ., էջ 155:

ՊԱՏՄՊԱՐԱՆՆԵՐ ԵՎ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ

Ա. ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՊԱՐԱՆՆԵՐ

Սյունիքի տարածություններում բնակություն հաստատած ցեղերի առաջին արհեստական բնակարաններից են եղել դոլմենատիպ բնակարանները, որոնք մասին դադարի ար են տալիս բազմաթիվ պեղածո դամբարանները, որոնք գրեթե բոլոր հետազոտողների կարծիքով կրկնում են հնագույն տիպի բնակարանների ձևերը, թեև նրանք մեծ մասամբ պատկանում են հետագա ժամանակների: Պետք է նկատի ունենալ, որ բրոնզեդարյան դամբարաններում արդեն նոր բնակարանների ձևերի հանդես չգալու կարծիքը պայմանական է և արդյունք նյութերի սակավության: 1959 թվականին Մ. Հասրաթյանը Սիսիանի շրջանի Ախլաթյան գյուղում պեղել է դոլմենատիպ կառույցներ, որոնք ծառայել են ինչպես բնակության, այնպես էլ թաղման համար: Դրանք ունեցել են ուղղանկյուն կամ ձվածիր հատակագծեր, պատերը կառուցված են եղել հսկայական քարերի 3—4 շարքերով, իսկ դոլմեններն ամբողջությամբ ծածկված են եղել 5—6 անմշակ քարի հսկա սալերով: Այս դոլմեններում հայտնաբերված երկաթեղեն իրերը՝ կառույցների ժամանակաշրջանը բնութագրելու համար մեր կարծիքով անբավարար են, վերջինները կարող էին կառուցված լինել ավելի վաղ ժամանակներում և իբրև հաստատուն պատասխարան օգտագործվել նաև հետագայում: Այս տեսակետից հետաքրքիր են նաև Ղուշունդաշի դոլմենները, որոնք մինչև 14 մետր երկարության, 2—3 մետր լայնության և մոտ 2 մետր բարձրության ծավալներ են ընդգրկում: Գրեթե ամբողջությամբ գետնի մեջ գտնվող պատերը կաղմված են միջակ մեծության քարերով, որոնց վերնամասը դեպի ներս է թեքված ծածկի թոփշը փոքրացնելու նպատակով: Բոլոր դոլմենները ծածկված են եղել նախ քան հսկա սալերով և ապա հողածածկ քարաթմբով կամ ուղղակի հողաթմբով: Ուշագրավ է, որ այդ դոլմեններում մարդկային ոսկորներ չեն հայտնաբերվել, իսկ բականման, ցանկապատված կից տարածությունները վիճում են նրանց իբրև բնակարան ծառայած լինելու մասին¹: Բայց և այնպես նրանց մեջ հավանաբար եղել են դամբարաններ, որոնցից մեկն էր բնակավայրի հարավային մուտքի մոտ գտնվող մեծ կրոմլեխը: Ղուշունդաշում առկա են եղել նաև միջին

¹ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки в Геловино, Ереван, 1954, стр. 16.

² Տե՛ս С. Д. Лисицян, Кошун-даш. Мегалитическое городище в Сисиане (Загсегуре), «Сборник в честь 45-летия Н. Я. Марра», М.—Л., 1935, стр. 709—721.

բրտնիլի դարին պատկանող ավելի կատարելագործված բնակարաններ ուղղանկյուն և բոլորաձև բաժանմունքների համակցումով:

Նախնադարյան մարդու համար գետնափոր-կիսագետնափոր և վերերկրյա ղումենատիպ այս կառույցները, ինչպես և հավանաբար քարանձավների առաջ կառուցվող, ձյուղերով կազմված շվարքները հանդես էին գալիս իբրև բնության ուժերի գեմ պայքարելու համար անհրաժեշտ միջավայրը կազմակերպելու պարզունակ միջոցներ:

Բնակարանի ձևավորման պրոցեսը խորապես կապված է կրակի օգտագործման հետ, օջախով են պայմանավորված եղել նախնադարյան բնակարանների հատակազածային և ծավալային համադրվածքները: Դրանով կարելի է բացատրել հնագույն բնակարանների բոլորաձև կառուցվածքը, որի առաջին նմուշները պեղել է Ե. Լալյանը 1903 թվականին Վայոց ձորի Սուլթան քահապի կողմած վայրում³: Այդ ավերակները գտնվելիս են եղել Վերին Դալյախու գյուղից մոտ 1,5 կմ հարավ-արևմուտք ընկած մի հովտում, որտեղ եղել են նաև բավականաչափ մեծ քարանձավներ: Բնակավայրն ունեցել է կիկլոպյան պարիսպներ, որոնց հետքերը նկատելի են հովտի ուղղությամբ, ձգված արևմուտքից արևելք: Այս պարիսպների միջև, գետնի մեջ, մանր քարերով, առանց շաղախի կառուցված բոլորաձև բազմաթիվ տներ են եղել, որոնք ունեցել են մոտ 1,5—3 մետր բարձրություն և ծածկված են եղել 3—4 հատ, մոտ 3—4,5 մետր երկարության և 80—120 սմ լայնության քարերով: Լալյանը շեշտում է, որ «ամեն մի խրճիթ մի սենյակից է և ունի մի դուռ, մեծ մասինը դեպի արևելք բացվող»⁴. Կոբր վրա մի անցք է եղել իբրև լուսամուտ և օդանցք⁵:

Այստեղ Ե. Լալյանը հայտնաբերել է միայն քարե գործիքներ, իսկ պեղված դամբանաթմբերից մոխրից բացի ոչինչ չի գտել: Վերջին հանգամանքը ցույց է տալիս, թե դրանք դիակիզման հնագույն սովորույթի ժամանակաշրջանին պետք է պատկանած լինեն: Լճաշենի համապատասխան դամբարանները Հ. Մնացականյանը թվագրում է մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի սկիզբները⁶: Թերևս դրանք ավելի վաղ ժամանակաշրջանի են:

Բոլորաձև բնակարանի հիշյալ տիպարն առանձնահատուկ նշանակություն ունի բնակարանաշինության հետագա զարգացման համար, որովհետև հանդիսացել է այն նախնամուտը, որի հիման վրա բրոնզի դարաշրջանում աստիճանաբար ձևավորվել է գլխատունը և նրան կից ճարտարապետական համակառուցը: Ուրարտուի գոյությանը անմիջապես նախորդող ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. 2-րդ և 1-ին հազարամյակների սահմանագլուխ) բնակարանային համակառույցի մեջ արդեն սկսում է բոլորաձև կենտրոնական բաժանմունքը փոխարինվել ուղղանկյունով, պահպանելով ու զարգացման նոր աստիճանի հասցնելով գերանաշար բրգաձև ծածկի արդեն իսկ գոյություն

³ А. А. Мартиросян, Город Тейшебани, Ереван, 1961, стр. 32.

⁴ Ե. Լալյան, վայոց ձոր, «Ազգադրական հանդես», 13-րդ գիրք, Թիֆլիս, 1906, էջ 246: տե՛ս նաև Նույնի, Դամբարանների պեղումները խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 62—66:

⁵ Բնակավայրի հյուսիս-արևմտյան կողմում եղել են դամբանաթմբ-կրոմլեխներ և տեղ-տեղ՝ մենհիրների մնացորդներ:

⁶ Հ. Մնացականյան, Հնագույն հուշարձանների նշանավոր օջախը, «Սովետական գրականություն», 1963, № 2:

ունեցող տիպարը: Սյունիքի տարածքում (Սևանա լճի ավազան, Սխիան և այլն) և առհասարակ Հայաստանում մեզ հասած բերդչենների բնակարանային համակառուցներում, առանց բացառության, կենտրոնական համախմբիչ դեր է կատարել զլխատան այս նախատիպարը⁷:

Նախնադարյան ամրոց-բնակատեղիների բնակարանային համակառուցների հատակագծային և ծավալային լուծման մասին մանրամասն ուսումնասիրություններ չկան: Ելնելով - քարաշար հիմքերի ու հիմնապատերի աննշան մնացորդներից՝ կարելի է ենթադրել, որ տարածված են եղել կավաշեն տները, ինչպիսիք կային ցածրադիր շրջանների էնեոլիթյան բնակավայրերում (Շենգավիթ, Շրեշ-բլուր, Քյուլթափա, Գառնի): Դիտելով իրար կպած բազմաթիվ շենքերի ավերակները՝ կարելի է ենթադրել, որ դրանք եղել են զլխատան ճարտարապետական համակառուցի նախատիպարներ: Հավանական է թվում հնագույն զլխատան ծածկի ավելի հասարակ ձևը, քան այն հազարաշենը, որը ներկայացված է Հ. Մարտիրոսյանի կողմից իբրև պեղածո զլխատան կառուցվածքի վերակաղմուքյան դժգոհի⁸: Գլխատան ծածկի արտաքին ձևերին բոլորովին խորթ է ողորկ-գնդաձևը. ուստի և մեզ բոլորովին անհավանական է թվում ալգոպիսի ձևը և նրանից ելնելով կատարված համեմատությունները Մերձավոր և Միջին Արևելքի ծածկերի համապատասխան նմուշների հետ: Կարմիր բլուրի բնակավայրերի ստորին շերտի և ալլ վայրերի դեռևս չափազանց պարզունակ կառույցներում ավելի տրամաբանական կլինեք պատկերացնել ուղղանկյուն դասավորությամբ կաղմված բրգաձև գերանածածկը, որն ավելի պարզ է կառուցման տեխնիկայով և հատկանշական ոչ միայն Թեյշեբանիի, այլև ուշ միջնադարյան Հայաստանի արևելյան շրջանների համար: Նույնը կարելի է ասել Թեյշեբանիի ուրարտական բաղամբիչ բնակարանների ծածկի վերաբերյալ, այստեղ նույնպես հավանական է ուղղանկյուն գերանաշարքերով ծածկը, քան ալսպես կոշված սողմամբաշը (հազարաշեն):

Հնագույն պատասպարանների շարքին կարելի է դասել նաև ժայռափոր բնակարանները: Քարանձավները կենցաղային նպատակների համար շատ վաղ են օգտագործվել: Հնագույն քարանձավները բնական ժայռախոռոչներ են եղել, որոնք մուտքի կողմից պատնեշվել են անշաղախ քարե պատերով: Առանձնապես նշանավոր են Ծովակ գյուղին մերձակա ընդարձակ քարանձավները երկուական բաժանմունքով: Անհիշելի ժամանակներից ի վեր քարանձավաբնակությունը սովորույթ է դարձել Զանգեզուրի շատ բնակիչների համար, որոնք փորել են բնակարաններ և օժանդակ նպատակների ծառայող ալբեր: Դրանք աստիճանաբար շրջապատվել են շինվածքներով, դառնալով համակառուցի օժանդակ մասը: Ժայռափոր կառույցները ստեղծվել են բրոնզե և հատկապես երկաթե դործիքների կիրառման ժամանակաշրջանում:

⁷ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, стр. 25—37. Բուլբուռն հատակագծով տան Հայաստանում նեոլիթյան կացարանի տիպար հանդիսանալու մասին տե՛ս է. Խանգադյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակում, Երևան, 1967, էջ 7-32: Ս. Բ. Արղղաթյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 133—150.

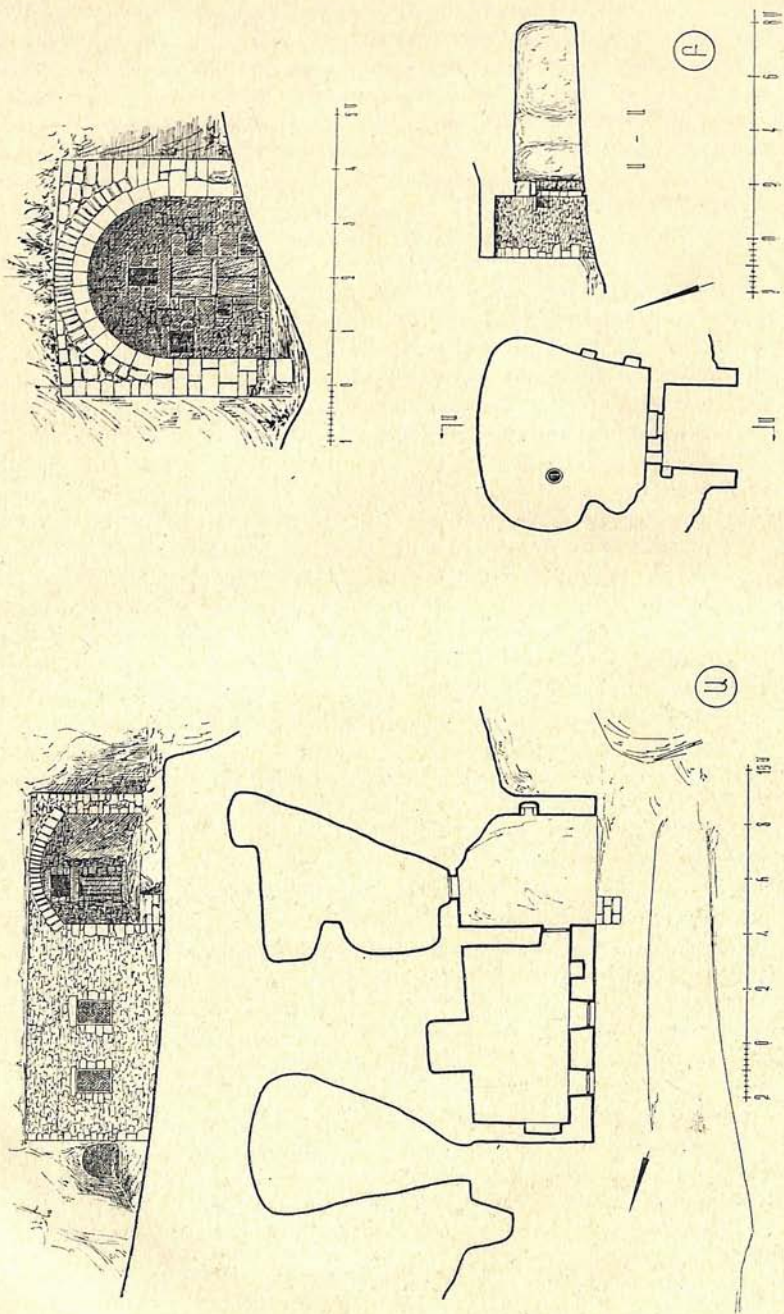
⁸ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, стр. 8—37, ինչպես նաև Նույնի Новые данные по истории города Тейшебаини, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 3, էջ 221—233:

Ժալուսփոր կառուցվածքների բազմաթիվ նմուշներ են պահպանվել շտանձնապես Գորիսի շրջանում: Իրենց պարզագույն ձևերով այդ կառուցվածքները հիշեցնում են նախնադարյան ժամանակների պատասպարանները մարդկանց և անասունների համար, որոնք ցրված են ծակոտկեն քարաժայռերի՝ «քերժերի» մեջ, ձորերի լանջերին, կոնաձև հսկա ժայռերում և կոշվում են «քրատակ» (քարատակ): Այդ «քրատակները» ծառայել են իբրև բնակարան, միաժամանակ՝ անասնանոց և բնակարան, զոմ, փարախ և կամ իբրև մարագ և խոտանոց. եղել են նույնիսկ արհեստանոցներ, իսկ Հին Գորիսի ստորին մասում, ճամփեզրին տեղավորված քարավանատունը բաղկացած է եղել մի քանի քարայրներից:

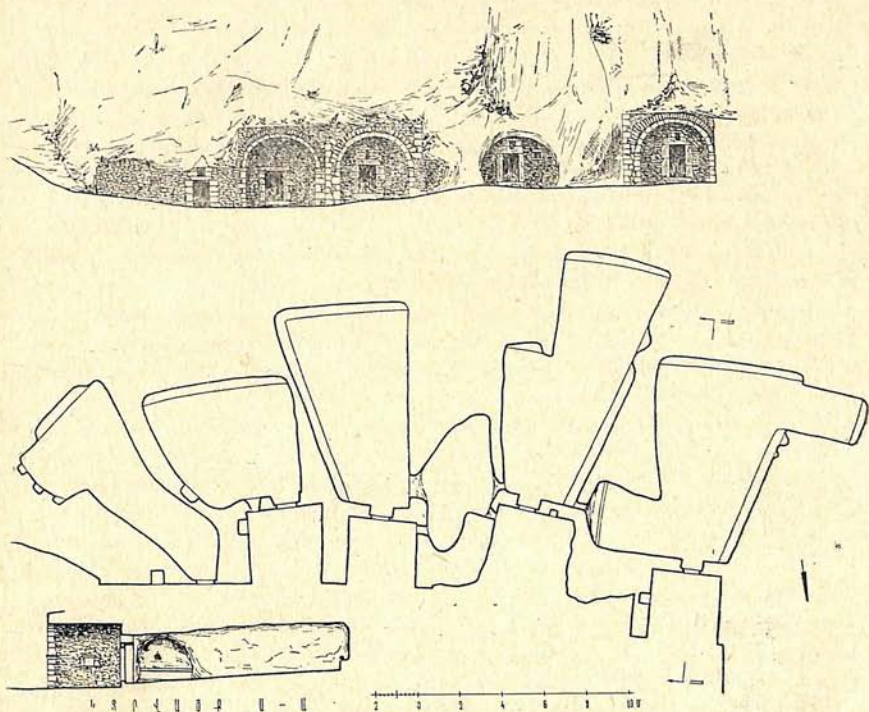
Իբրև բնակարան ծառայող քարանձավները հիմնականում բաղկացած են մի մեծ բաժանմունքից, երբեմն նաև հարակից խոռոչ-սենյակներից: Այդ բաժանմունքն ունի մի մուտք և երբեմն նաև նրանից ոչ շատ հեռու, առաստաղի մեջ, վիմափոր մի երդիկ, որը ծառայում է ծխի հեռացման, օդափոխման, մասամբ նաև լուսավորման համար: Օդափոխումն արդյունավետ դարձնելու համար դռան վրա հաճախ հատուկ անցքեր են թողել: Հատակի մեջ երբեմն օջախի մի փոսիկ և նույնիսկ թոնիր է լինում, պատերի մեջ՝ խորշեր, իսկ պատերի տակ՝ վիմափոր նստարաններ, որոնք ծառայել են նաև իբրև մուր: Պատերը հարթեցվել, բայց չեն ողորկվել, նրանց վրա երևում են նույնիսկ փորոզ գործիքի հետքերը: Ծավալային կամ հատակագծային կանոնավոր, երկրաչափական ձև ստեղծելու ձգտում չի եղել բնավ (նկ. 11, 37բ): Հատակները թեթևամբ իջնում են խորքից դեպի դուռը, որի առաջ նույնպես թեք մի հարթակ է պատրաստված որպես բակ: Երբեմն դեպի բակն են բացվում նաև օժանդակ կառուցվածքներ՝ մառաններ, մարագներ, հնձաններ և այլն: Կան քարանձավներ, որոնք կառուցվել են պաշտպանական-նկատառումներով, դուրի՝ են բակից և ուր կարելի է բարձրանալ պարանների օգնությամբ միայն: Քարանձավները ժամանակի ընթացքում լրացվել, ավելի հարմարավետ են դարձվել և շրջապատվել առջևից թաղակապ կառուցվածքներով: Վերջիններս ճակատային կամարներով նախասրահներ են եղել, կենցաղային բազմաթիվ հարմարություններով՝ օջախով, թոնրով, պահարանախորշերով և այլն: Բակի տարածությունը մեծացնելու նպատակով կառուցվել են նաև կամարակապ հենապատեր: Եղել են հատուկենտ ժալուսփոր բնակարաններ, որոնք ներքին ապտիճաններով միացած մի քանի հարկից են բաղկացել. դրանք նույնիսկ պատշգամբ են ունեցել վերին հարկերում:

Որպես օժանդակ կառույցներ օգտագործվող քարանձավներն ընդգրկված են ամենաբազմազան շինությունների մեջ, որոնցից հնագույններն են հանդիսանում գլխատան համակառույցները: Ստորին հարկում սովորաբար լինում են մարագը, զոմը և փալախը, մառանները գերազանցապես գլխատան մեջն են բացվում: Օժանդակ նպատակների համար քարանձավների օգտագործման լավագույն նմուշներ են երկհարկանի և եռահարկ ալն կառույցները, որոնք խիստ ինքնատիպ լինելով հանդերձ հիշեցնում են քաղաքատիպ շենքերը: Իբրև մարագ և անասնանոց ծառայող այդպիսի քարանձավների թաղակապ նախամուտքերի կամարների վրա բարձրացել են բնակելի հարկի պատը և կամ սենյակների առաջ գտնվող պատշգամբի սյուները (նկ. 41): Քարանձավներից կից կառուցվել են նաև թաղակապ տներ (նկ. 11ա):

Ժալուսփոր զոմեր հանդիպում են նաև մեկուսի կառուցված, տանը կից,

Վրամ բոլորովին առանձին, հատկապես դյուղի ծայրին (նկ. 12): Նրանք ղեպի խորքը լալնացող հատակագծեր ունեն, դրսից՝ ուղղանկյուն նախասրահ, ներսի պատերի տակ՝ վիմափոր մուտքներ: Ներքին կառուցվածքին հակադիր, դռների նախամուտքերն ունեցել են ավելի կանոնավոր ձևեր, նույնպիսի խնամքով ու ճաշակով ստեղծված, ինչպես ժայռափոր բնակարաններին:

Նկ. 12. Վիմափոր դռներ Քարահունջում

Վիմափոր խոտանոցները սովորաբար եղել են կալերին կից, նրանց հարթակից ցածր, փորված լանջի կողքին: Վերևից երդիկի նման մի անցքով ցած է թափվել կալած հարդը կամ ծղոտը: Նրանք հաստափոր շշի տեսք ունեն և ցածից, մուտքի առաջ, հարթակ:

Որոշ քարանձավներ հատկացվել են այլ նպատակների՝ հատկապես պաշտամունքի (աղոթատեղի, ուխտավայր, ճգնարան): Վերջիններս գրեթե միշտ բնակավայրերից դուրս են եղել: Մարտիրոս գյուղում Գեղարդաձորի հուշարձաններին ժամանակակից վիմափոր եկեղեցիներ կան, որոնք ունեն կանոնավոր երկրաչափական ձևեր, բայց քանդակազարդված չեն:

Ուշագրավ են Կամոյի ժայռաբլրի հարավային կողմի քարանձավները, որոնցից երկուսը կապված են իրար միացնող անցքով: Այստեղ են եղել նաև այն քարե հրաշակերտ սենյակները, որոնց անդրադարձել են և Մ. Սմբատ-

յանցը, Ղ. Ալիշանը, և Թ. Ավդալբեգյանը⁹։ Վերջինս այդ տեղեկությունները հաճախ համարելով նշում է, որ սենյակների մուտքը ժայռերի փուլ գալու հետեանքով փակվել է, բայց կարելի է բանալ, քանի որ նրանք հնագիտական խոշոր նշանակություն ունեն բնորդի կարեւորությունը բացահայտելու տեսակետից։ Այս սենյակներն առաջինը մանրամասնորեն նկարագրել է ոմն Սարգիս Փիլոլոսը (վարժապետ, հետազոտող Սեանա վանքի միաբան) 1888 թվականին գրած իր «Գործած մարգարիտը» վեպում։ Սմբատյանցը գրում է. «Եթե ցերեկը մարդ ներս է մտնում սարի հարավային կողմի մուտքից ժայռի մեջը և մի փոքր հառաչ է գնում, բացվում է առաջին մի դուռ։ Դուռն շեմքը երեք ամբողջ կոփած քարերից են։ Երբ մարդ մտնում է ներս, երեւում է առաջին մի խավարային լարիւրինթոս։ Մի ակամա սարսուռ զգալով վառում է ձեռքի ճրագը և հետը տանում ներս և ի՞նչ է տեսնում և զգում... սարսափելու փոխանակ սկսում է աշպել, հիանալ, զմայլել մարդկային անսանձ սխրագործությունների վրա։

Ի՞նչ ճարտարապետություն մեկ մեկու մեջ մինչև քանի քանի սենյակներ։ Պատերը հղկած և վարպետությամբ միմյանց հազցած քարեր են, և մի քանիսի չորաքանելու պատը կամ առաստաղը՝ միասպաղ դարձրել է կտրած և քանդակներով դարձրված։ Այդ տեղից մի ստորերկրյա ճանապարհ տանում է դեպի գետը, որտեղից, փնչպես կարծում է, ջուր են տարել պատասպարվածները»։

Եզրափակելու համար հնագույն պատասպարաններին վերաբերող այս ենթաբաժինը նշենք նաև բնակարանի մի այլ տիպար, որի գոյությունը մեր կարծիքով բավականաչափ տարալուսելի է։ Դրանք ցցաշեն տներ են Սեանա լճի վրա, որոնց մասին իբրև ականատես գրում են հնագետ Ֆ. Բալբերը և Ե. Լալայանը¹⁰։

Ֆ. Բալբերը 1849 թվականին Նոր Բալաղետի դավառի ելենովկա դուղի մոտ, լճի մեջ տեսել է գերանների զուգահեռ դասավորությամբ երկու շարք և համարել, որ դրա վրա եղել է ցցաշեն խրճիթների երկու խումբ, կամ գլուղեր միացնող մի կամուրջ։ Ե. Լալայանը ևս լճի արևելյան կողմում, Գիլլի գետակը նրա մեջ թափվելու տեղից փոքր ինչ հեռու, ջրի մակերևույթից մոտ մի մետր ցած նկատել է ցցված շորս գերան։

Այս դատողությունները հնագիտական ոչ մի փաստարկումով չեն ուղղկացված։ Արձանագրված փաստերը ժխտելն անհնար է։ Բայց մենք կարող ենք տարակուսել նրանց նախնադարյան ժամանակների պատկանելուն հայտնած կարծիքների մասին։ Միջնադարյան վիմական շատ արձանագրություններում նավերի ու ձկնորսարանի նվիրատվության հիշատակություններ կան, որոնցից եզրակացնում ենք, որ լիճն օգտագործվել է երթևեկության և ձկնորսական նպատակներով։ Հետևաբար կասկածից վեր է նրա ափերի մոտ նավահանգստային կամ ձկնորսական փայտաշեն կառույցների գոյությունը իբրև հայ աղնվականների սեփականություն։ Հնարավոր է, որ այդ կառույցների մնացորդներն են վերոհիշյալները։

⁹ Մ. Սմբատյանց, նշված աշխ., էջ 449։ Ղ. Ալիշան, Սխական, էջ 43։ Թ. Ավդալբեգյան, Նոր Բալաղետի նորագույն սեպագիրն ու նրա հնագիտական միջավայրը, էջ 209—210։

¹⁰ Փ. Бауерн, О древних сооружениях на Кавказе, «Сборник сведений о Кавказе» том I, Тифлис, 1871, 6. Լալայան, Դամբարանների պեղումները, էջ 117։

Բնակելի տան հին տիպարների մեջ գլխատունն ամենատարածվածն է։ Այն ընդունված է համարել լեռնային շրջաններին բնորոշ բնակարան, թեև օգտագործվել է նաև հարթավայրերում¹¹։ Սյունիքին հատկանշական բնակարանը նույնպես գլխատունն է հանդիսացել։ Այս հանգամանքը փաստարկող աղբյուրական նյութերի կողքին կա նաև մի հին վկայություն։ 19-րդ դարի սկզբներին Ձանգեղուրով անցնելիս միսիոներ Ելի Սմիտն իր ճանապարհորդական տպավորությունների մեջ նկարագրելով այժմյան Սիսիանի շրջանի Լոր գյուղի մի գլխատուն՝ այն հատկանշական է համարում տեղիս համար¹²։ Միայն 19-րդ դարի վերջերին է, որ բնակելի տան այդ տիպարը փոխարինվել է 2—3 սենյականոց, պատշգամբավոր, արևահայաց տներով¹³։

Գլխատունը մի ուղղանկյուն սենյակ է, որի ամբողջ ծածկը կամ նրա կենտրոնական մասը քառակուսի, ուղղանկյուն կամ բաղմանիստ հիմքով, հորիզոնական գերաններով կազմված յուրօրինակ գմբեթի ձև ունի։ Վերջինս բարձրանում է սյուների կամ ուղղակի պատերի վրա և ծածկված է ջերմամեկուսիչ և անջրանցիկ հողե պատյանով։ Լուսամուտության և օդափոխման համար գերանաշարերի զազաթում քառակուսի կամ բոլորածև անցք է թողնված, որը կոչվում է երդիկ։ Հին գլխատներում լուսամուտներ բոլորովին չեն եղել, բացի երդիկից, որը հնում փակվել է փայտե վահանով, իսկ ավելի ուշ՝ ապակեպատ շրջանակով։ Պածկի այս ձևը նախապատմական ժամանակներից կիրառվել է օջախի ծուխը հեռացնելու, անձրևաջրերի հոսքն ապահովելու, երկար գերանները խնայելու և կարճ գերաններով մեծ թռիչքներ ծածկելու համար (նկ. 13)։ Ավելի ուշ սկսել են կիրառվել կամարակապ հենամասերով և նույնիսկ ամբողջությամբ կամ մասամբ քարաշեն ծածկեր, որոնք ունենալով փայտաշեն ծածկերի ձևերը՝ նույն դերն են կատարել։

Ինչպես նշվեց, նախնադարյան համայնական հասարակարգի վաղ շրջաններում սրանք միասենյակ կառույցներ են եղել, որոնք հետագայում շրջապատվել են օժանդակ սենյակներով ու բաժանմունքներով։ Միասենյակ տների մասին մի ուշագրավ վկայություն է տալիս Ժաք Մորիերը նշելով, որ 19-րդ դարի սկզբներին այս տիպի տներում միասին են ապրել մարդիկ և անասունները, իրարից մեկուսացած ընդամենը մի ցանկապատով¹⁴։ Նույն կարգի մի վկայություն, արդեն Ձանգեղուրի մասին, տալիս է Բ. Շանտրը։ Նա գրում է. «Շիխհոզում բնակարանները քարից ու հողից են և հարթ կոտուրները կրում են կոնաձև ծխնելուղիներ։ Այնտեղ մեծաքանակ շերամ են բու-

¹¹ Բրգաձև ու հարթ ծածկեր ունեցող տան երկու տիպարների արդեն կազմավորված նմուշների հայտնաբերվել են ուրարտական Թեյշեբաինի քաղաքում (տես «Ափսարկ հայ ճարտարապետության պատմություն», Երևան, 1964, էջ 28—32)։ Հայկական բարձրավանդակում գլխատների զոյություն մասին առաջին վկայությունը տալիս է Քսենոֆոնը *Λεσενόφοι*т. Анабасис. Перевод, статья и примечания М. И. Максимовскй, А.—Л., (1951, стр. 112)։

¹² E. Smith, *նշված աշխ.*, էջ 232։

¹³ E. Мелик-Шихназаров, Селение Арцваник, Зангезурского уезда Елисаветпольской губернии. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», выпуск XXV, отдел II, Тифлис, 1898, стр. 14—15.

¹⁴ Jacques Morier, Second voyage en Perse, en Armenie et dans l'Asie-Mineure, том 2, Paris, 1818, p. 422—423.

ծում: Բուծարանները կազմում են հատակից 1—1,5 մետր բարձր գտնվող հյուսվածքներով: Դրանցից բուծում են նաև մի քանի տներում, որոնք կազմված են ընդամենը մի սենյակից (ընդգծումը մեկն է—ն. Պ.), որտեղ բնում է ամբողջ ընտանիքը, օջախի շուրջը, որը գտնվում է սենյակի մեջտեղում, դրված են թիֆբերի ձյուղեր և դրանց վրա է, որ աշխատում են խեղճ միջատները¹⁵: Մեղ հաջողվել է շափազրել մի սենյականոց բնակարանի մի քանի լքված նմուշներ:

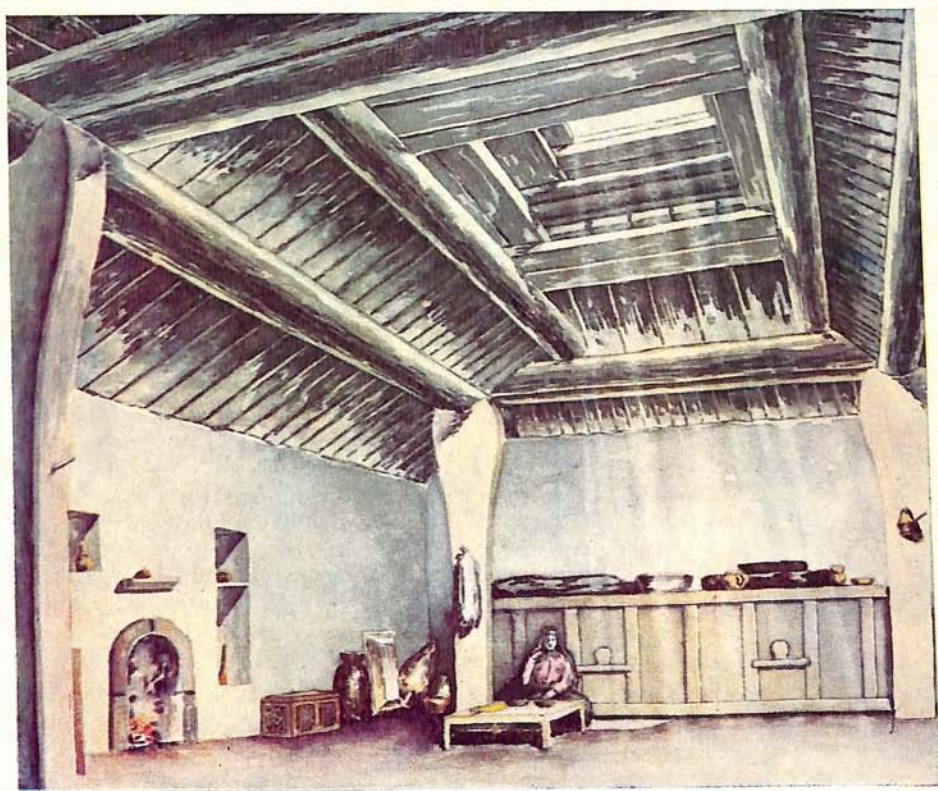
Գլխատունը ջեռուցվել է օջախով, թոնրով կամ բուխարիով: Օջախի ամենապարզ ձևը քարերով եղբրված մի փոս է եղել¹⁶: Սյունիքում եղել են քաբաշեն ու կավաշեն օջախների ավելի բարդ ձևեր, որոնք առհասարակ մեղ չեն հասել: Թոնիրը օջախի ավելի կատարելագործված ձևն է, որը շատ ավելի խորն է (մինչև մեկ մետր և քսան-երեսուն սմ), շրջանաձև, դեպի ցած լայնացող հորիզոնական կտրվածքով: Թոնիրը կավաշեն է, երբեմն վերևից քարերով եղբրված: Հատուկ օգտեցը, նույնպես կավից, սովորաբար խողովակաձև, ապահովում է վառվող կրակն անհրաժեշտ թթվածնով: Երբեմն թոնիրները լինում են մեկից ավելի՝ հացի, ճաշի և տաքացման համար առանձին-առանձին, հատկապես այն դեպքերում, երբ սենյակում բուխարիկ չկա¹⁷:

Հիշյալ կրակարանները ուղիղ երդիկի տակ չեն լինում սովորաբար՝ նրանց շուրջը բոլորած մարդկանց, ինչպես և կրակը դեքծ պահելու համար թափվող անձրեկաջրերից կամ փողուց: Արևմտյան Հայաստանում, հատկապես Բարձր Հայքում սենյակի մեջ՝ նույնպես երդիկավոր զմբեթով ծածկված մեծ խորշի ձևով առանձնացրել են խոհանոցային բաժանմունքը իր թոնրով, որը հնարավորություն է տվել տնեցիներին ազատվել ծխից: Այս բաժանմունքն առջևից կամ բոլորովին բաց է եղել և կամ մեծ կամարակապ բացվածքով պատ է ունեցել, իսկ հատակը փոքր ինչ (30—40 սմ) բարձր է եղել տան հատակից: Այսպիսի խոհանոցները երբեմն այնքան մեծ են եղել և առջևից բաց, որ միաձուլվել են սենյակի հետ և ստացվել է երկգմբեթ դահլիճի տպավորություն: Տվյալ լուծումը հավանաբար լայն տարածում է գտել հնում, երբ բազմանդամ զերդաստաններ պատասպարվում էին մի հարկի տակ: Այս կարգի տներն իրենց հատակի մակերեսի մեծության պատճառով օգտագործվել են հավաքութենների, մանավանդ հարսանեկան հանդեսների համար: Սյունիքում բնակարանի նման լուծումներ ըստ երևույթին չեն կիրառվել,

¹⁵ B. Chantre, նշված աշխ., էջ 126:

¹⁶ Տե՛ս նաև Դ. Կըրսու, նշված աշխ., էջ 233:

¹⁷ Թոնիրը վառելիք սկզբում ծուխը ցցվում է ամբողջ տունը, մարդիկ հարկադրված են լինում այդ ժամանակ հեռանալ սենյակից և կամ նստել հատակին, որ ծուխը համեմատաբար նոսր է լինում: Մյուսն անքնելուց հետո թոնրի օպանցքը փակում են, արև չծխացող կրակը երկար պահպանելու համար: Այդ ժամանակ հացթուխ կանաչը սկսում են հացը (մեծ մասամբ լավաշ) թխել մի տափակ ամուր բարձի օղնովյաժը կպցնելով թոնրի պատերին: Այնուհետև այն համվում է երկաթե, կեռ ծայր ունեցող ձողով և մաքուր փողոցի վրա շարվում մինչև սառելին ու որոշ շափով շորանալը: Թոնրի վրա սովորաբար խաշաձև երկաթ դնելով՝ փոքր ամանով ճաշ պատրաստելու հնարավորություն է ստեղծվում, թոնրի պատերը երկար ժամանակ տաք են մնում, և մարդիկ տաքանալու համար հանգած թոնրի վրա դնում են քուրդի կոչվող քառակուսի կամ բոլորակն ցածր սեղանը և այն ծածկում մի հաստ սփռոցով կամ վերմակով: Այնուհետև այդ մեծ ծածկոցի տակ մինչև կուրծքը թաղվելով պանդում են տնեցիները: Գյուլացիները սիրում են նաև տաք թոնրի մեջ տաքացնել իրենց ոտքերը: Թոնիրները ունենում են նաև կավաշեն խուփ:

Նկ. 13. Փլխատուն Արծվանիկում

միայն Սեանա: լճի ավազանում հատուկենտ նմուշներ են ստեղծվել արևմտահայ գաղթականների կողմից: Այդպիսի ձև է ունեցել նաև Նոր Բայազետի վերնախավին պատկանող Մամիկոնյանների տունը:

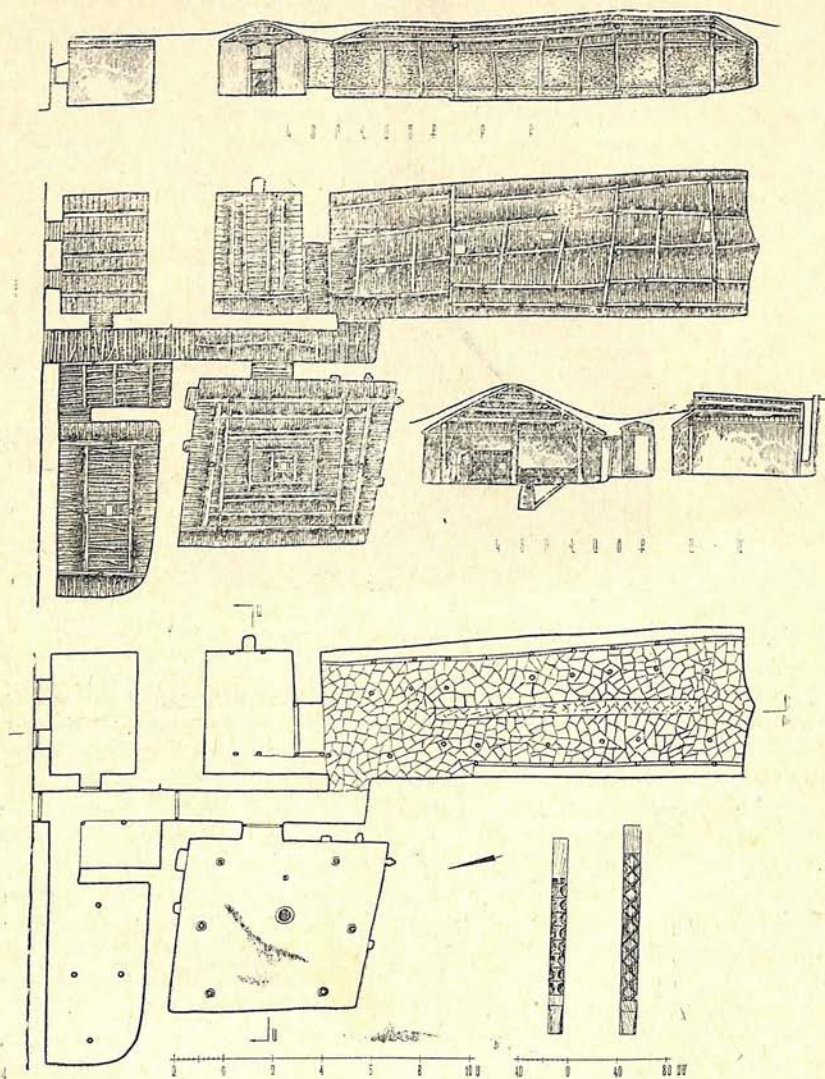
Զանգեզուրում, սկսած անցյալ դարից, երբեմն տան համակառուցից մեկուսի, բակի մի անկյունում առանձին շենք են կառուցել իբրև խոհանոց, որն ունի միաթեք կտուրով առջևից բաց սենյակի տեսք: Նրա առջևի մասը պատնեշված է եղել հացթուխների քամուց պաշտպանելու համար:

Նկ. 14. Ծխանցքածածկ բար կնձորեսկից

Ծիփից ազատվելու մի այլ միջոց է հանդիսացել բուխարիկը Զանգեզուրում, որը հավանաբար այստեղ տարածում է գտել անտառանոթի առատության շնորհիվ: Դա սենյակի պատերից մեկի կամարակապ բացվածքով կամ սրածայր ծխահավաք ելուստով մի խորշ է իր ծխնելույզով, որը կտուրի վրա ավարտվում է ամենաբազմազան ձևի ծխանցքածածկ քարերով, որոնց մեջ նույնիսկ քանդակազարդ նմուշներ կան (Նկ. 14): Տեղ-տեղ դրանք փոխարինվել են փորթիկ կարասների վերնամասերով և կամ թեք ծածկով պատուհանի տեսք ունեցող կառուցամասերով: Այժմ այդ բոլորի փոխարեն թիթեղե հասարակ խողովակներ են դնում: Հիշյալ կառուցամասերը լինում են նաև հարթ կտուրների երդիկների վրա: Բուխարիկի ստորին մասում, նրա բացվածքի մեջ, կողքերից քարի ելուստներ հենարան են ծառայել երկաթածողների համար, որոնց վրա զրվել է կաթսան: Բուխարիկի խորշը հատակի մոտ սովորաբար պատնեշված է եղել քարե ուղղանկյուն մի եզրակալով, որը խանգարել է մոխրի ու կաշօների՝ սենյակի մեջ տարածվելուն: Նույնպիսի խնամքով կառուցվել են նաև բնակելի համակառուցի այլ բաժանմունքների բուխարիկները (Նկ. 53): Իբրև բնակարանի մեծ կարեւորություն ներկայացնող բաղկացուցիչ տարր բուխարիկը հաճախ մշակվել է արտակարգ նրբությամբ՝ հասնող քանդակներով, որոնք տանախորշ պարծանքի առարկան են հանդիսացել:

Բուխարիկի կողքերին գրեթե միշտ պահարանախորշեր են եղել, իսկ վրան՝ պատի հարթությունից փորր ինչ դուբե եկող մի քար, որը լմբաբար

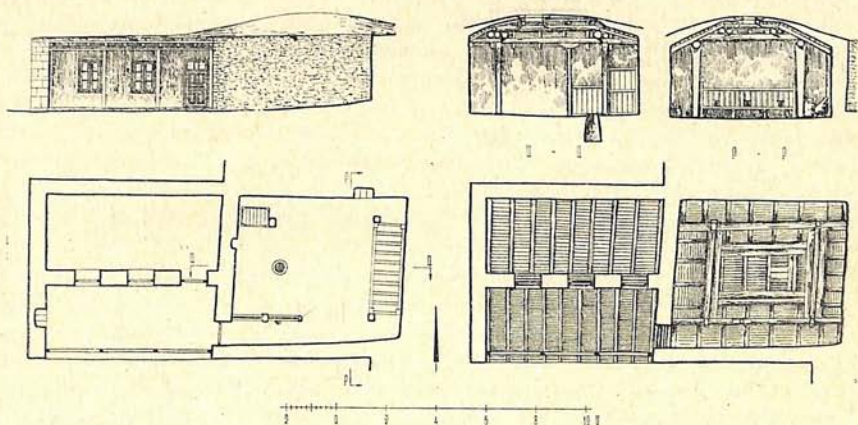

Նկ. 15. Գլխատան համակառույց Ղարանլուում (Գեղձովիտ)

(լամպարար) է կոչվել, մատնանշելով նրա նշանակությունը (նկ. 13): Որոշախորշեր կան ժողովրդական բնակելի տան գրեթե բոլոր պատերի մեջ, որոնք երբեմն հասնում են արտակարգ մեծ չափերի և ծառայում տարբեր նպատակների՝ համապատասխանաբար կոչվելով առագաստ, ծալքատեղ, իւրջակի տեղ (ամբարշտեղ), թախտատեղ և այլն: Այդ խորշերը հաճախ կամարակալ

են, երբեմն սրբատաշ քարերով, երբեմն էլ ծածկվել են խնամքով պատ-
րաստված փեղկերով: Հատուկ ուշադրություն է դարձվել այդ խորշների հարմար-
ու գեղեցիկ դասավորությանը: Դրամը և արժեքավոր մանր իրերը պահվել
են գանձախորշերում, որոնք մեծ մասամբ դրսից սվաղված խոռոչներ են
պատի մեջ: Սեանա լճի ավազանում դրանք պատի մեջ տեղավորված կավե
անոթներ՝ կճուճներ են, որոնք դրված են հորիզոնական դիրքով և դեպի
դուրս ուղղված բացվածքով. վերջիններս ծածկել են սվաղով¹⁸ (նկ. 15):
19-րդ դարում Վայոց ձորի տների ընդհանուր պատերի մեջ բացել են լուսա-
մուտքաձև խորշեր, որոնք փակվել են փայտե փեղկերով:

Զանգեզուրի գլխատներում մուտքի ղռան կողքին, մարդահասակից
բարձր, բարե կամ կավե միջնորմներ են եղել, որոնք ներս մտնողի աչքից
մեկուսացրել են սենյակի ներքին տարածությունը և պաշտպանել այն օդի
ցուրտ հոսանքից: Այս միջնորմներն ամրության համար աղատ ծալրի մոտ
երբեմն ավարտվում են սյունով (նկ. 16):

Նկ. 16. Գլխատուն Լեռնաշենում

Զանգեզուրում և Վայոց ձորում սովորություն է եղել իրերը գետնից
բարձր տեղավորելու համար տարբեր բարձրության պատերի երևույթներ
կառուցել (ծանր իրերի համար ցածր, թեթև իրերի համար բարձր, նկ. 55):
Հնում այդ նպատակի համար քստ երևույթին օգտագործվել են պատից դուրս
կարկանդակ թարե գոտիները ինչպիսին կա Խնածախի վերնատանը նկ. 22):

Սովորաբար գլխատան պատերը ներսից սվաղված են եղել և սպիտա-
կեցված կաուլինի (սպիտակ կավ) լուծույթով: Հատակը տոփանված հողից
է եղել կամ ծեփված՝ հարդախառն կավաշաղխով, ծածկված մորթիներով
և թաղիքներով: Ունեւորները խսիրի վրա գորգեր են փռել:

Կատարելով ննջարանի, խոհանոցի, ճաշասենյակի, հյուրասենյակի,

¹⁸ Կավե անոթները պատերի մեջ որպես իրեր պահելու տեղ օգտագործելու սովորովի
տարածված է եղել Դան Վրաստանում (Մարթիի շրջան, տե՛ս Մ. Сумбачдзе, Г. узинские
дарабазы, Тбилиси, 1960, с. 26):

ցերեկային սենյակի, մառանի ու հրբեմն անգամ մարագի ու դռնի դէ՛ր՝ դիւատան մէջ պահւիլ են խիստ բազմազան իրեր: Կահավորումը չափազանց պարզ էր, բաղկացած սակավապետ գլուղացուն անհրաժեշտ մի քանի անշարժ կահույքից, որն ընդգծում է կառուցվածքի բնակիչի նշանակութւոյնը: Բոլոր ընտանիքները անխտիր ամբար են ունեցել՝ փայտե, հազվադեպ կավե մի մեծ արկղ, հաճախ երկու մասից բաղկացած: Այդ բաժիններում պահվում էր ալյուրն ու արմտիրը, որոնք ամբար են լցվել վերինից, իսկ օգտագործման ժամանակ վերցվել ցածի մասում պատրաստված շարժադռնակից: Հնում արմտիրը պահվել են ուղղակի հատակի մէջ բացված բոլորածէ հորերում. այդ մասին վկայում են ուրարտական և նախուրարտական բնակարանների մնացորդները¹⁹: Այդ սովորույթը հասել է մինչև 20-րդ դար: Ամբարների թվով ու մեծութեամբ են որոշել մարդկանց ունեւորութեան աստիճանը: Այդ հանգամանքը նկատի ունենալով է, որ Ս. Օրբելյանը հիշատակում է Եղեգիսի ամբարները²⁰:

Բոլոր գլխատներում բոլորսին ծառայել է նաև իբրև ճաշասեղան: Այդպիսի սեղաններ հայտնաբերվել են լճաշենի դամբարաններից, որոնք վերաբերում են բրոնզի դարաշրջանին (3—2 հազարամյակ մ. թ. ա.)²¹: Հացը պահվել է փայտե հատուկ արկղերում, շատ տներում հացը (չորացած լավաշ) դարսել են ամբարում կամ առաստաղից կախված փայտամածի վրա և ծածկել շորով: Ընտանիքի պատվավոր անդամների նստելու և բնելու համար եղել են փայտե լայն բազմոցներ (թախտեր, որմնաթախտեր): Ընտանիքի անդամների մեծ մասը սակայն բնել է հատակին փոված ներքնախնիների վրա, ընդ որում գերդաստանի յուրաքանչյուր ընտանիք կամ անդամ ունեցել է իրեն հատկացված տեղը: Մեծ գերդաստաններում եղել են մինչև 6—7 հատ օրորոցներ: Ուշադրութեան արժանի են օժիտի քանդակազարդ կամ նկարազարդ արկղերը: Ոչ պարտադիր կահույք են հանդիսացել երկար, ցածր կամ բարձր պահարանները: Սեանա լճի ավազանում օգտագործել են հագուստի շարժական կախիչներ, որոնք սյանը հենված ձողեր են եղել՝ համապատասխան կեռերով, տարբեր բարձրութեան վրա: Ընդհանրապես առօրյա հագուստը կախվել է պատերից, սյուներից կամ նրանց վրա ամրացված ձողերից: Սյուներից կախվել են նաև դարդաքանդակված փայտե թալիսմաններ, ճրագակալներ և աղամաններ: Կահույքը պատրաստվել է խնամքով, հանդիպում են զարդափորվածքներով պատված նմուշներ:

Շատ տների լուսավոր կողմում կամ պատին կից, հատուկ երդիկի տակ եղել են կտավագործական կամ գորգագործական դադազաններ: Զանդեզուրում բոլոր կանայք դաշտային աշխատանքից ազատ ժամանակ զբաղվել են արհեստագործութեամբ²²: Զուլհակությունն ու կտավագործությունը միայն տներում են կատարել²³:

¹⁹ А. Мартиросян. Город Тейшебанин, р'нակելի տներին վերաբերող բաժինները:

²⁰ Ս. Օրբելյան, նշված աշխ., էջ 193:

²¹ Հ. Մնացականյան, Հնագույն հուշարձանների նշանավոր օջախը, էջ 151:

²² Н. Ширакуни. Зангезурский уезд Елисаветпольской губернии. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXXIV, Тифлис, 1904, стр. 190.

²³ «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. II Тифлис, 1891, стр. 103.

Գլխատունը բնակելի տան համակառուցում գլխավորն է եղել ոչ միայն ըստ նշանակութիւն կամ հատկացման, այլև համադրվածքային տեսակետից թէ հատակագծում և թէ ծավալային լուծման մեջ: Մնացած բաժանմունքներն ըստ դիրքի, ձևի ու ծավալի խստորեն ենթարկվել են նրան: Անասնապահութիւմը զբաղվող շրջաններում գլխատան կից կառուցների մեջ ղգալի տուղ են զբաղում գոմերը, փարախներն ու խոտները, մինչդեռ այգեգործական շրջաններում ավելի շատ կառուցվել են մառաններ, մարագներ և հնձաններ:

19-րդ դարի վերջերին գլխատունը երբեմն կառուցվել է ամենափոքր չափերով (5—6 քառ. մետր), օժանդակ կարիքների համար, որոնք մեծ մասամբ անսլուն ծածկեր ունեին: Գերդաստանների պատսպարանները, սակայն, արտակարգ մեծ չափերի էին: Սեանա լճի ավազանում այդպիսի գլխատների մնացորդներն ունեն 100 և ավելի քառ. մետր մակերես, որոնք անկախ ծածկի ձևից հենվել են սլունների վրա: Հաճախ տան մեծութունը համեմատական էր սլունների բանակին: Նահապետական այգ տներում են կատարվել գյուղի հարսանիքները, ուր բոլորաձև դասավորված սլունների (մինչև 12 հատ) ետևում, ամբողջ սենյակի պարագծով մարդիկ հարսանեկան շուրջապար են բռնել²⁴: Այդպիսի գլխատներում եղել է որմնախորշ առագաստի համար, որի բացակայութեան դեպքում այդ նպատակին է ծառայել տան վարագուրված անկուններից մեկը:

Գերդաստանների քայքայման ժամանակ այս մեծ տների կողքին, նույն համակառուցում, երևան են եկել մի քանի հոգուց բաղկացած ընտանիքներ պատսպարող փոքր գլխատներ: Այդպիսի օրինակ է Մարտունու շրջանի Վարդենիկի գյուղում Զիրույանների բնակելի համակառուցը: Ութ սլունների վրա բարձրացող գմբեթաձև ծածկով բաժանմունքում, ընդամենը 118 քառ. մետր տարածութեան մեջ պատսպարվել է քառասունչորս հոգուց բաղկացած գերդաստան: Այս համակառուցին կից եղել է գերդաստանի արտադրական շենքը՝ ձիթհանը, որի աննշան ավերակներն են մնացել միայն: Մեր դարասկզբին, գերդաստանի մասնատման հետևանքով, այս համակառուցին կից կառուցվել է ավելի փոքր չափերի մի ուրիշը՝ իր առանձին գլխատնով: Վայոց ձորի Աղավնաձոր գյուղում Մելիք-Զաքարյանների տունը ևս բնորոշ օրինակ է այս տեսակետից: Նրա կառուցման թվականը հայտնի չէ, նորոգման է ենթարկվել 1900-ական թվականներին: Տունը գտնվում է գյուղի կենտրոնում և փոխողդաճայաց թևերով տեղավորված է պարսպապատ բակի շուրջը, ճանապարհների հատման անկյունում: Այն բաղկացած է տարբեր ժամանակներում, գերդաստանի մեծանալուն զուգընթաց կառուցված շենքերից, որոնցից հնագույնը մեծ տունն է: Տան մյուս բաժանմունքներն են երկու գլխատուն, մի պատշգամբ, հին օթախը՝ երկհարկանի մի շենք տնտեսական և բնակելի հարկաբաժիններով, գոմը և նորակառուց մի այլ բնակելի շենք: Վերակառուցումների հետևանքով համակառուցը կորցրել է իր նախին տեսքը, քանդվել են հին, մեծ գոմերը, սակայն պահպանվածներն էլ որոշակի գաղափար են տալիս նախնական տեսքի և հնավանդ կենցաղից բխող նրա կերտվածքի մասին: Հին շենքերում, գլխավորապես մեծ տան մեջ է ապրել ամբողջ գերդաստանը՝ բաղկացած 52 հոգուց: Տանը մուտքից

²⁴ Գյուղական հարսանիքներում այնքան շատ մարդ է հավաքվել, որ տղամարդկանց համար մարբել են գոմը և հատակին շոր խոտ ու փողոցներ զրնել:

աջ, խորքում հարսները գորգ են գործել, լողանալու համար օգտագործել են ամբարի հտեի անկյունը, որը ծածկվել է վարագույրով: Ամբարը ունեցել է քսան բեռ ալյուրի տարողութուն՝ էրեք ամսվա պաշար հիսուներկու հոգու համար (տե՛ից դուրս եղել են նաև շտեմարան-հորեր): Իր համակառուցի հարմարություններով այս տունը օթևան է ծառայել նաև այստեղով անցնող պաշտոնական անձանց ու երեկի համփորդների համար:

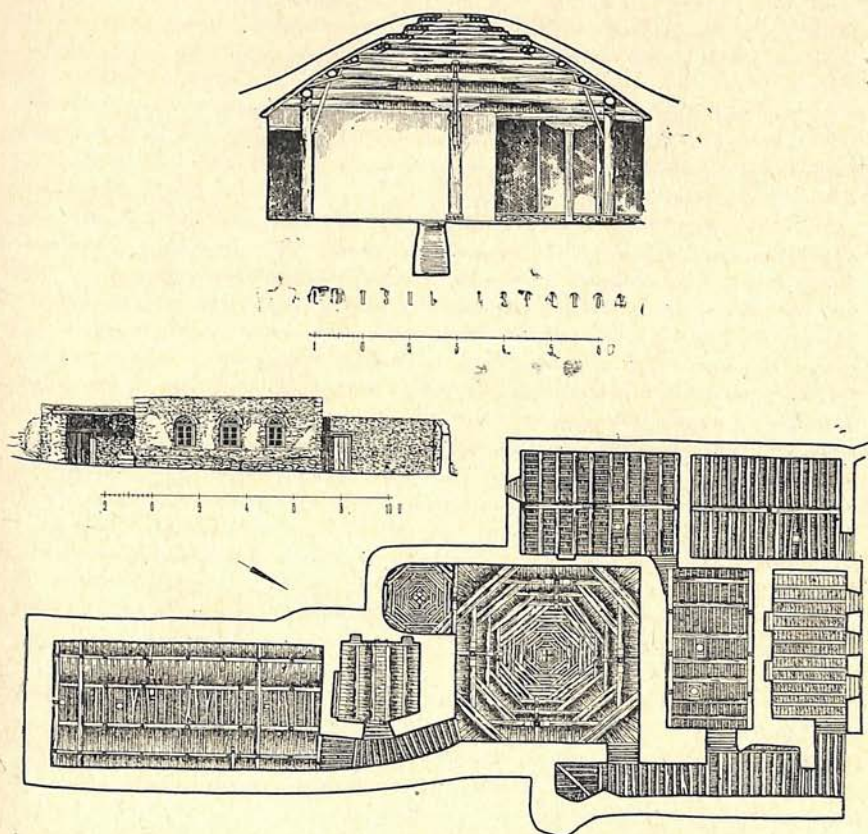
Գլխատան համակառուցներին անսահմանափակ քանակով կցումների սովորույթն աստիճանաբար նվազել է 19-րդ դարի վերջերից: 20-րդ դարում հիշյալ համակառուցներից շատերը շինվել են մեկուսի, առանձին հողամասերի մեջ, արդեն շատ ավելի հարմարավետ ձևով, առանց գետնի մեջ խորացնելու, բայց անհամեմատ փոքր ծավալներով: Այնուամենայնիվ հանդիպում են իրար կցված, սովորաբար երկու համակառուցից բաղկացած տներ, որոնք երկու եղբայրների են պատկանում: Վալոց ձորում և Զանգեղուրում գլխատան փոխարեն հանդես է դալիս հարթ կամ երկթեք ծածկ և լուսամուտներ ունեցող մի սենյակ թոնրով և երդիկով, որի մուտքը, ինչպես և մյուս սենյակներինը, բացվում է պատշգամբի մեջ (նկ. 26): Այս դեպքերում համակառուցների բոլոր բաժանմունքները, բացի գոմերից, ունեն պատուհաններ և քաղաքատիպ սենյակներ են ներկայացնում: Այժմ հանդիպում են կանոնավոր հատակագծերի մեջ վերցված հին գլխատներ, որոնց կառուցապատման հին կարգը խախտվել է:

Գլխատան ճարտարապետական համակառուցի հատկապես հատակագծային լուծման մեջ ընդհանրությունների կողքին էական տարբերություններ են եղել Սևանա լճի ավազանում, Վալոց ձորում և Զանգեղուրում, ընդ որում սրանց սահմանակից վայրերում ընդհանրությունները փոխազդեցությունների հետևանքով բավականաչափ ուժեղ են եղել: Պատմական Սյունիքին հատկանշական համակառուցներ կանգուն են մնացել Զանգեղուրում, ուր կենցաղային սովորույթներն էլ պահպանվել են առավել քան մյուս շրջաններում: Սյուս շրջանների շինարարական առանձնահատկությունները ավելի սերտ կապված են ճնշող մեծամասնություն կազմող վերաբնակիչների հետ ներմուծված ավանդույթների հետ:

Սևանա լճի ավազանում տան համակառուցը մի փակ ամբողջություն է կազմել և դրսի հետ հաղորդակցվել է բաժանմունքները միավորող սրահի՝ նախամուտքի ցածրիկ դռնով: Սրահը խիտ կառուցապատման մեջ շատ դեպքերում ստացել է երկար միջանցքի տեսք, որը պաշտպանում էր ներքին բաժանմունքները վատ եղանակի անմիջական աղեղնությունից: Սրահի թուփը կոշվող բարձրադիր մասը, որը հաճախ խորացված էր ամբողջ պատի կամ ջրա մի մասի մեջ, ծառայում էր որպես իրերի և գործիքների պահեստ (նկ. 15): Շատ հազվադեպ այն ծառայել է նաև կենցաղաքին այլ նպատակներին²⁵:

Սրահի խորքում բացվել են դոմի ու փաբախի, իսկ մուտքի մոտ՝ օթխ կոշվող հարթածածկ, քաղաքատիպ սենյակի դռները (նկ. 15, 17): Տան մասնանների ու մարազների դռները գտնվել են դրանց միջև, հաճախ մասնաձի մուտքն ուղղակի տան մեջ է բացվել: Առանձին մասերի այսպիսի համա-

²⁵ Հարսանիքների ժամանակ այս մասում հատուկ սեղան է դրվել հյուրերին տան շնորհից անմիջապես ներս հյուրասիրելու և համապատասխան զրամական նվերը (խալաթ) ստանալու համար:

Նկ. 17 Գլիսատան Համակառույց Մովսիսարում

խմբումն ու փոխադարձ դասավորությունը ապահովում էր Համակառույցի խորացումը կառուցապատման ընդհանուր, հոծ զանգվածի մեջ այնպես, որ ճակատային մասում փոքրիկ բակին Համապատասխանող մի պատի Հատված էր մնում միայն: Եվ որովհետև օթախը գետնափոր չի եղել ինչպես մյուս բաժանմունքները, նրա հատակը մի քանի աստիճանով բարձր է մնացել սրահից, ծածկն էլ Համապատասխանաբար բարձրացվել է կտուրի մակարդակից:

Գոմերն ու փարախները երկար, ուղղանկյուն, եռանավ շինություններ են եղել սյունաշարքերով բաժանված միջին՝ լայն և կողքի՝ նեղ մասերով: Մուտքի մոտ դրված է եղել քարե ջրամանը (զուռ), իսկ պատերի տակ՝ ամբողջ երկարությամբ բարակ գերաններով եզերված քարաշար մսուրները: Խոշոր եղջերավոր անասուններին հատկացված գոմերում յուրաքանչյուր միջսյունա-

յին տարածութեան մեջ մի անասուն է տեղավորվել, հետևաբար սյուների քանակն ու շինութեան երկարութիւնը անասունների զլխաքանակից էր կախված: Գոմերի գոգավոր կամ երկթեք հատակները սալարկվել են, իսկ միջնամասում, անսունների շաբբի մաքրող երկարութեամբ, մոտ 15 սմ խորութեամբ և մինչև մեկ մետր լայնութեամբ փոս է եղել աղբը հավաքելու համար: Հաճախ գոմերն ունեցել են արտակարգ երկարութիւն և ցանկապատերով բաժանվել են հատվածների՝ անասունների տեսակին համապատասխան. նույնիսկ հավերժ շեն անտեսվել: Բայց սովորաբար փարախներն առանձին են կառուցվել, որոնք ավելի փոքր չափերի, չսալարկած, հողե հատակով երկարավուն շինութիւններ էին (նկ. 15): Անասնանոցները լուսավորել են իրարից սրոշ հեռավորութեամբ շենքի երկաշնական առանցքով ձգվող երդիկների շարքով: Պատերի մեջ տեղ-տեղ խորշեր են թողնվել ճրագ դնելու համար:

Գոմերն առավել ևս երկարաձիգ են դարձել «օդա» կոչված սենյակների հետևանքով, որոնք կառուցվել են հատկապես անասուններին հսկելու համար, բայց օգտագործվել են նաև իբրև ձմեռային կացարան, տղամարդկանց հավաքավայր, իսկ կանայք սովորութիւն են ունեցել առանձնանալու զլխատան մեջ: Այդ կացարանները գոմից ոչ լրիվ մեկուսացած լինելու պատճառով անասունների քերմութեամբ տաքացած օդը ներհոսում էր «օդան» և տաքացնում այն: Երկար կողմի խուլ պատի մեջ գրեթե միշտ ճրագախորշեր են եղել: Յերեկային լուսավորումն ու օդափոխումը կատարվել է մուտքի մասի վրա, կտուրի անմիջապէս տակը՝ հաճախ թեք կերպով ամրացված փոքր լուսամուտի միջոցով: Հազվադեպ երդիկներ են պատրաստվել ուղղակի առաստաղի միջնամասում (նկ. 37ա):

Տաք եղանակներին մարդիկ ամբողջ ցերեկը տնից դուրս են անցկացրել՝ կտուրների վրա, բակերում կամ եկեղեցու մոտ, քանի որ պատշգամբներ չեն եղել:

Մարագները տան համակառուցի պարտադիր մասեր չեն հանդիսացել, որովհետև չորացրած գոմաղբի սալիկները, ինչպես և խոտը, հաճախ շենքերից դուրս են կուտակվել (խոտը՝ կտուրի վրա, գոմաղբը՝ բակում):

Սեանա լճի ավազանում տները գէտնափոք լինելու պատճառով փողոցները եզերող նրանց պատերը չափազանց ցածր են եղել: Տեղ-տեղ կտուրները ձուլվել են ճանապարհի հետ և միայն բակի մեջ, ճակատային մասում է, որ նրանք փոքր ինչ զգալի են դարձել, այն էլ մուտքի և վերջին ժամանակներում, լուսամուտներ ունեցող սենյակների շնորհիվ: Դռան առաջ, ձյան կուտակումից խուսափելու համար, հաճախ կորագիծ պատնեշ են կառուցել:

Սեանա լճի ավազանի զլխատների համակառուցների մեջ իբր յուրօրինակ համադրվածքով առանձնանում է Ս. Կիսիցյանի նկարագրած վերոհիշյալ կառույցը՝ Նոր Բայազետում (նկ. 24), որը տեղանքի համար հատկանշական փակ համակառուցի նմուշ է²⁶: Հետագայում կցված սենյակների միջև դռնվող լայն նախասենյակի՝ սրահի միջոցով ներքին կապ է հաստատվել քառասյուն հացատան կամ զլխատան հետ, որն աչքի է ընկել ծածկի կառուցվածքով և մանավանդ իր «թնդրատնով»: Կցման տեղում զլխատան պատի և սյուների միջև ընկած մասը համեմատաբար լայն է, իսկ առաստաղը՝ բարձր:

Սրբատաշ բարեկալն կամարը, որը հետագայում փակվել է պատով ու

²⁶ С. Д. Лисицян, Из материалов по изучению жилищ Арменин, стр. 136—139.

Հին Բայազետից բերած դոնով, առաջնորդել է փոքր, բայց նույնպես գմբեթա-
ծածկ խոհանոցային բաժանմունքը: Այստեղ հատակը փոքր ինչ բարձր է, իսկ
ծածկը կառուցվել է առանց սյուների և շատ ավելի պակաս խնամքով: Հատա-
կի միջին մասում թոնիրն է, որի ակը բացվել է կամարակապ մասի շեմքի
տակ: Պատի մեջ հատուկ փուռ է եղել զանազան թխվածքների համար (հետա-
գայում նույնպիսի մի փուռ էլ տան մեջ է կառուցվել): Ընտանիքի անդամնե-
րը լողացել են ձախակողմյան անկյունում, որտեղ հատակը թեք սալարկված էր
սրբատաշ քարերով կեղտաջրի հեռացման համար: Այդ անկյունը լողանալու
ժամանակ վարագուրվել է զորգով կամ գունավոր կտավով: Այդտեղ էլ, լայն
որմնախորշում, թաղված է եղել պատի մեջ ծխնելուղ ունեցող մի փոքր թոնիր՝
ջուր տաքացնելու համար: Որմնախորշերում տեղավորվել են խոհանոցային
ամանեղենը, օրվա կարիքների պարենամթերքը և պատաստի ուտելիքը:
Թոնրատանը, երբ հյուրեր չեն եղել, ճաշել է ամբողջ ընտանիքը, հատկապես
կանայք:

Նկարագրված բնակելի համակառույցը Սեանա լճի ավազանի գլխատանից
տարբերվում է ոչ միայն ծածկով, այլև խոհանոցային բաժանմունքով: Վերջինս
այս վայրերի համար բացառիկ երևույթ է և լայնորեն տարածված է եղել
Արագածի շուրջը բնակություն հաստատած գաղթականների բնակավայրե-
րում և Վրաստանի հարավային շրջաններում ապրող Կարինի շրջակայքից
եկած գաղթականների տներում²⁷: Այս տների մեջ կան ծածկի կառուցվածքի
տարբերություններ, բայց համակառույցի առանձին մասերի ընդհանուր հա-
մարվածքով նույնատիպ են:

Վայոց ձորում և Զանգեզուրի հյուսիսային կողմերում գլխատանը կից
բաժանմունքները հանդես չեն եկել մեկ մուտք ունեցող ամբողջական փակ
համակառույցի ձևով: Հաղվադեպ միայն մառանների դռներն են բացվել
գլխատան մեջ (նկ 18): Այստեղ տան համակառույցի ամեն մի դուռ ուղղակի
կամ պատշգամբի միջով բացվել է դեպի բակ: Պատշգամբը ծառայել է իբրև
բաց նախասենյակ՝ գլխատան առաջ: Հաճախ դեպի պատշգամբ են ուղղված
եղել բնակելի մասի բոլոր դռները, երբեմն նույնիսկ լուսամուտները:
Պատշգամբը հանդիսացել է ամառային նստավայր, եղել է արևահայաց և
տաք եղանակներին կատարել է հացատան գրեթե բոլոր ֆունկցիաները:
Այստեղ եղել են թոնիրներ և օջախներ, իսկ Սիսիանի շրջանում՝ նաև օջախ՝
բուխարիկի ձևով: Պատշգամբի հատակը հաճախ բարձրացված է եղել մինչև
50 սմ կամ առելի կողմից պատնեշված՝ հատկապես ցուրտ ու հողմաշատ
վայրերում: Առջևից սյուներով պահվող ծածկը պաշտպանել է արևի ճառագայթ-
ներից ու մթնոլորտային տեղումներից: Պատշգամբատիպ առանձին շինու-
թյուններ կառուցվել են նաև բակի պատերի տակ:

Քաղաքատիպ սենյակներն այս վայրերում շատ ավելի վաղ են կառուցվել²⁸:
Նրանց դռները պարտադիր կերպով բացվել են պատշգամբ-նախասենյակի
մեջ: Հաճախ պատշգամբի մեջ են բացվել նաև գլխատան լուսամուտները:

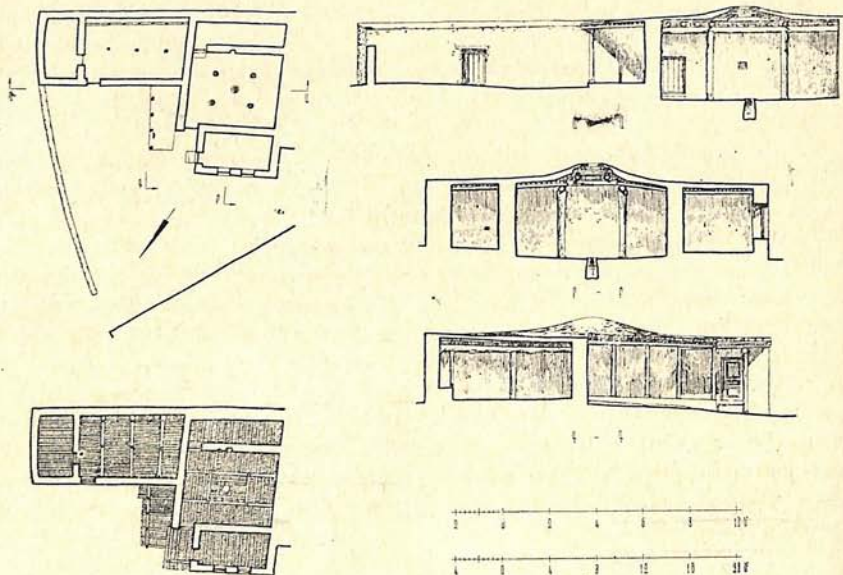
Մարագներն ու մառանները ամենարազմազան դիրքեր են ունեցել տան
համակառույցի մեջ: Եղել են մառանների նկուղային տիպեր՝ առավելապես
գինեգործությանը զբաղվող տներում: Հնձանը գտնվել է կամ մառանում

²⁷ Տե՛ս Ե. Լալայան, Ջավախք, «Աղագրական հանդես», 1-ին տարի, 1-ին գիրք, Եռլի,
1895, էջ 224—226:

²⁸ Տե՛ս Ելի Սմիտի վերոհիշյալ նկարագրությունը Եաղատ գյուղի բնակարանի մասին:

կամ ավելի հաճախ ուղղակի գլխատան անկյուններից մեկում: Այս սովորույթն անշուշտ կապված է գինեգործության փոքրածավալ լինելու հետ: Բնակիչների պատմելով այն խիստ տարածված է եղել խոյի ու Սալմաստի հայաբնակ գյուղերում, որտեղից եկել են իրենց նախնիք:

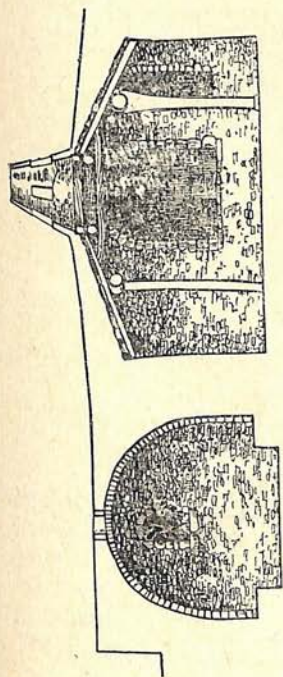
Տան համակառուցի մեջ է մտել նաև գոմը, որը նույնպես առանձին մուտքով հաղորդակցել է բակի հետ: Վաղյոց ձորում դեռևս մնացած նմուշները մեծ մասամբ կենտրոնական մեկ սյունաշար ունեն, որը պահում է երկթեք կտուրը. լուսավորվում են երդիկներից (նկ. 18):

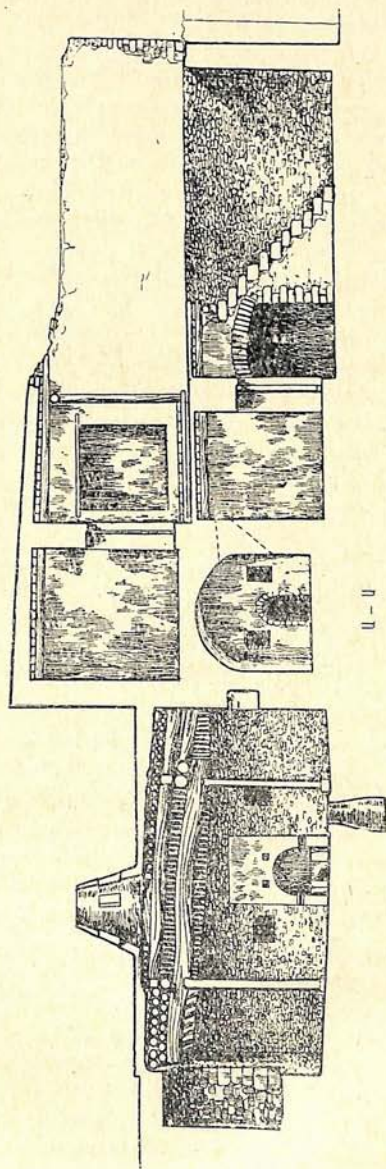
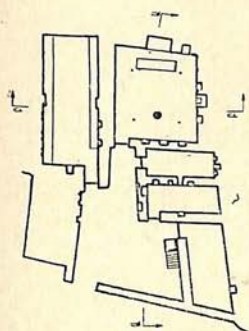
Նկ. 18. Գլխատան համակառույց Արենիում

Զանգեզուրի գլխատան ճարտարապետական համակառույցը աչքի է ընկնում իր թաղակապ շինություններով, մանավանդ գոմերով: Առավելապես դրանք պահպանվել են Գորիսի շրջանում: Անասուններին հատկացվող շենքերն այստեղ էլ, ինչպես Սեանա լճի ավազանում, զգալի տեղ են բռնում համակառուցի մեջ: Տարածված են եղել նաև երկու սյունաշարով զերանածածկ գոմերը՝ հատկապես Սիսիանի և Ղափանի մոտակայքում:

Գլխատանը կից թաղակապ, երկար, ուղղանկյուն շինություններ հատկացվել են տարբեր նպատակների՝ որպես բնակելի սենյակ, մառան, մարագ, գոմ, ախոռ և այլն, եղել են նաև թաղակապ կամ փայտածածկ բաց նախասենյակներ, երբեմն նաև հարթածածկ սենյակներ՝ առջևից սյունավոր պատշգամբներով: Այդ բոլորը, բացի մառաններից, երբեմն նաև հարթածածկ սենյակներից բացվել են մի փոքրիկ բակի վրա: Մառանները բացվել են գլխատան մեջ, իսկ հարթածածկ սենյակները երբեմն կազմել են երկրորդ հարկ, շենքի ետնակողմից անցնող ճանապարհի վրա բացվող մուտքով:

a-f

U - U

Նկ. 19. Գլխաւոր ճամբարաց շէնհարթ

(նկ. 19): Այս դեպքում երկրորդ հարկը առաջինի հետ հաղորդակցել է քարե աստիճաններով, որոնց տակ եղել են կամարակապ խորշեր, երբեմն սրբատաշ պարակալով, որոնք օգտագործվել են իբրև շնաբուն կամ գործիքների պահեստ:

Լանջերի վրա դասավորված համակառույցների համար հատկանշական են ամբողջովին բաց ճակատը և կիսադեղնափոր ծավալը, որի ետնամասերը գրեթե ամբողջությամբ խորացվել են դեմի մեջ: Անձրևաշերտի հետոցման և մեխանիկական վնասվածքներից զերծ մնալու համար կտուրը եզերվել է որձաքարերով: Նման լուծումներ կան նաև այլ շրջաններում: Երբեմն կառուցապատվել են նաև ոչ արևահայաց լանջեր և որպեսզի պահպանվի բաց, արևահայաց հակառի ավանդական սկզբունքը, համակառույցը տեղադրվել է երկայնական առանցքով լանջի ուղղությամբ, անշուշտ հողափորման և հարթեցման ղգալի աշխատանքներ կատարելուց հետո: Այս դեպքում ևս, թեկուզ փոքր չափի, բակ է հարթեցվել կամ իբրև բակ օգտագործվել է հարևան շենքի կտուրը:

Ընդհանրապես, ինչպես նշեցինք, բակերն այստեղ չափազանց փոքր են եղել, երբեմն միայն հանդիպում են ցանկապատված բակեր, կամարակապ դարպասներով՝ ունեւորների ու կալվածատերերի տան համակառույցում (նկ. 43): Խիտ կառուցապատման պայմաններում տան համակառույցին կից, նրանից բարձր կամ ցած գտնվող լանջերի ամրացումը կատարվել է կամարակապ հենապատերով, որոնք ունեցել են մինչև 1,5 մետր խորությւն և որոնց մեջ կուտակել են վառելիքի պաշարը: Այդ կամարակապ հենապատերի և հողային լիցքի միջոցով մեծացվել են տան առաջ գտնվող բակերը:

Գլխատան նախամուտքը եղել է անսյուն, ծածկված և առաջից բաց ցվիքի, սյունավոր պատշգամբի ձևով կամ թաղակապ, որը տաք եղանակներին ծառայել է որպես ցերեկային կացարան և խոհանոց: Փակ թաղակապ նախամուտքերում երբեմն թմբեր են եղել նստելու և իրեր դարսելու համար: Նախամուտքի մեջ հաճախ բացվել է հյուրասենյակը, որը խորքի ընդլայնական պատի մեջ բուխարիի է ունեցել, իսկ պատերի մեջ՝ պահարանախորշեր: Վերջին ժամանակներում աչդպիսի սենյակներն ունեցել են նաև պատահաններ: Բացառիկ ձևով է կառուցված Տեղ գյուղում Մելիք-Բարխուդարի ժառանգների տան հին հյուրասենյակը, որը բացվում է ուղղակի գլխատան մեջ, իսկ խնածախի մելիքական բնակարանում երկու աչդպիսի հյուրասենյակներ իրար վրա կառուցվելով՝ մի ուղղաձիգ ծավալ են կազմել (նկ. 20, 22):

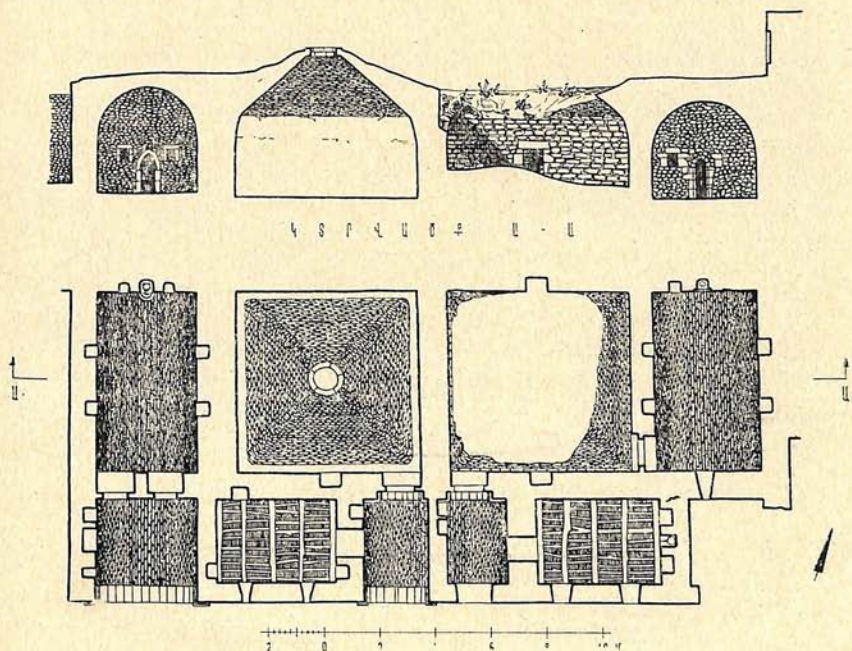
Բնակելի հին համակառույցների անասնանոցները թաղակապ ուղղանկյուն շենքեր են մտնումներով կամ որմնախորշերով, երբեմն առաստաղի երդիկներով և կամ հազվադեպ ճակատային նեղ լուսամուտներով, որոնց բացվածքները ղեպի ներս լայնացել են: Միասնական թաղակապ շենքում ախոռը հաճախ գուգակցվել է գոմի հետ (նկ. 19): Այս տիպի մի շարք գոմերում կառուցվել է նույնիսկ բուխարիի մարդկանց համար:

Թաղակապ սենյակներում լուսամուտներ երևան գալու ժամանակ (19-րդ դար) երդիկավոր սենյակներին սկսել են փոխարինել թաղակապ, լուսամուտներով սենյակները: Հետզհետե տարածվել են նաև պատշգամբով ու լուսամուտներով քաղաքատիպ շենքերը:

Գլխատան ճարտարապետական տիպիկ համակառույցներ են նաև ազնվականների բնակարանները, որոնք կառուցվել են ժողովրդական վարպետ-

նեղի կողմից և տարբերվել աշխատավոր ժողովրդի տներից իրենց դիրքով, մեծությամբ, բաժանմունքների քանակով, հարդարանքով և այլն:

Մեկիքական կենցաղի և բնակարանի մասին հավաստի տեղեկություններ է տալիս Լեոն. Նա գրում է: «Իբրև խոշոր կալվածատերեր և արևելյան վասալներ՝ մեկրեները մեծ հարստություն էին դիպում և ապրում էին ճոխության մեջ, հետևելով, իհարկե, պարսկական ճաշակին և բարձրաստիճան ավադանու նիստուկացին, բայց մնալով միաժամանակ կատարյալ ժողովրդական մարդիկ, ժողովրդի մեջ ապրող և ժողովրդի հետ շփվող՝ առօրյա կյանքի բոլոր մանրամասնությունների մեջ: Նրանք ունեին շատ խոշոր տնտեսություն և ծառաների հոծ բաղմունքներ...»

Նկ. 20. Մեկիք-Բարխուդարի ծառանքների ամարաթը

Մեկրենների տներն էլ տարբերվում էին սովորական տներից իրենց շափերով և գեղեցկությամբ: Հյուսիսային Ղարաբաղի ամենանշանավոր մեկրեններից մեկը, Մեկիք-Հաթամը շինել էր Զրաբերդ գավառում երկու ապարանք, որոնցից մեկը՝ Մոխրաթաղ գոլովում, սրբատաշ քարերից (պետք է լինի անտաշ քարերից—Ն. Պ.), գեղեցկաշեն, այսօր էլ մնում է կիսավեր դրություն մեջ և ունի 12 սենյակ, իսկ մյուսը՝ Մայրաքաղաք անվանված տեղում, երկ-հարկանի, վերին հարկը բաղկացած 15 սենյակից: Առանձնապես խնամքով շինված է Մեկիքի քնդունարանը, որ ունի և սյունազարդ գավաթ: Սենյակներն առանց պատուհանի էին, լույս ստանում էին առաստաղի մեջ բացած կլոր ծափերից, որոնք համապատասխանում էին ավանդական երգիկներին: Երգիկների տակ շինված էին նույնպես ավանդական օջախներ: Բայց թվում է, թի այդ

օջախներում փայտի խարույկներ չէին վառում տունը տաքացնելու համար, հակառակ դեպքում պատերն ու առաստաղները պիտի սևացած լինեին ծխից, մի բան, որ այժմ չէր նկատվում»²⁹:

Մեկիքական ամառաթները պատկանելով ուշ միջնադարին, իրենց մեջ պարունակում են ավելի վաղ ժամանակների պալատական ճարտարապետության շատ տարրեր: Ժողովրդական ճարտարապետության այս ուշագրավ կառույցներին կանգրադանանք հետագայում առանձին ուսումնասիրության վայր:

Տեղ գյուղի Մեկիք-Բարխուզարի ժառանգների տունը կառուցված է բալականաշափ թեք տեղանքում, երկու լայն ճանապարհների միջև, որոնցից վերինը ընկած է կտուրների մակարդակի վրա: Համակառուցքը այդ ճամփի երկարությամբ ձգված շինությունն է: Ծախատային ծավալի կողմը, ինչպես առհասարակ գլխատների համակառույցներին է հատուկ, ուղղված է դեպի բակը, որի առջևով անցնում է ստորին ճանապարհը (նկ. 20):

Այս համակառույցի կառուցվածքների մի մասը բանդվել է, մի մասն էլ հիմնական շենքերի հետ օրգանապես չկապվող, ուշ շրջանի անձաշակ հավելումներ են: Ինքը՝ բուն համակառույցը ևս միաժամանակ կառուցված տարրերից չէ կազմված: Հնագույն մասը երկու բարակերտ գլխատուն, մի թաղակապ սենյակ և մի թաղակապ նախամուտք է: Գլխատները կառուցվել են իրար կողքի, մուտքերը բացվել են նախասրահի մեջ, որը հետագայում պատուով մեջտեղից երկու մասի է բաժանվել: Նախամուտքից աջ և ձախ շենքի ճակատն են բռնել այժմ ձևափոխված, ըստ երևույթի օժանդակ, նույնպես թաղակապ բաժանմունքներ, որոնց դռները բացվել են նախամուտքի մեջ: Զախակողմյան բարավորի վրա գտնվում է շինարարական արձանագրությունը³⁰:

Համակառույցի մյուս մասերը հետագա հավելումներ են, որոնցից ուշագրություն է արժանի արևմտյան թաղակապ սենյակը, որի բուխարիքը մշակված է ընդհանրացած ձևերով, բավականաչափ գեղեցիկ:

Խնձորեսկ գյուղում Մեկիք-Փարամաղի ամառաթը նույնպես նշանալի է ինչ է եղել իր ձևերով: Գյուղի տեղափոխման հետևանքով նրա հիմնական մասը քանդել և քարերն օգտագործել են: Մնացել է մուտքի դարպասը և նրան կից ախոռն ու ծածկած բակի մնացորդը: Համակառույցի հիմնական շենքերը ընկած են եղել ավելի խորքում, ախոռին կից: Համակառույցը բաղկացած էր տարբեր ժամանակներում տեղանքի պատճառով խիտ կառուցված սենյակներից, որոնք ունեին ավանդական պահարանախորշեր, բուխարիներ, կամարակապ բացվածքներ և նեղ լուսամուտներ: Կանգուն մասում երեսցող հարգարանը է. մի քանի նրբաքանդակ բարերը վկայում են ժամանակին համակառույցի աչքի բնկնող ճարտարապետության մասին (նկ. 21): Ամառաթը վերականգնվել է 1836 թ. ավանդական ձևերով, ուր աչքի են ընկել իրենց ետնամասերով ժայռի մեջ խորացող երեք գլխատներ՝ առջևից թաղակապ նախամուտքերով և պատշգամբաձև շինություններով: Ընդունարանում եղել է գեղեցիկ ձևավորված մի բուխարի³¹:

²⁹ Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 3-րդ, Երևան, 1946, էջ 506, 510:

³⁰ «ԹՎ. ՌՄԼՐ. (1783) ի վանկում. Մեկիք Բարխուզարի որդի Գավիթ պեյա շինեցի այս ամառաթն Իրրայիմ խանի ժամանակով»:

³¹ Տե՛ս Սո. Լիսիցյան, Զանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 98, 107:

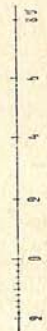
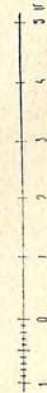
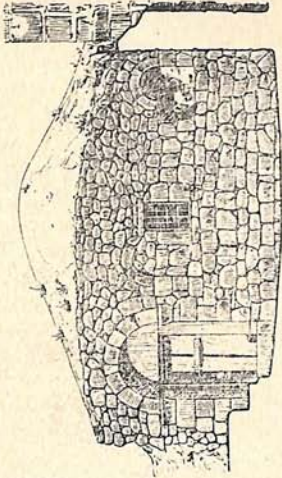
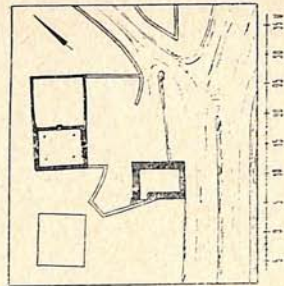
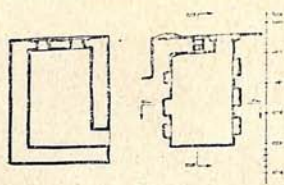
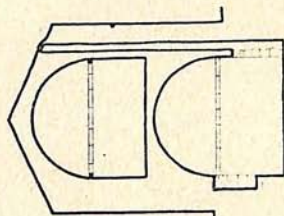
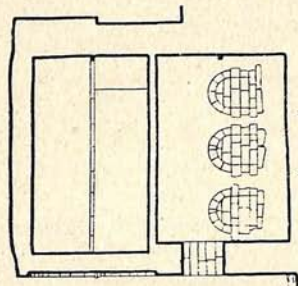
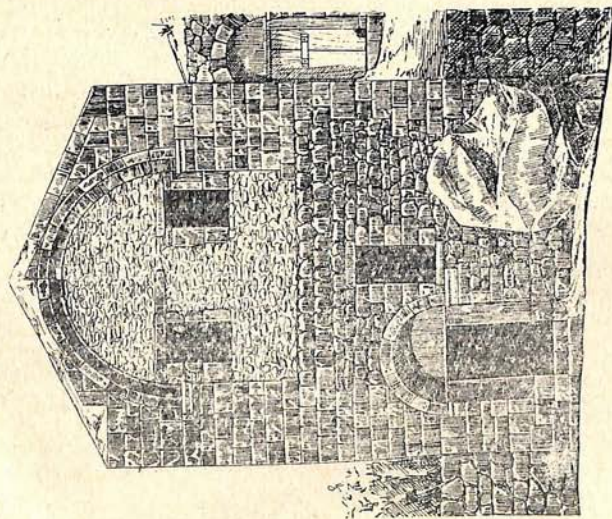
Ախոռը սովորական ուղղանկյուն ոչ մեծ թաղակապ շենք է: Դատելով պատերի մեջ եղած խորշերի քանակից՝ այնտեղ կարելի էր տեղավորել 7—9 ձի, 5—6 ձի էլ կարելի էր պահել առջևի թաղածածկ մասում: Կամարաշարի դռան հանդիպակաց հատվածն ավելի լայն է, որի հետևանքով այդ հատվածի կամարն ավելի բարձր է մյուսների համեմատ: Ռիթմի այս խախտումը կատարված է կենդանիների հանգիստ մուտքն ու ելքը ապահովելու նպատակով: Մյուս նասրահի հատակը փոքր ինչ բարձր է բակից: Զիերին կերակրելու համար կառուցված խորշերը կամարակապ են: Կամարների տակ, պատի մեջ դրված են անցքեր ունեցող բարեր ձիերը կապելու համար: Համակառուցի շքամուտքով փակվում է գյուղական համեմատաբար լայն ճանապարհներից մեկի հեռակարը:

Նկ. 21. Մեխիբ-Փարամազի ամարաթի մնացորդները

Հավանաբար բոլորովին այլ տեսք է ունեցել խնածախի մեկիքական տան համակառուցը, որի ավերակները գտնվում են ձորամիջով անցնող ճանապարհի բաժանման վայրում: Կանգուն են երկհարկանի թաղակապ մի շենք և մի գլխատուն (Նկ. 22): Երկհարկանի շենքը տեղի բնակիչները կոչում են «բալխանա», որը պարսկերեն վերնատուն է նշանակում³²: Երկու հարկերն էլ

³² «Բալխանա» բառից առաջ են եկել «բալազան» և «բալին» բառերը (տե՛ս Շոպեն, նշված աշխ., էջ 894): Գրավոր ոչ մի հիշատակություն չկա այդ կառուցվածքի մասին: Բայց գյուղամիջի և շրջակայքի վիժագրությունների մեծ մասը 17-րդ դարին է պատկանում. այդ ժամանակ էլ կառուցվել նաև գյուղի եկեղեցին: Շենքի պարսկերեն անվանումը կասկած չի թողնում նրա այդ ժամանակաշրջանի պատկանելու մասին: Ըստ երևույթին այն Մեխիբ-Հայկազյանների ամարաթին է պատկանել: Մեր տեսակետը որոշ հիմնավորում է դառնում գյուղից արևելք, բլրի վրա կանգնեցված մի խաչքարի մասամբ եղծված արձանագրությամբ, որը գյուղի այլ կարևոր վիժագրությունների հետ անտիպ է մնացել: Ներկայացնում ենք այն, փակագծերի մեջ վերցնելով կասկածելի բառերը. «Ե թագաորութեան (Աբբասայ) ևս (Աղան որդի) պարոն Հայկազին կանգնեցի իաշտ անուան Պողոս վարդապետին բարեխոսութեամբ քրիստոնեից ի թվ. հայոց Իկօ (1620): Երկրիս մոլլեն պարոն Հայկազին էր»:

Նկ. 22. Մելիք-Հակոբի անտրաքի ժայռերը

ուղղանկյուն սենյակներն են իրենց բացվածքներով ուղղված դեպի ճանապարհը, այսինքն հարավ-արևելք: Երկրորդ հարկն ունի նաև մի դուռ շենքի ետնամասում, ուր կարելի է բարձրանալ, շրջանցելով շենքը թեք հարթությամբ: Ըստ երևույթին բալխանան կապված է եղել մյուս շենքերի հետ, որոնք այժմ չկան: Երկրորդ հարկի այդ սենյակը թարմ օդ չնշելու, բնության տեսարաններով հիանալու և ճանապարհները դիտելու լավագույն հարմարություններ է ստեղծել, որովհետև նրա ճակատային, կամարակապ մասն ամբողջությամբ բաց է եղել³³: Այդ հանգամանքը փաստաբանական է ճակատային բացվածքի դեպի ներս խորացող սրբատաշ մակերեսների ու նրանց մեջ պարփակված մասի շարվածքի բոլորովին տարբեր ձևի առկայությամբ:

Առաջին հարկը, ինչպես երևում է, եղել է ձմեռային կացարան, ունի մի լուսամուտ ճակատային պատի կենտրոնում և մի դուռ՝ այդ պատի ձախ անկյունում: Ներսից երկայնական պատերի մեջ սրբատաշ քարե երեքական ղեղեցիկ խորշեր կան, որոնցից հյուսիս-արևելյան պատի մեջտեղինը իջնում է մինչև գետին, կաղմելով բուխարիկը: Այստեղ բացի խորշերից ու բացվածքների եղբրեից բոլոր մակերեսները ծածկված են կրաշաղախով, ինչպես և երկրորդ հարկում:

Գլխատունն այս շենքից հեռու է գտնվում, բայց օրգանապես կապված է վերջինիս հետ իր ճարտարապետական ձևավորումով: Նրա ներսակողմը կառուցված է այս կարգի շենքերին հատուկ օրինաչափություններով ու մանրամասներով: Ունի երկու պահարանախորշ հյուսիս-արևելյան և հյուսիս-արևմտյան պատերի կենտրոններում: Մուտքի ճակատն ուղղված է դեպի հարավ-արևելք: Այդ պատի կենտրոնում ևս եղել է մի որմնախորշ, որը հետագայում լուսամուտի է վերածվել: Պատի դրսի ճակատը սովորական գլխատների տարրերից տարբերվող մանրամասներ ունի. դրանք սրբատաշ քարերով եղբրված կամարակապ երկու պահարանախորշերի մնացորդներն են, ինչպես նաև մի կամարակապ դուռ՝ շքամուտքի հասարակ ճարտարապետական մշակումով (անջատոցներով, ճակատակալ և ուղղաձիգ միակուր քարերով): Ներսակողմի հատուկ որմնախորշերը ապացուցում են հարակից շենքի, թեև ևս թաղակապ կամարասրահի երբեմնի գոյությունը:

Գլխատների շարքին պետք է դասել նաև Հորս գյուղի ալյսպես կոչված «Մեկիբական տունը», որն այժմ զուրկ է երդիկից ու բրգաձև ծածկից, սյուները տեղաշարժվել են, հարակից կառուցվածքները քանդվել և այժմ գործածվում է իրեն ախոռ: Ե. Լալայանը հիշատակում է բացի սենյակից նաև մի սրահի գոյությունը, որն այժմ չկա³⁴: Եղել են նաև թոնիրներ հատակի մեջ, որոնք այժմ լցված են հողով: Փակված էր նաև հյուսիսային պատի մեջ տեղադրված բուխարիկը: Տունը կիսաթաղված վիճակում է և ամբողջովին շրջապատված նոր կառուցվածքներով: Բաց է միայն ճակատի մուտքի մասը, որ շարված է

³³ Վերնատունը պարսկական պալատական համակառույցներում տարածված կառուցամաս է հանդիսացել: Փ. Մորիերը Ծշանի պալատի բալխանայի մասին գրում է, թե այն ծառայելու է եղել արքային թարմ օդ չնշելու և զորքը դիտելու համար (J. MORIER, նշված աշխ., հտ. 2-րդ, էջ 157): Այս բացիցուցիչը մասն է եղել նաև Օրգուրագի բնակելի սենյակի (տե՛ս M. Усёйнов, Л. Бреманицкий, А. Садакзод, նշված աշխ., էջ 327, 331): Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ ֆունկցիոնալ որոշ բնոցհանրությունների պայմաններում Խնածախի վերնատունը բացարձակապես ինքնատիպ է:

³⁴ Տե՛ս Ե. Լալայան, Եարուր Գարալագաղի գավառ, «Ազգագրական հանդես», 12-րդ գիրք-Թիֆլիս, 1905, էջ 279:

կիսամշակ որձաքարով: Այս պատի ներսի մասը ամբողջությամբ սրբատաշ քարերով է շարված և ունի շորս գեղեցիկ, կրկնահարկ որմնախորշեր: Մյուս պատերն անմշակ և կիսամշակ քարերով են շարված և կրում են վերանորոգումների հետքեր. դրանք հավանաբար սկսված են եղել Մուսրիս հանդիպակաց ընդլայնական պատի մեջտեղում բեմահարթակի նմանող մի մեծ ուղղանկյուն խորշ կա, առաջը բոլորովին բաց: Այն ունի 14 բառ. մետր մակերես, իսկ տան ցածի մասը՝ հարյուր (նկ. 23):

Պահպանված արդուշի (գի, գիհի) փայտն սյուները և երեք միաշափ ու միանման բանդակազարդ սյունախաբիսները երբեմնի գերանաշար գմբեթի գոյությունն են հաստատում: Կա չափերով և ձևով տարբեր մի սյունախաբիսիս ևս, թեքևս գմբեթածև մասից դուրս գտնվող հորիզոնական մալր գերանները պահող սյուներից մեկը սրա վրա է դրված եղել:

Գյուղապետների բնակարանները գյուղական մյուս կառույցներից չեն զանազանվել, դրանք փոքր ինչ ավելի խնամքով են կառուցվել և ունեցել համեմատաբար ավելի ընդարձակ և շատ բաժանմունքներ³⁵:

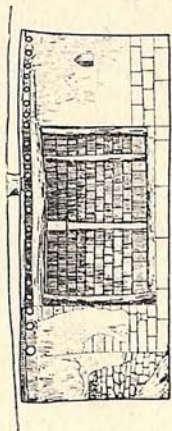
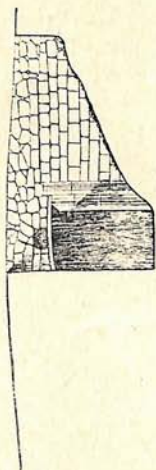
Գլխատունն իրեն բնակարանային տիպար լայն տարածում է գտել ոչ միայն Սյունիքում: Նրա տարածման շրջանակները բավականաչափ ընդարձակ են: Այն հանդես է գալիս ոչ միայն հարևան ժողովուրդների՝ վրացիների, ադրբեջանցիների, թուրքերի, պարսիկների մոտ, այլև հեռավոր երկրներում, ոսպիսին է, օրինակ, Հնդկաստանը³⁶:

Գ. ՄԵՂՐՈՒ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՐԹԱՅԱԾԻ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏՈՒՆԸ

Իրեն բնակելի տան ուրույն տիպար գյուղական հարթածածկ բնակարանային համակառույցը հատկանշական է եղել Մեղրու շրջանի գերազանց մասի համար: Նրա առանձին նմուշները հիշեցնում են մեզարոնը, որը Հայաստանում հայտնի է Ուրարտուի գոյության ժամանակաշրջանից: Այսպիսի տան համակառույցում նույնպես համադրվածքային գլխավոր դերը պատկանել է մի բնակելի սենյակի, որը գլխատան նման բաղնիքային դեր է կատարել կենցաղում: Համակառույցը նույնպես մասամբ խորացվել է սարալանջի մեջ, ունենալով սյունավոր պատշգամբի կամ սենյակի ձևով նախամուտք և հողե ծածկ, կառուցված գերանների վրա: Այս ընդհանրությունների հետ առկա են եղել նաև էական տարբերություններ: Այստեղ համակառույցների մեծ մասում մի երկրորդ սենյակ հանդես է եկել բնակելի սենյակի ֆունկցիաներով, թեև հիմնականում օժանդակ նշանակություն է ունեցել (օդադործվել է որպես մառան): Վերջինս տան հատակագծում այնքան սերտորեն է փղել շարվապղծած հիմնական սենյակի հետ, որ նախասենյակի նման մեծ մասամբ միջանցքի

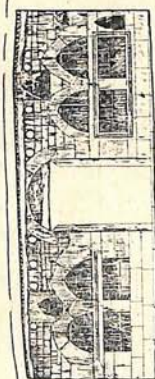
³⁵ Աղգպիսի մի բնակելի եռահարկ, թաղակապ սենյակներից կազմված համակառույցի մշտնորդ չափազանց ենք Շինուհայր գյուղում: Նրա ստորին հարկում գտնվող պիտու-գոմի զոան վրա դրված է. «թվ ՌՄԷԹ» (1830) ի վայելումն Սարքիսի որդի Մեղրա Քոթլին Պայուհու: Մի նշանավոր տոհմի ամառաթ էլ գտնվելիս է եղել Վերիշեն գյուղի կենտրոնական մասում: Համաձայն դարպասի բարավորի արձանագրության այն կառուցվել է 1681 թվականին ոմն Պինեաթի որդի Միթիսի և նրա կնոջ Զանազանի կողմից իրենց որդու՝ Ղարախանի համար:

³⁶ М. Ильин., Древнейшие типы жилищ Закавказья, «Сообщения института истории и Теории архитектуры», выпуск 5, М., 1946, гл. IV, VI; Р. Я. Агабабян, Композиция купольных сооружений Грузии и Армении, Ереван, 1950, гл. II. Р. Ам. Ісмаїл, նշված աշխ., էջ 56. E. Smith, նշված աշխ., էջ 56. Витрувий, Десять книг об архитектуре, перевод Ф. А. Петровской, М., 1936, стр. 41—42.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

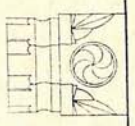
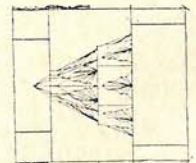
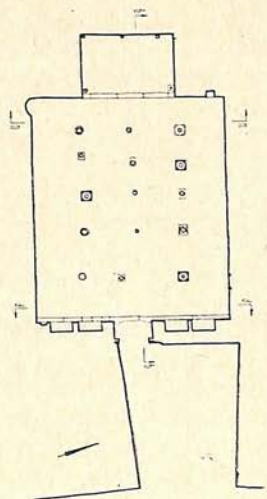

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

Նկ. 23. Հորի մեկնական տան միացությունը

դեր է կատարել (նկ. 24, 25, 27): «Դրսի տուն» և «Ներսի տուն» (նեսմանց և դյուսմանց տուն) անվանումներն ինքնին ցույց են տալիս բնակելի հիմնական սենյակի ֆունկցիաների բաշխված լինելը այդ բաժանմունքների միջև: Մյուս տարբերիչ հանգամանքը օղափոխման և լուսավորման կազմակերպումն է: Կտուրի մեջ բացված երդիկներից ծուխն այնպես արագ չէր կարող հեռանալ, ինչպես գլխատանը, բանի որ դրանք բացված են եղել հարթ կտուրի մեջ. ուստի, որպես օղափոխման օժանդակ միջոց, սենյակների արտաքին պատերի վերնամասերում դեպի ցած լայնացող դրսի կողմից նեղ լուսամուտներ են բացել: Նոր պայմանները նպաստել են սենյակների ուղղանկյուն ձևի առաջացմանը: Այս հանգամանքը կառուցողին դժուրություններ է ընծայել նաև տեղանքի հարթեցման ժամանակ. ուղղանկյուն ձգված ծավալը լանջի թեքությունն ուղղահայաց անհամեմատ ավելի քիչ հողափոխման աշխատանք է պահանջել, քան քառակուսուն մոտ հատակագծով նույն չափի մակերեսի դեպքում:

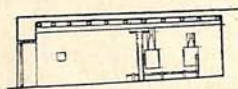
Մեղրու շրջանի գյուղական հին տիպի տան պարզագույն համակառույցը կազմված է եղել մի սենյակից և նրա առաջ «անտ»-երի միջև սրբփակված պատշգամբից: Այդպիսի տները համեմատաբար շատ քիչ են եղել: Ամենաշատ տարածված համակառույցը բաղկացած էր երկու սենյակից և մի պատշգամբից, որոնք իրար նկատմամբ ունեն մի քանի դասավորություն: Ամենատարածվածը մի առանցքի ուղղությամբ սենյակների կցումն է ընդլայնական կամ ընդերկայնական կողմերով, կապված տեղանքի թեքության նկատմամբ համակառույցի դիրքից և կառուցողի ճաշակից:

Բոլոր դեպքերում պատշգամբը պարտադիր համախմբիչ տարր է հանդիսացել, որի մեջ են բացվել երկսենյակ համակառույցի սենյակներից մեկի կամ եռասենյակ լինելու դեպքում երկուսի դռները: Երբեմն բարձրադիր գլուղերում դրան փոխարինել է պատշգամբաձև խորը նախամուտը (նկ. 24): Հիշյալ համակառույցներին կցվել է անասուններին հատկացվող մի փոքր բաժանմունք առանձին մուտքով, որը մեծ մասամբ իբրև ախոռ է ծառայել: Մեծ թեքությունների դեպքում բնակելի համակառույցը երկհարկանի է եղել. կիսազետնափոր կամ լրիվ զետնափոր առաջին հարկը հատկացվել է անասուններ պահելու կամ օժանդակ այլ կարիքների, այդ թվում հնձանի ու մաշանի համար: Եղել են թաքնված զետնահարկեր քողարկված մուտքերով: Գետնահարկերը կամ առաջին հարկերը երբեմն թաղակապ կառուցվածք են ունեցել, ինչպես Զանգեզուրի գրեթե բոլոր մյուս շրջաններում:

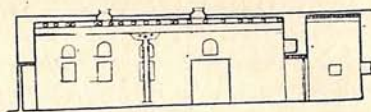
Բնակելի սենյակը լանջին կառուցվելու դեպքում երբեմն պատի և լանջի միջև նեղ միջանցք են թողել՝ պատը խոնավությունից զերծ պահելու համար: Այդ միջանցքը բնակարանի ամենազով մասն էր, այդ իսկ պատճառով կողքերից ու վերևից փակվել է և ծառայել իբրև մառան:

Այժմ նշված կառույցների շինին մնացորդները կան միայն, այն էլ ընդգրկված նոր համակառույցների մեջ իբրև օժանդակ մաս: Երբեմն նոր համակառույցի մեջ շինվում է հնատիպ մի սենյակ՝ իբրև մառան կամ խոհանոց:

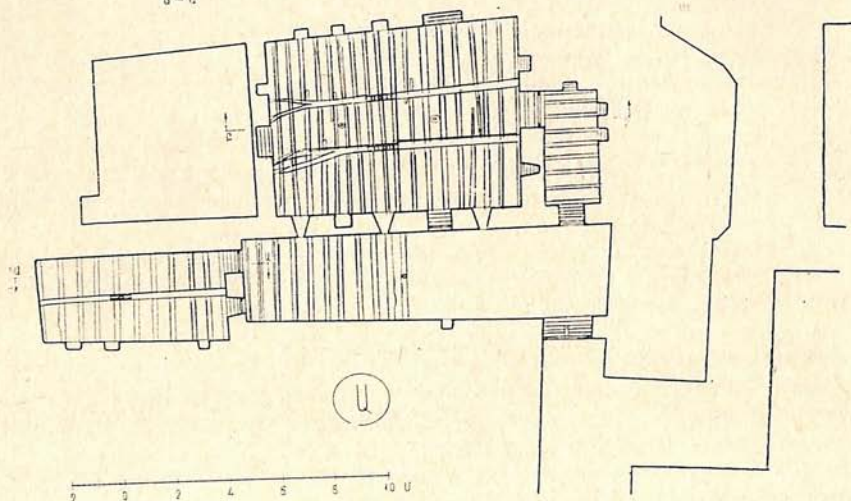
Տանը կից անասուններ պահող տնտեսություններից շատերը ունեցել են խոտանոցներ, որոնք պատնեշված, խորը սլոնաբաբահի կամ սովորական սենյակների նման են եղել այն տարբերությամբ, որ պատերի վերնամասերում լայն բացվածքներ են ունեցել խոտը ներս գցելու համար: Դրանք մեծ

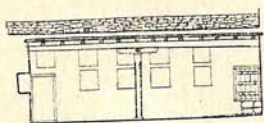
U-U

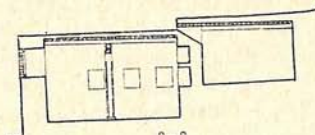
P-P

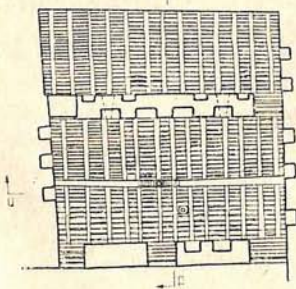
0 2 4 6 8 10 M

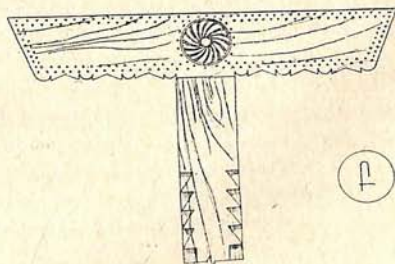
U-U

P-P

U

0 1 2 3 4 5 M

Նկ. 25. Հին տները Մեղրիում

Մասամբ անասանոցին կից են շինվել: Գյուղերից դուրս, կալերի անմիջապես ֆլոդքին կառուցված խոտանոցների մեջ հարգը լցվել է կալի մակարդակին հավասարվող, խոտանոցի կտուրին բացված անցքից:

Բնակելի տան ներքին մանրամասնությունները բավականաչափ նման ձև զլխատների համապատասխան մասերին: Սենյակների և պատշգամբի պատերի մեջ եղել են փեղկերով և անփեղկ բազմաթիվ խորշեր՝ իրեն պահելու համար, լայն տարածում են ունեցել իրար վրա ուղիմիկ դասավորված մեծ ու փոքր խորշերը հիմնական կացարաններում, տարբեր մեծությամբ և հարդարման խնամքով (նկ. 25): Այստեղ էլ, ինչպես այլ շրջաններում, պատերին կային հատուկ ելուստներ՝ իրերը գետնից բարձր դասավորելու համար: Պատերի ստորին մասում տեղավորվել են փոքրիկ շարժադռնակով ամբարներ: Ըստ կիսիցյանի հաղորդած տեղեկությունների կից բնակելի համակառուցյների հետ հաղորդակցելու և իրեն փոխանակելու համար բացվել ձև հատուկ անցքեր: Օղափոխման դժվարությունն ստիպել է ջեռուցումն իրականացնել բուխարիկների միջոցով: Թոնիր և բուխարիի եղել է նաև պատշգամբում:

Դ. ՔԱՂԱՔԱՏԻՊ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐ

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ լուսամուտներն ընդհանրապես հատկանշական չեն եղել Սյունիքի գյուղական ճարտարապետությանը: Սոցիալ տնտեսական նոր պայմանների շնորհիվ դրանք, հավանաբար, հանդես են եկել ուշ միջնադարում և հատկապես 19-րդ դարի գաղթականական շարժումից հետո: Տնտեսական-մշակութային կապերի հետեանքով այդ ժամանակներում ներ են թափանցել քաղաքային ապրելակերպի հատուկ սովորություններ, որոնք անդրադարձել են բնակարանային համակառուցի կազմության վրա: Պատահական չէր, որ Մեղրին և Ղափանի շրջակայքը բաղաբառիպ կառուցամասերի և շենքերի ամենավաղ տարածման վայրերն են: Գյուղական վայրերում այդ պրոցեսն արտահայտվել է նախ բնակելի համակառուցների կազմում քաղաքատիպ սենյակների հանդես գալով և ապա դրանց քանակի ու ծավալի մեծացումով, որի հետեանքով աստիճանաբար նվազել է հին տիպի բաժանմունքների նախ կենցաղային և ապա համադրվածքային նշանակությունը: Ի վերջո հանդես է եկել գյուղական քաղաքատիպ բնակելի տան տիպարը: Ուշ միջնադարի ավանային ճարտարապետությունը քիչ բանով տարբերվելով գյուղականից՝ ավելի մոտ է եղել քաղաքային ճարտարապետությանը: Զարգացման այս պրոցեսում մշակվել են հատակադածային-ծավալային մի շարք սկզբունքներ, որոնք հետագայում մուտք են գործել քաղաքային ճարտարապետության մեջ:

Գյուղական միջավայրում աշնուամենայնիվ ավանդույթները շարունակեցին թելադրող հանդիսանալ բնակաբանային ճարտարապետության ասպարեկում, նույնիսկ սովետական իշխանության հաստատման առաջին տասնամյակներում որոշ տեղերում շինարարությունը կատարվում էր հնավանդ ձևերով, քայց մի շարք առաջադիմական սկզբունքների կիրառմամբ: օրինակ՝ Սևանա լճի ավազանում շարունակում էին կառուցել զլխատների համակառուցյներ, որոնք, սակայն, գտնվում էին առանձին հողամասերի մեջ՝ իրենց հատուկ բաղով և բանջարանոցով: Այս համակառուցյների մեջ էական տեղ էին գրավում

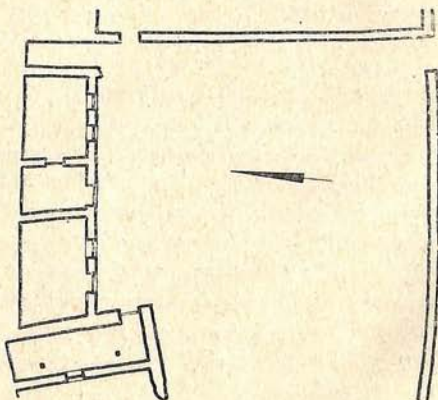
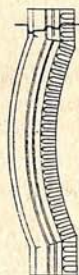
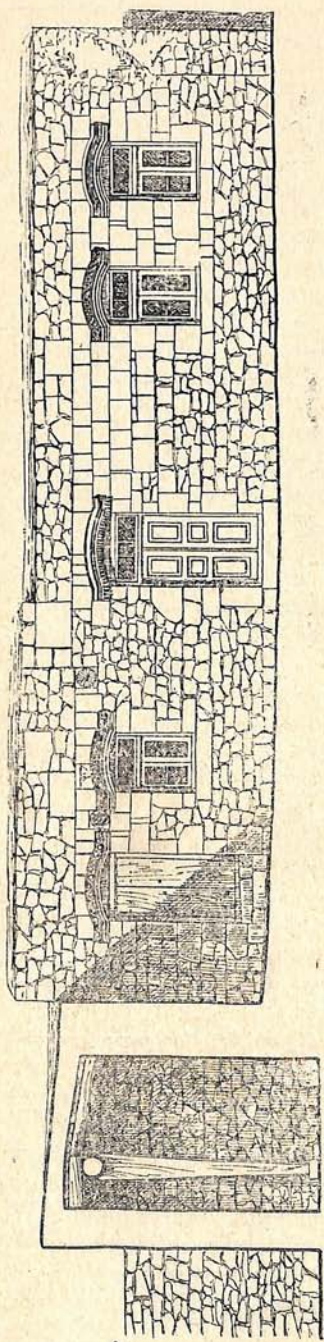
լուսամուտներն ունեցող սենյակները. երբեմն նույնիսկ գլխատան պատերի մեջ
լուսամուտներ են բացել:

Անասուններին հատկացվող շենքերը առանձին մուտքով մատամբ
աշխատել են մեկուսացնել բնակելի մասից: Երբեմն տան առաջ սյունավոր
պատշգամբ են կառուցել, որը բոլորովին հատկանշական չէ այս շրջաններին:
Եվ, որ ամենագլխավորն է, այդ համակառուցվածքներն այլևս չեն խորացվել գետնի
մեջ: Հանգեցրելու լուսամուտների ավելի տարածված լինելու հանգամանքը
բնակելի տան համակառուցից լրիվ դուրս է մղել գլխատունը, փոխարենն
ստեղծվել է խոհանոցային բաժանմունք՝ օջախ-բուխարիով և նույնիսկ
թոնրով (նկ. 26): Եղել են նաև թաղակապ, մեկ սենյակից կազմված տներ
(նկ. 11ա): Միայն այն դեպքում, երբ նոր սենյակները կցվում էին հինն,
համակառուցի մեջ էր առնվում նաև գլխատունը և օգտագործվում բացառա-
պես իբրև խոհանոց, երբեմն նույնիսկ այդ բաժանմունքը տվյալ նպատակին
ժառանգելուց էլ է դադարել և օգտագործվել է իբրև մարագ, խոտանոց կամ դոմ
(նկ. 31): Երկհարկանի շենքերում խոհանոցն ստորին հարկում է տեղավորվել:

Քաղաքատիպ շենքերը՝ կառուցվել են մեկուսի, նրանց կից տնտեսական-
արտադրական բնույթի բաժանմունքներ շատ քիչ են հանդիպում: Անասուն-
ներին հատկացվող կառուցվածքները շատ փոքր ծավալ ունենալով՝ տեղավոր-
վել են փոքրիկ բաշի մի անկյունում, կամ ուղղակի շենքի՝ կից: Բակերում
երբեմն հանդիպում են նաև օժանդակ բնույթի մեկ-երկու անշան կառուց-
վածք: Մեկ հարկանի շենքերում հնձաններ համարյա չեն եղել, նրանք կա-
ռուցվել են երկհարկանի շենքերի առաջին հարկում միայն (նկ. 32): Միահարկ
շենքերի հնձանները մեծ մասամբ այդպիսիք են տեղավորվել:

Ուսումնասիրելով Մյունխենում կառուցված քաղաքատիպ բնակելի տները՝
նկատում ենք, որ ամենուրեք սյունավոր պատշգամբը հանդես է գալիս որպես
համակառուցի բաղկացուցիչ տարր և կատարում է գրեթե նույն ֆունկցիա-
ները, ինչ որ գլխատան և հարթածածկ հին տիպի բնակարանի պատշգամբը:
Պահպանվել է նաև համեմատաբար հարթ տեղերում միահարկ տներ կառու-
ցելու և միայն տեղանքի նեղվածքի պայմաններում երկհարկ ու եռահարկ
համադրվածքներին դիմելու ավանդույթը: Խոհանոցային բաժանմունքը տան
համակառուցի մեջ առնելու սովորությունը պահպանվել է խիտ կառուցապատ-
ման պայմաններում. իսկ տեղանքը ազատ լինելու դեպքում այն կառուցվել
է բակում, շենքին կից կամ փոքր ինչ հեռու որևէ տնտեսական բնույթի կա-
ռուցվածքի կողքին: Այս հանգամանքին նպաստել է ջեռուցման նոր ձևերի
տարածումը: Երբեմն միայն հաց թխելու գործողությունն է տնից դուրս
փոխադրվել, իսկ ճաշը պատրաստել են տան սենյակներից մեկում, սովորա-
բար խոհանոցի կամ պատշգամբի բուխարիի կրակով: Զանգեզուրում լայնո-
րեն օգտագործվել է թաղակապ և կամարակապ շինությունների վրա այլ կա-
ռուցամասերով հարկեր ավելացնելու ավանդույթը: Պահպանվել է նույնպես
շենքերի ստորին հարկերի առջևից կամարակապ նախամուտքերի վրա փայտե
սյունավոր պատշգամբ բարձրացնելու սովորույթը:

Սյունիքի քաղաքատիպ բնակելի տները դերադանցապես սենյակների
միաշար զասավորություն ունեն, պատշգամբների հետ տարբեր համակցում-
ներով ուղիղ փոխուղղահայաց թևերով և կամ Ու-աձև հատակադոմ: Խիստ
ուշագրավ է այն, որ բոլոր այդ համադրվածքներում միջանցիկ օդափոխույթուն
գոյություն չունի, լավագույն դեպքում անկյունային օդափոխում է եղել:

Նկ. 26. Բնակիչի տան նկարագրիկներ

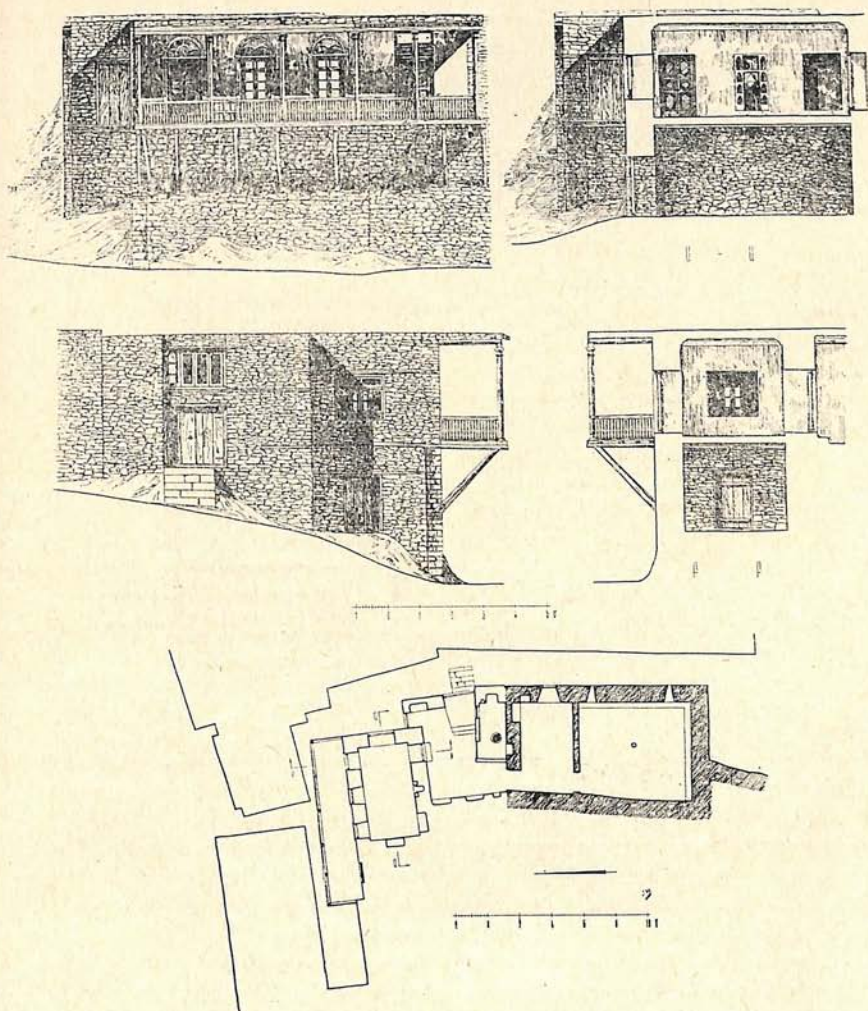
Տարբեր վայրերում միջանցիկ օդափոխումից հրաժարվելը տարբեր հանգամանքներով է բացատրվում. 1. ձմեռվա խստությամբ, որը բացվածքների մակերեսը սահմանափակելու անհրաժեշտություն է ստեղծում, 2. ամառվա զովության բարձրադիր շրջաններում, 3. ձորերով իջնող զեփյուտների մատչելիության, 4. շների ետնակողմը ծածկող լանջի գոյության, 5. շների ետնակողմով անցնող ճամփի փողոց և աղմուկից խուսափելու անհրաժեշտության, 6. շների ետնակողմից փչող հողմերի գոյության, 7. ստվերախիտ ծառերի հովանու առկայության, 8. խորը պատշգամբի առկայության, որը բացառում է ամառային արևի ճառագայթների ներթափանցումը բնակարանից ներս, 9. տաք գոտիներում (Վայոց ձոր, Մեղրի) գիշերային զովության հագեցած տան միկրոկլիման պահպանելու ձգտումով, որը ավելի շատ կիրառվել է Մեղրու շրջանի հին տներում, որոնց լուսամուտները չափաշանց փոքր են եղել դրանից, պատերը՝ հաստ, խսկ սենյակները իրար միջից բացվող. ընդ որում խորքում տեղադրվել է բնակելի սենյակը: Երգիկներից և նեղ լուսամուտներից կատարվել է դանդաղ օդափոխում, իսկ գիշերվա ընթացքում սառած հաստ պատերը նպաստել են օդի զովությունը պահպանելուն:

Շների կառուցման ժամանակ մարդիկ խուսափել են միջանցիկ օդափոխումից՝ բնակարանում կայուն ջերմաստիճան, մաքուր և զով օդ ապահովելու նպատակով: Այդ իսկ նպատակով շող վայրերում կառուցված բնակարանները ուղղված են դեպի հյուսիս (նկ. 27, 60):

Սենյակների միաշար դասավորությունը պայմանավորված է հատկապես պատշգամբի հետ անմիջական հաղորդակցություն ունենալու ավանդույթով: Փոխողաճախաց թեքով և Ո-աձև համադրվածքները ավելի համախմբված են դարձնում հատակագծերը և ապահովում սենյակների միջև կարճ, արագ և հարմար հաղորդակցումը: Այսպիսով խնայողաբար է օգտագործվում կառուցապատվող տեղանքը հատկապես այն դեպքերում, երբ կառուցապատումը խիտ է: Այսպիսի համադրվածքներն ունեն նաև մի այլ հատկանշական կողմ, նրանց առաջ գտնվող փոքրիկ բակերը դառնում են ավելի ինտիմ, համակառուցից ավելի անբաժան: Այս կանաչապատ բակերը զարդարում են բնակարանը և զով ու խոնավ դարձնում նրա օդը (նկ. 10դ):

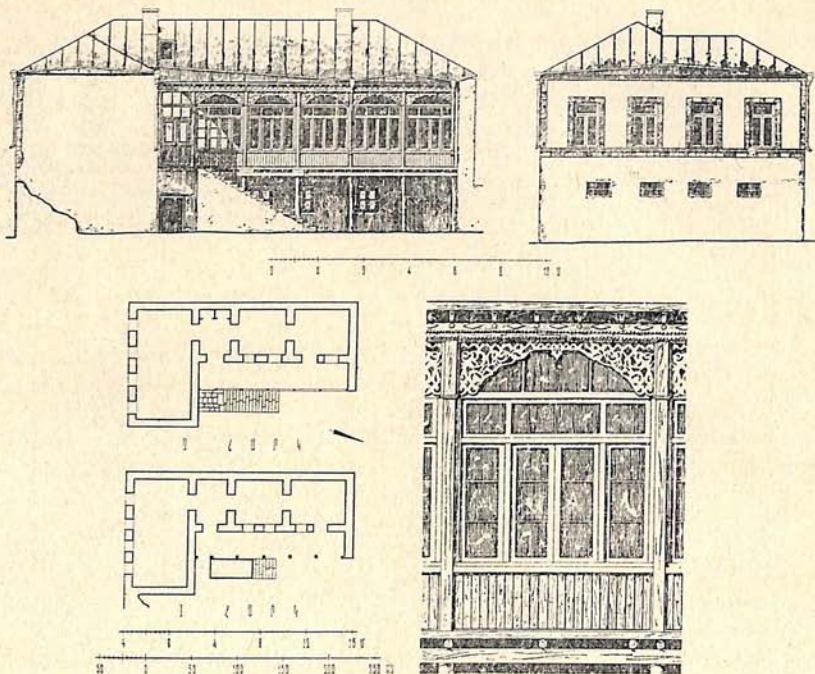
Շենքերի կողմնորոշման վրա մեծ ուշադրություն է դարձվել, չնայած, որ բացվածքներ ունեցող ճակատները պատշգամբով են պաշտպանվել: Հարավահայաց են եղել զով, բարձրադիր շրջանների բնակարանները: Տաք վայրերում նախընտրել են հյուսիս-արևմտյան, հյուսիսային, հյուսիս-արևելեյան, հարավ-արևելյան և հարավային կողմնորոշումները, չնայած պայմաններին:

Սեանա լճի ավազանում կառուցվել են նաև սենյակների երկշարք դասավորությամբ տներ: Այս համակարգն առավել ևս համախմբում է սենյակները, հաղորդակցությունը նրանց միջև հեշտացնում և ջեռուցման ծախսը նվազեցնում: Փոքր ճակատով տան բնակելի մեծ մասերեսի կառուցումը հնարավորություն է տալիս կրճատելու պատերի մշակվող մակերեսները, խնայելու շինանյութն ու աշխատանքը: Այս դեպքում միակողմանի կողմնորոշման ավանդույթից հրաժարվելով՝ ժողովրդական վարպետները ստեղծել են միջանցիկ օդափոխման և ըստ եղանակի սենյակների հատկացումը փոխելու հնարավորություն: Այդ կապակցությամբ լուսամուտներ են բացել, բացի երկու հակադիր ճակատներից, նաև կողքի ճակատներում: Այդպիսի շենքերի կառուցման

Նկ. 27. Հին և նոր մասերով տուն Մեղրիում

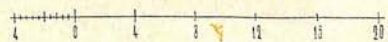
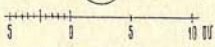
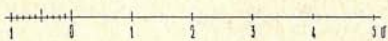
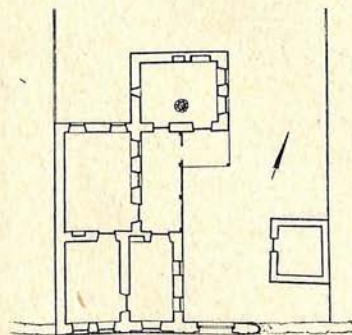
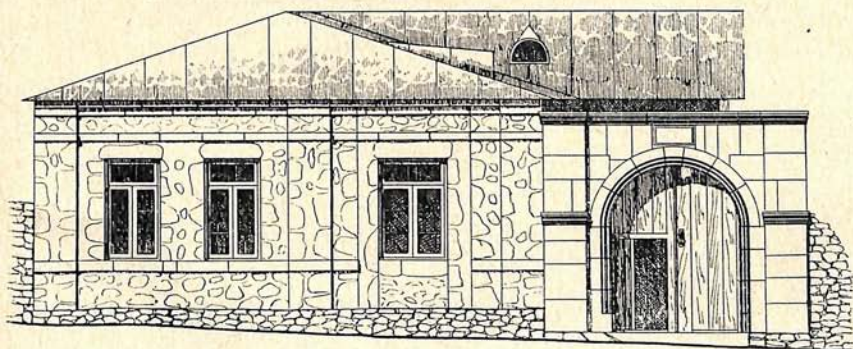
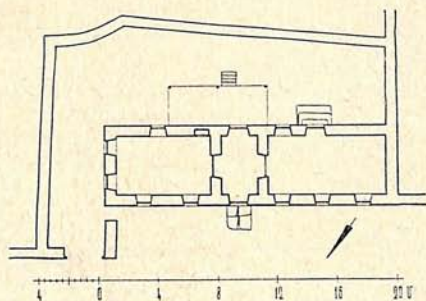
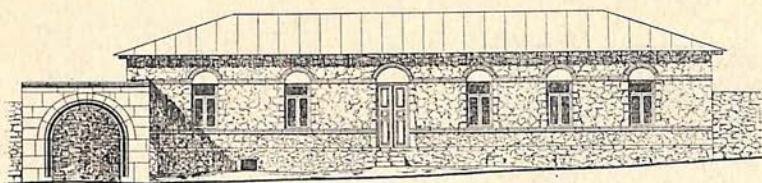
ժամանակ ըստ երևույթին թելադրող նշանակություն են ունեցել նաև լուսավորությունը և դիրքը արևի նկատմամբ։ Այնուամենայնիվ դրանք առավելապես քաղաքային պայմաններին են հատուկ, ուր քաղաքաշինական պահանջները գտնվել են համարյա մասնագիտական մակարդակի վրա։ Պահպանելով դեպի բակն ուղղված պատշգամբներ կառուցելու ավանդույթը՝ շինարարները սենյակների կեսը դեպի փողոց են ուղղել՝ ճակատը զարդարելով զեղեցիկ լուսամուտներով (նկ. 5, 28, 57, 58)։ Փողոցների ուղղություները հիմնականում նպատակահարմար կողմնորոշում ունեն, իսկ անընդունելի

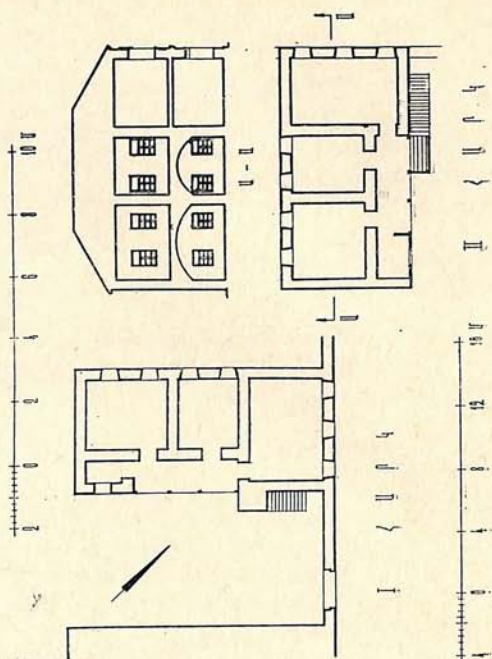
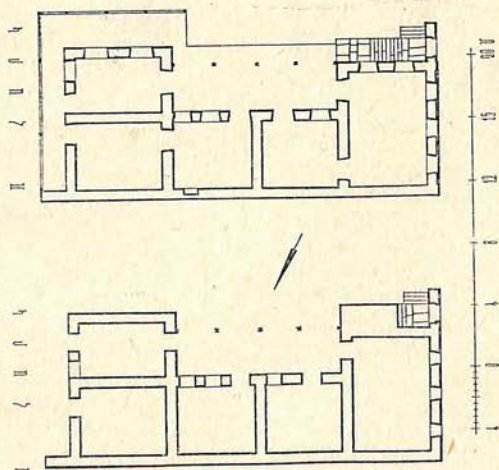
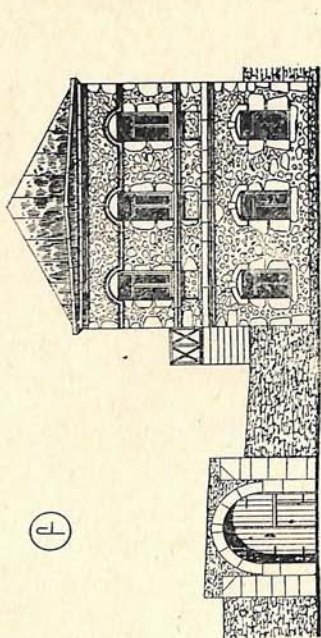
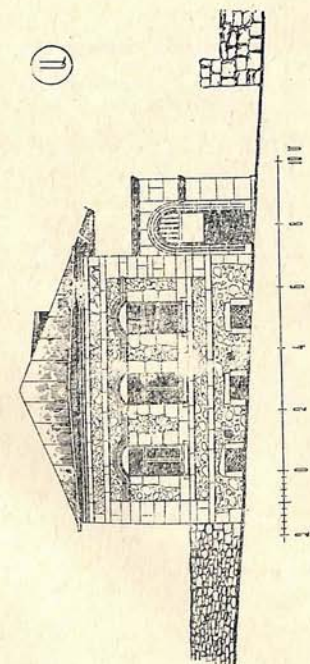
Նկ. 28. Բնակելի տուն Կամտով

կողմնորոշման ղեկավար շենքերը կառուցել են նեղ ճակատներով ղեպի փողոց: Կլիմայի խստության պատճառով Կամտյի տների պատշգամբներից շատերն ապակեպատ են եղել: Նդիլ են նաև ղեպի ձորի կանաչ տարածություններն ուղղված ապակեպատ պատշգամբներ (նկ. 6): Նշված վերջին տիպի շենքերում, ստորին հարկերի ղեպի փողոց ուղղված մասերը կամ բացարձակ խուլ են և կամ ունեն փոքր լուսամուտներ: Ընդհանրապես լուսամուտներն ավելի շատ են ղեպի հարավ-արևելք և հյուսիս-արևելք:

Քաղաքային ճարտարապետության այս սկզբունքներից շատերը մենք տեսնում ենք նաև Գորիսում: Այստեղ բնակավայրերի փողոցները, ինչպես նշեցինք, ուղղված են ղեպի հարավ-արևելք և հյուսիս-արևելք, իսկ թաղամասերի երկար կողմերը՝ հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք: Բոլոր բակերը գրեթե անխտիր շենքերից ցածր են, այսինքն՝ շենքերը կառուցված են հողամասի լայնքով՝ բարձր մասում, որով ապահովվել է շենքերի արևահալացությունը: Թաղամասերի շարքային կառույցների հյուսիս-արևմտյան պատերը (սովորաբար խոհանոցի պատերը) փողոցի ճակատին հակադիր կողմում գերազանցապես խուլ են: Շենքերի երկայնական պատերի խլությունը բացատրվում է հյուսիս-արևմուտքից փչող ցուրտ քամիներով և հարևան բնակելի համակառույցները լրիվ իրարից մեկուսացնելու անհրաժեշտությամբ: Հարևան շենքի խուլ պատը, ստվերախիտ այգին և փողոցի ցանկապատը լրիվ

Նկ. 29. Բնակելի տներ Գորիսում

մեկուսացնում են բնակարանները փողոցից: Այստեղ էլ, ինչպես Կամոյում, պատշգամբներից շատերն ապակեպատվելով՝ ձմռանը փակ նախասենյակի դեր են կատարում: (նկ. 8, 29, 30):

Ընդհանուր կառուցողական օրինաչափությունների կողքին Սյունիքի քաղաքատիպ բնակելի տներն ունեցել են իրենց առանձնահատկությունները՝ կապված միջավայրի այս կամ այն պայմանի հետ: Հատակագծային առանձնահատկությունները դրսևորվում են անգամ միատեսակ կլիմայական պայմաններում: Կոնկրետ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ամեն մի շենք ունեցել է այս կամ այն առավելությունը լուսավորման, արևի ճառագայթների ընդունման, օդափոխման և շահագործման տեսակետից:

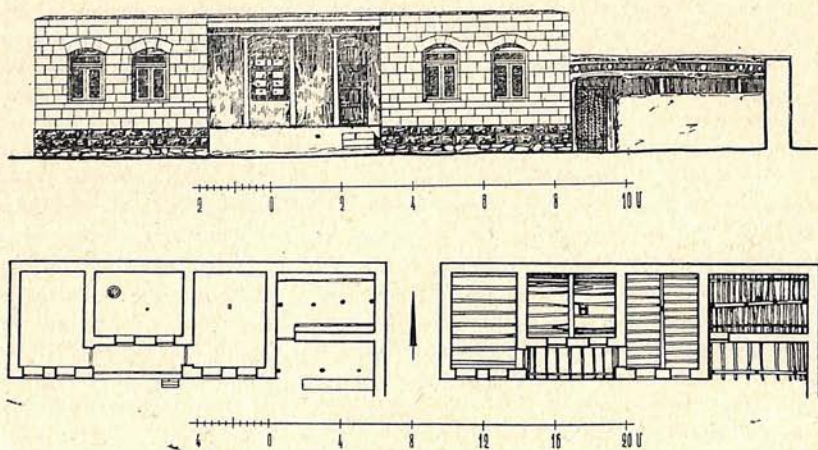
Կամոյում շենքերի կողմնորոշման հարցում նշանակություն են ունեցել հյուսիսից և արևմուտքից փչող ձմեռային և հյուսիսից փչող ամառային զով հոսանքները: Ճարտարապետական լուծումով բավականաչափ հետաքրքիր է երբեմնի շուկայի հրապարակն արևմուտքից եզերող շենքը (նկ. 7): Իր հիմնական բացվածքներով այն ուղղված է դեպի հյուսիս-արևելք: Այս դիրքը նպաստավոր է այն տեսակետից, որ զով հոսանքները կարող են թափանցել տան մեջ: Պետք է նկատի ունենալ, որ լուսամուտները բացվել են դեպի շուկայի հրապարակ, որ քաղաքաշինարարական-գեղագիտական ոլորտակի մոտեցում է արտահայտում (այդ նպատակին է ծառայում ամբողջ ձակատի ձևավորումը): Դ-աձև համադրվածք ունեցող շենքերը խուլ ձակատներով պաշտպանված են եղել ցուրտ հոսանքներից (նկ. 28): Դրանք ունեցել են պատշգամբ, հարմարեցված այս կամ այն եղանակի պահանջներին, որոնք հաճախ բաց են մնացել ցուրտ հոսանքի ներթափանցման վտանգ չլինելու դեպքում և ապակեպատվել են ձմռանը և օգտագործելու նպատակով: Զգալի թվով երկայնական ձակատով կարմիր գծի վրա գտնվող շենքերի փողոցի ձակատները ցուրտ քամիների հակառակ կողմում են գտնվում և օրվա մեծ մասում արև են տեսնում (նկ. 5): Շենքի ետնակողմը և կողքի ձակատները բիշ բացվածքներ ունեն, կամ թե բոլորովին չունեն: Սուրը հոսանքներից խուսափելու համար փողոցի հակառակ կողմում են բակն ու պատշգամբը: Ամառ ժամանակ բնակիչներն օրվա մեծ մասն այստեղ են անցկացնում, ուր թափանցում է զով քամին և արև է լինում միայն երեկոյան:

Քաղաքի բնակելի տների պատշգամբների կողմնորոշումը միատեսակ չի եղել. դա հարմարեցվել է տեղանքին և մասնավանդ օրվա տարբեր ժամերին կամ եղանակներին համապատասխանող այս կամ այն հարմարությունը: Օրինակ՝ եթե պատշգամբավոր ձակատն ուղղված է եղել դեպի հարավ-արևելք, անմատչելի է մնացել ձմեռային ցուրտ հոսանքների համար (չեն թափանցել նաև ամառային տաք հոսանքները, իսկ ձմեռանը արևոտ ու տաք է նշել): Դեպի հյուսիս-արևմուտք ուղղված պատշգամբները առավելություն են ունեցել այլ տեսակետից. դրանք թափանցելի են եղել ամառային զով հոսանքների համար և օրվա մեծ մասն ստվերի մեջ են մնացել (միայն երեկոյան է արևը թափանցել), դրա փոխարեն ձմեռային պայմաններն են վատ եղել: Այս առավելությունները նկատի ունենալով՝ նկ. 57-ում ներկայացված շենքում պատշգամբ են կառուցել երկու հակադիր ձակատների վրա:

Սեանա լճի ավազանի գլուղական վայրերում լայն տարածում գտած միաշար դասավորությամբ սենյակներով քաղաքատիպ տներում գլխավոր

Ճակատները հառկապես փողոց և աղմուկից ղերծ պահելու դիտավորությամբ ուղղել են դեպի բակ: Եթե փողոցի կողմը ավելի նպաստավոր է եղել կողմնորոշման տեսակետից, շենքը ամբողջությամբ կառուցվել է հողամասի խորքում՝ իսկ բակը, երբեմն նույնիսկ մշակելի տարածությունը ընկել է առջևի մասում: Այդ տները տաք եղանակներին օգտագործելու համար մեծ կամ փոքր պատշգամբ են ունեցել զխավոր ճակատում, իսկ աննպաստ կողմնորոշում ունեցող ճակատները բացվածքներից զուրկ են եղել: Այդ շենքերի կողմնորոշումներն իրարից տարբերվել են ճանապարհների դիրքի և օդի հոսանքների ուղղությունների տարբերության պատճառով:

Գյուղական վայրերում եղել են նաև միջանցքավոր ու սենյակների երկշար դասավորություն ունեցող շենքեր՝ դեպի բակն ուղղված պատշգամբներով և ալնպիսի կողմնորոշմամբ, որ ամառը զով լինի: Այս դեպքում աննպաստ կողմնորոշում ունեցող (բամինների, հարակից կառույցների նկատմամբ) ճակատներում բացվածքներ թողնելուց խուսափել են:

Նկ. 31. Բնակելի տուն Անգեղակոթում

Սխախանի շրջանի կլիմայական պայմանները որոշ նմանություն ունեն վերոհիշյալ գոտու պայմաններին: Փոքր ինչ տարբերվում են բամինների ուղղությունները, ցուրտ հոսանքները փչում են հյուսիս-արևմուտքից և արևմուտքից, իսկ տաք հոսանքները՝ հակառակ ուղղությամբ: Հարավային կողմնորոշումն այստեղ լավագույնն է համարվել. օրինակ՝ Անգեղակոթի տները (Նկ. 26, 31). ձմեռն անարգել ընդունում են արևի ճառագայթները առավտից մինչև երեկո, ցուրտ հոսանքները դեմ են առնում խուլ պատերին, իսկ զով բամիններն ամռանն ազատ մտնում են շենքերից ներս, առանց հոսանքներ առաջացնելու տան մեջ, քանի որ միջանցիկ օդափոխումը կանխված է: Հարթակներն ու պատշգամբները ծառայում են ավելի շատ խորե նախամուտք, քան ցերեկային ժամանցի վայր:

Բավականաչափ մեղմ կլիմայով աչքի է ընկնում նաև Գորիսի շրջանը, առանձնահատուկ էլիմայով՝ ինքը Գորիսը: Գորիսի տների կողմնորոշման

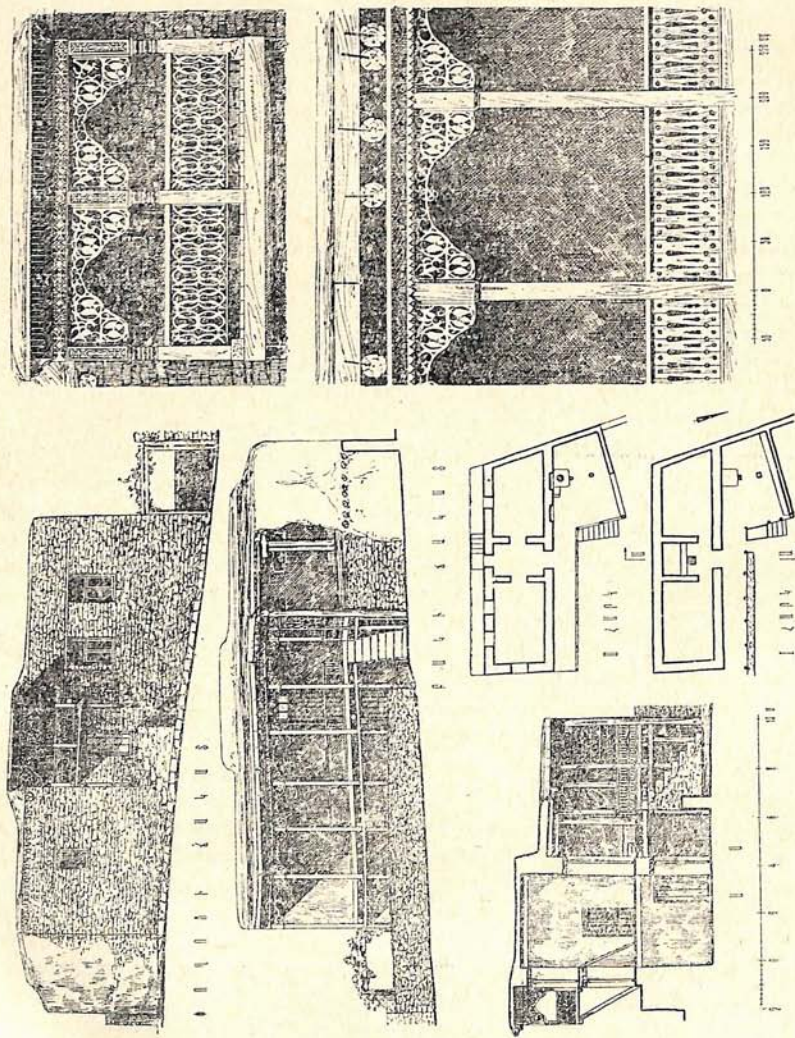
Հարցում բաղմամբանություն չի եղել: Որոշակի ուղղություն ունեցող փողոցներով նախապես ծրագրվել է շենքերի որոշակի կողմնորոշում: Թաղամասերի երկար կողմերի վրա կառուցված շենքերը մեծ մասամբ ունեն դեպի Հյուսիս-արևմուտք ուղղված խուլ, երկայնական, անմշակ ձակատներ. նրանց հակադիր ձակատում եղած պատշգամբներն ուղղված են դեպի հարավ-արևելք և ընդունում են զով հոսանքներ: Տար եղանակներին զրանք պաշտպանում են իրենց խորքում գտնվող լուսամուտները: Մեծ սենյակները բոլոր լուսամուտներով կամ նրանց մեծամասնությամբ ուղղված են դեպի փողոց, այսինքն՝ հարավ-արևմուտք և հարավ-արևելք, ուստի մատչելի են զով հոսանքների համար (նկ. 30): Թաղամասերի կարճ կողմերի, ինչպես և անկյունների վրա գտնվող շենքերը լուծվել են ավելի ազատ և բաղմամբ, որովհետև նկատի է առնվել փողոցի ճարտարապետությունն աշխուժացնելու անհրաժեշտությունը: Այսպիսի լուծումների օրինակներ են 29ա և 29բ նկարները: Առաջինն ունի արևահայաց պատշգամբ հարավ-արևելքից, ուր ազատ մուտք են գործում զով քամիները: Արևահայաց կողմից լուսամուտները քիչ են, շենքն օգափոխվում է միջանցիկ եղանակով: Հյուսիս-արևմտյան ձակատի բացվածքների շատությունը փողոցի ճարտարապետությամբ է թեկադրված: Մյուս շենքը անթափանցելի է ցուրտ հոսանքների համար, ամռանը զով քամիները ներս են մտնում հարավից և հարավ-արևելքից և միջանցիկ կերպով օգափոխում այն: Պատշգամբը ուղղված լինելով դեպի հյուսիս-արևելք արևի կիզիչ ճառագայթներից ղերծ է մնում:

Մեղրու շրջանի քաղաքատիպ բնակելի տները մեծ մասամբ իրենց խոր բակերով, պատշգամբներով և բացվածքներով ուղղված են դեպի ձոր, աչդ դիրքը նպաստում է բնակարանների հովությունը: Միջանցիկ օգափոխման բացակայության պայմաններում բացառվում է տան մեջ հոսանքների առաջացումը: Որոշ շենքեր շատ քիչ արև են տեսնում, որը խիստ բարենպաստ է զով միկրոկլիման պահպանելու տեսակետից (նկ. 10դ, 27, 60): Մի շարք շենքեր ուժեղ արևի ճառագայթների տակ են, բայց պաշտպանված են խորք պատշգամբով: Հաճախ քաղաքատիպ շենքերի կողմնորոշումը պայմանավորված է ձորի տեսարաններով ու կլիմայով:

Նկ. 56-ի չափագրությունն այդպիսի մի շենք է, կառուցված Շվանիձորում: Այն դեպի ձորն է ուղղված երկու ձակատով. արևը օրվա առաջին կեսին է միայն ջերմացնում պատշգամբները, որոնք ունեցել են ձորից դիտելու հատուկ ճարտարապետական մշակում:

Տար կլիմայի համար նախատեսված խիստ ինքնատիպ բնակելի շենք է նկ. 32-ը, որը կառուցված է Նղեգնաձորի մոտ՝ Գետափ գյուղում: Այս պատշգամբը հիմնական մասով դեպի հյուսիս է ուղղված, իսկ ուղղահայաց թևը արևելքից պաշտպանված է խիտ վանդակով, որից արևի ճառագայթները հազիվ են անցնում: Պատշգամբը, նրա մեջ բացվող դռներն ու լուսամուտները ուղղված լինելով դեպի աչգին՝ ստանում են ձորամիջից փշող զովությունը, ինչպես նաև այգու խոնավ ու զով օդը:

Որոշակի ավանդույթներով կապված քաղաքային ու գյուղական քաղաքատիպ տներն իրարից դանաղանվել են տվյալ միջավայրի տնտեսական, մշակութային և կենցաղային հարաբերությունների տարբերության պատճառով: Քաղաքային և ավանային շենքերն ի տարբերություն գյուղականների արտադրական նշանակություն ունեցող բաժանմունքներ չեն ունեցել: Հազվադեպ

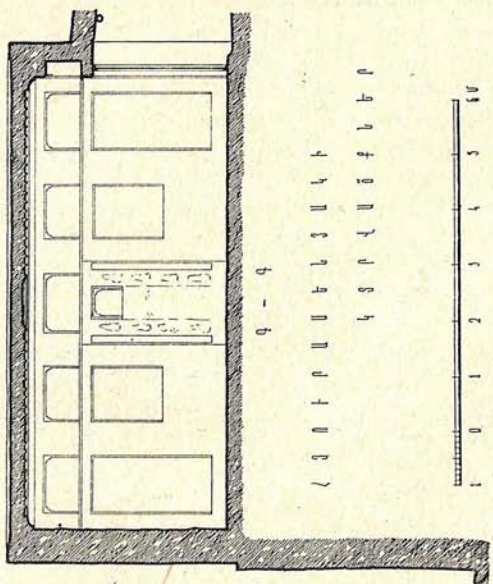
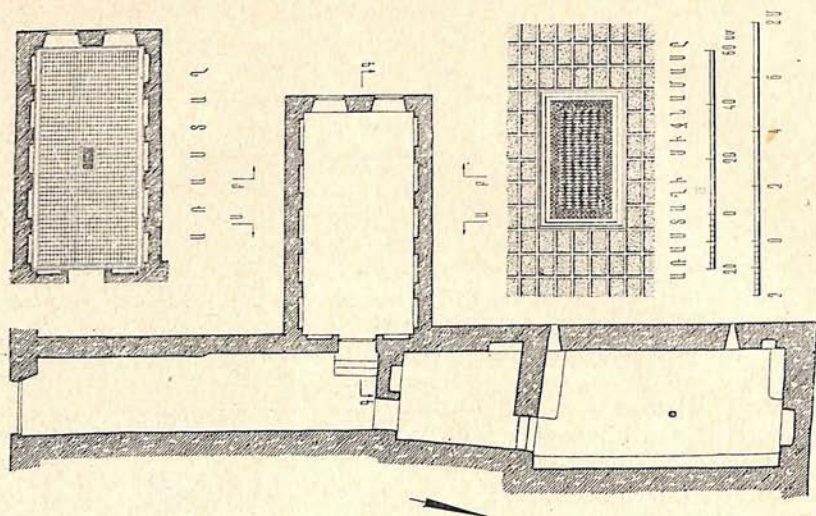
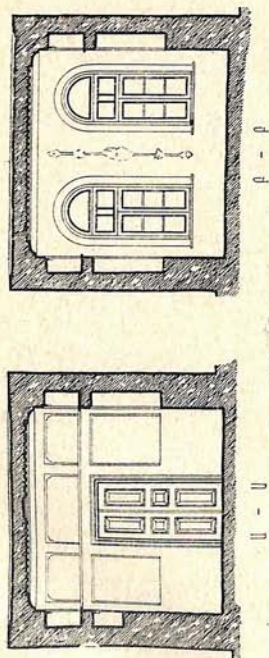
Նկ. 32. Երկհարկանի տան Գեղարքունի

միայն առաջին հարկերում եղել են հնձաններ (Մեղրիում): Որոշ նմանություն կա գյուղերում և քաղաքներում առաջին հարկերը օժանդակ կարիքների հատկացնելու տեսակետից, սակայն պետք է նկատի ունենալ նաև, որ գյուղական քաղաքատիպ շենքերը գերազանցապես մեկ հարկանի են:

Քաղաքների և ավանների քաղաքատիպ շենքերը գյուղականներից զանազանվել են նաև ոչ միայն բաժանմունքների՝ քանակով և մեծությամբ, այլև սենյակների հատկացմամբ: Քաղաքային և ավանային շենքերի մեջ աչքի է ընկնում հյուրասենյակը թե՛ իր հարգարմամբ և թե՛ մեծությամբ: Այն պարտադիր կերպով ուղղված է եղել դեպի փողոց կամ շրջապատի տեսարաններից լավագույնը: Այս սենյակների որմնախորշերն իրենց ձևավորման խնամքով զգալի տարբերվել են մյուսներից: Մեղրու շրջանում ամբողջ պատերը սվաղի շերտով բաժանել են ուղղանկյուն մասերի, որոնք հաճախ ընդգրկել են որմնախորշեր, որոնց ռիթմիկ դասավորությունը հիշեցնում է ժողովրդական հին տիպի բնակելի տների երկհարկ որմնախորշերը (նկ. 25, 33): Հյուրասենյակի լուսամուտը հաճախ կողքի նեղ ճակատի մեջ է տեղավորված, որի նպատակն է երկար պատն օգտագործել որմնախորշերի, երբեմն նաև բուխարիի համար: Լուսամուտների ձևավորման վրա մեծ ուշադրություն է դարձվել. սենյակի ձևավորման տարրեր են հանդիսացել նաև բուխարիին ու առաստաղը: Հատակի վրա քիչ են ուշադրություն դարձրել, քանի որ նրանք գրեթե միշտ հողից են ու ծածկվել են փողցներով, նույնիսկ գորգերով:

Մեղրու տների հյուրասենյակներից աչքի է ընկնում նկ. 33-ում ներկայացվածը, որի կառուցողներն Ագուլիսցիներ են եղել: Դա հնատիպ շենքին կցված մի ուղղանկյուն մեծ սենյակ է՝ հողե հատակով. նեղ պատերից մեկի մեջ են գտնվում դեպի հարավ-արևմուտք ուղղված երկու կամարակապ լուսամուտներ, դուռը հանդիպակաց պատի մեջ է: Դռան կողքերին երկու հարկով դասավորված որմնախորշեր կան. այդպիսի հնգական որմնախորշեր էլ երկայնական պատերի մեջ են, որոնք ծառայել են իրեր տեղավորելու համար: Հնում ընդունված է եղել, հատկապես վերին որմնախորշերում, ցուցադրել ամանեղենը: Երկայնական պատերից մեկի մեջ մեծ որմնախորշի փոխարեն զարդաբեզել բուխարիին է եղել, իսկ լուսամուտների միջև՝ որմնաքանդակ: Վերին որմնախորշերի տակով գոտի է անցնում: Քիվի մեջ է առնված փայտակերտ առաստաղը: Մի ուրիշ հնատիպ համակառուցի կցած հյուրասենյակում նախշուն բուխարիից բացի, նույնպես նեղ կողմի պատի մեջ, եղել է դեպի արևելք ուղղված վանդակապատ լուսամուտ՝ զունավոր ապակիներով (նկ. 27, 34): Սենյակի դուռը բացվել է լեռնային հաճելի տեսարանների ուղղությամբ՝ դեպի հյուսիս ուղղված պատշգամբի կողմը:

Քաղաքային և ավանային տների մնացած սենյակները դասավորվել են ըստ հարմարության այնպես, որ ննջարանները միջանցիկ շինքն և ցերեկային կացարաններն ունենան ավելի շատ լույս, այսինքն գրավին արևահայաց կողմը և ունենան ավելի շատ բացվածքներ, քան ննջարանները: Միջանցք կամ նախասենյակ եղել է մուտքի կողմում այդ նպատակին ծառայող պատշգամբի բացակայության և կամ սենյակների երկշար դասավորության դեպքում: Պատշգամբը գրեթե միշտ նախասենյակի դեր կատարելով հանդերձ, քաղաքատիպ շենքերում կորցրել է իբրև խոհանոց ծառայելու ֆունկցիան: Միայն գյուղական վայրերում, տեղ-տեղ կարելի է տեսնել բուխարիով պատշգամբներ, որոնք օգտագործվել են նաև իբրև խոհանոց: Գետափ գյուղի

Նկ. 33. Բնակիչի առն Մերիան

վերոհիշյալ շենքում պատշգամբի մի ծայրը սենյակի ձևով հատկապես լայնացվել և պատնեշվել է, իսկ բաց կողմից ամբողջ լայնությամբ ու բարձրությամբ վանդակապատվել: Այստեղ՝ երկրորդ հարկում, առաջին հարկից բարձրացող հիմքի վրա նույնիսկ թոնիր են սարքել (նկ. 32):

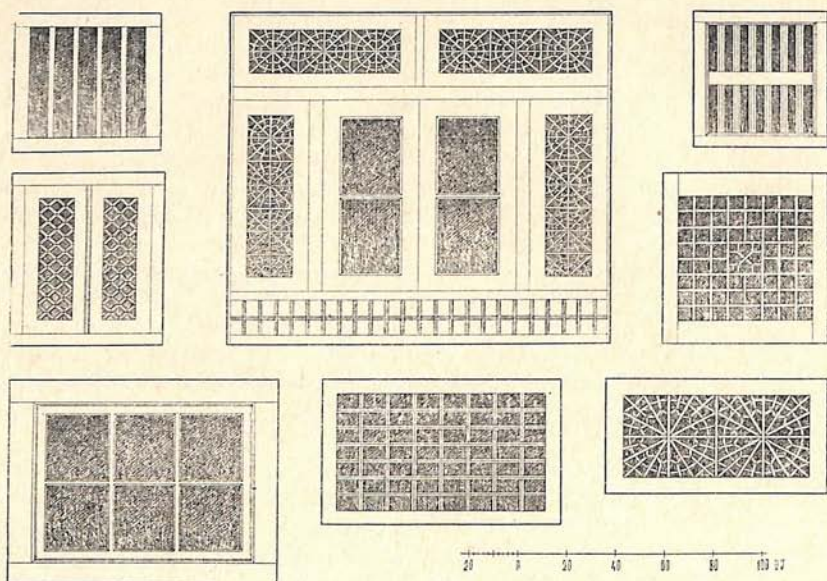
Ընդհանրապես Սյունիքում պատշգամբներն ունեցել են ուղիղ, փոխուղղահայաց թեկերով Ո-աձև կառուցվածք: Ուղիղ պատշգամբները պարփակված են եղել կամ շենքի ծայրերից դուրս եկող պատերի և կամ մեկ կամ երկու ծայրից դուրս եկող սենյակների միջև: Սենյակների Դ-աձև դասավորության ժամանակ պատշգամբի ազատ ծայրը սակավ դեպքերում է պատռվ պարփակվել, այն էլ բուխարի կառուցելու համար: Մի լուսամուտ ունեցող պատով փակված համադրվածքներ ունեն հատկապես Գորիսի նոր տները, որտեղ պատշգամբի ազատ ծայրը փողոց դուրս գալով՝ կարող էր գյուղական տեսք հաղորդել բնակավայրին: Փողոց դուրս եկող ձևակառույցային միջոցով մեծացնելը հնարավորություն է տալիս պահպանել Գորիսի հին, Ո-աձև տների ճարտարապետական ոճը, մեկուսացնել պատշգամբում գտնվողներին անցորդների հայացքներից, մասամբ նաև փողոց: Դ-աձև և Ո-աձև համադրվածքները կապվում են շենքերի համապատասխան ձևերի հետ, ընդ որում այս երկուսը կարող են պարուրել շենքը դրսից և որ ավելի հաճախ է պատահում, բակեր կազմելով ընդգրկել շենքի մեջ: Նշված կառույցներում պատշգամբներն ինտիմ բնույթ ունեն, ինչպես հատկանշական է այս շրջանների ժողովրդական ճարտարապետությանը, նրանք մեկուսացված լինելով փողոցից՝ ուղղված են դեպի բակ, այդի կամ բնությանը:

Կամոյում սենյակների երկշար դասավորություն ունեցող շենքերի առաջին հարկերում երբեմն միջանցքաձև, առջևից կամարակալ մուտք (դալան) են կառուցել: Ընդհանրապես առաջին, նկուղային, կիսանկուղային և անգամ վերգետնյա հարկերը տնտեսական նպատակների հատկացվելով է բացատրվում նրանց լուսամուտներ քիչ ունենալը, այն էլ փոքր բացվածքներով: Այդ հարկերի բաժանմունքների մի մասը նույնիսկ իբրև հնձան, ախոռ և գոմ են ծառայել: Բացառություն է կազմել Գորիսը, ուր որոշ տների կիսանկուղային հարկերը բնակելի են եղել և տրվել են վարձով: Երկրորդ, բացառիկ դեպքերում նաև երրորդ հարկ բարձրանալու համար կառուցվել են պատշգամբների հարթակների հետ շաղկապված բաց աստիճաններ:

Ժողովրդական ճարտարապետության մեջ առհասարակ և Մեղրու շրջանում հատկապես պատուհանները գետնից շատ քիչ են բարձրացվել (30—40սմ): Այդ բացատրվում է այն ժամանակ բարձր կահույքի բացակայությամբ: Մարդիկ ծալապատիկ նստել են հատակի փողոցների վրա, ճաշել և աշխատել այդ դիրքով, որը և պահանջում էր հատակի ավելի մեծ լուսավորում: Մեղմ ձմեռը Մեղրիում թույլ էր տալիս պատուհանները մեծ բացվածքներով կառուցել, այնտեղ տարածված են եղել վանդակապատ լուսամուտները, որոնք հաճախ բաց են մնացել, կամ ծածկվել յուղոտած թղթով կամ՝ ապակիով (նկ. 34):

* * *

Այսպիսով դումնների, արհեստական քարանձավների, բուրածե բնակարանների յուրօրինակ տիպարներ էին բնակարանաշինության տարրական ձևերը, որոնք հանդես են եկել մեր թվագրությունից հաղարամյակներ առաջ, տեական նստակյաց կյանքի պայմաններում: Մ. թ. ա. առաջին հաղարամյակում, Հայաստանի շրջաններում, հիշյալ միաբնից պատասպարանների զարգաց-

Նկ. 34. Մեղրու լուսամուտների վանդակներ

ման շնորհիվ արդեն վերջնականապես ձևավորված են եղել գլխատան և հարթածածկ բնակարանի տիպարները: Ուշ միջնադարում այս տիպի բնակարանային համակառույցներում հանդես են եկել քաղաքատիպ սենյակներ, որոնց քանակն ու ծավալը մեծանալով՝ աստիճանաբար նվազեցրել են հին տիպի բաժանմունքների նշանակությունը. փ վերջո հանդես է եկել գլուղական քաղաքատիպ տան տիպարը:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս նաև, որ 19—20-րդ դարերում հանդես եկած քաղաքատիպ, ինչպես և վերոհիշյալ գլուղական քաղաքատիպ բնակելի տներում առկա են եղել ճարտարապետական այնպիսի ակնհայտ ավանդույթներ, ինչպիսիք էին՝ պատշգամբի օգտագործումը որպես համախմբիչ տարր կամ նախամուտք, սենյակների բացվածքների և ամբողջ շենքի կողմնորոշումը, ինչպես նաև ամբողջ շենքի ծավալային համադրվածքը: Քաղաքատիպ շենքերի ճարտարապետության մեջ ավանդույթների այս դրսևորումը ստեղծագործական մեթոդի լավագույն օրինակ է հանդիսանում:

ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՆՅԱԳԱՅԻՆ ԲՆՈՒՅԹԻ
ԱՅԼ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆԵՐ

Ձ Ի Թ Հ Ա Ն

Սյունիքում ձկնի արտադրությունը բավական տարածված է եղել. ամենուր կարելի է տեսնել ձիթհանների մնացորդներ¹: Դժբախտաբար անգործության մատնվելու պատճառով նրանցից հատուկ ենտ նմուշներ են պահպանվել: Առավել նշանավոր հուշարձան է Տաթևի վանքի ձիթհանը²: Այդ կառույցների առանձնահատուկ կողմերի բնութագրման համար այստեղ ներկայացված է երկու նմուշ, որոնք իրարից տարբերվում են իրենց կառուցվածքով:

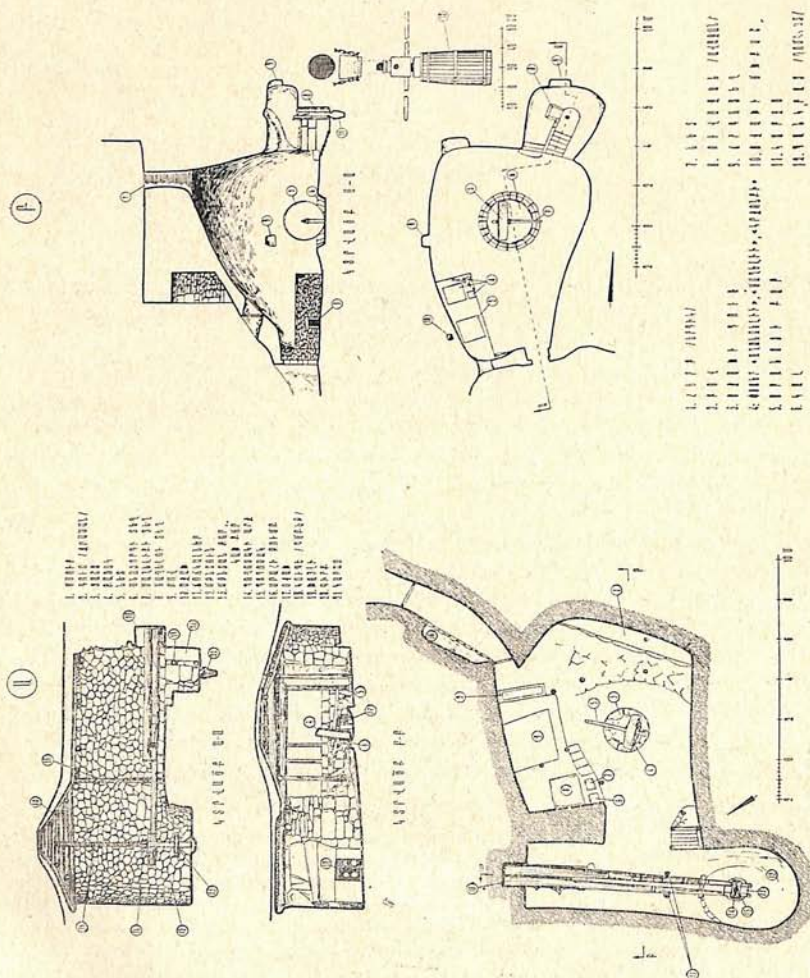
Իր առանձին մասերի լավ պահվածությամբ ուշադրության է արժանի Ղարանլուղ գյուղում մեր չափազորած ձիթհանը (նկ. 35ա): Այս ձիթհանն ամբողջովին գետնափոր է և բացվել է միայն վերջին տարիներին, երկար ժամանակ, թերևս հարյուրամյակներ անգործածելի մնալուց հետո: Չնայած հնությունը իր կառուցամասերով այն միանգամայն նման է Սևանա լճի ավազանում և այլ վայրերում հանդիպող ձիթհաններին, ուստի կարելի է ներկայացնել իրեն բնութագրական նմուշ այդ կարգի կառույցների համար³:

Գետնափոր ձիթհանի մուտքն արևելքից է. գետնի մեջ խորացող ճանապարհ ու թեք միջանցքը տանում են ձիթհանի առաջին բաժանմունքը, որտեղ մշակվում էր կտավատը. խորքում մամլման բաժանմունքն է: Մուտքի մոտ բշմեծ տարածություն է զբաղվում աշխատող եղներին հատկացված սալարկած մասը՝ իր մուտքով և քարե ջրամանով: Հատիկամշակման այս բաժանմունքի

¹ Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու ժամանակ արդեն անգործության էին մատնվել գրեթե բոլոր ձիթհանները. օրինակ՝ Սևանա լճի ավազանի 27 ձիթհաններից ոչ մեկը չի գործել: Վաղց ձորում 37 ավերակ և ընդամենը երկու գործող ձիթհան է եղել: Ձիթհանների գերադասեց մասը կտավատի համար է նախատեսված եղել (տե՛ս Շալևն, նշված աշխ., էջ 861):

² Այս և այլ հուշարձանների մասին մանրամասն տեղեկություններ են տրված Հ. Խալփախյանի «Հայաստանի արտադրական կառուցվածքները» աշխատությունում (Երևան, 1961): Տաթևի ձիթհանի մասին տե՛ս նաև А. Яковсон, Татевский монастырь, «Советская археология», М.—Л., 1947, № 9.

³ Քառակի վրայի արձանագրության համաձայն այդ ձիթհանը կառուցվել է ՌՃՁ (1657) թվականին ոմն Ավանեսի կողմից: Մ. Սմբատյանցի ու Ե. Խալայանի հաղորդած տեղեկություններից պարզվում է, որ սա իր ժամանակաշրջանի համար խոշոր մասշտաբի արտադրող է եղել, որովհետև դրանից առաջ, 1651 թվականին իր եղբոր՝ Ղուկասի հետ նույն գյուղում կառուցել է մի այլ ձիթհան, որից պահպանվել են շինին մնացորդներ (տե՛ս Մ. Սմբատյանց, նշված աշխ., էջ 538. Ե. Խալայան, Նոր Բայազետ գավառ, էջ 152):

կենտրոնական մասում է տեղավորված հատիկատրորիչ հարմարանքը։ Այս բաժանմունքում է գտնվում նաև հատիկը բովելու և տրորված կտավատը մաղելու խորշերի հարթակը, ուր բարձրանում են քարե աստիճաններով։

Մամիչ բաժանմունքի ձևն ու չափերը պայմանավորված են մամիչ սարքը տեղավորելու, շարժման մեջ դնելու և վերանորոգելու նկատառումներով։ Այն երկարավուն է, մի ծայրում բոլորածև (եղների պտտման համար), իսկ մյուս ծայրում ունի գերանների շարժումը կայունացնող որմնախորշ ու սվաղված փոս, որի հատակի մեջ է գտնվում բամված ձեթը հավաքելու կարասը⁴։

Զիթհանի ծածկի մասերը բնակելի տների համակառույցների կառուցամասերի համեմատ տարբերություն չունեն։ Առաջին բաժանմունքի ծածկի կենտրոնական մասը փոքր ինչ բարձրացված է գերանների խաչման միջոցով։ Մամլման բաժանմունքն ունի հարթ, իսկ մթնտունը՝ եզների պտտման տեղը, գմբեթածև ծածկ։

Զիթհաններ կան, որոնց մեջ մամիչ սարքը տեղավորված է հատիկի մշակմանը հատկացված բաժանմունքում, որն այդ պատճառով փոքր ինչ բարձակ է։

Մամիչ սարքի կատարելագործմամբ 20-րդ դարում հնարավոր է դարձել փոքր ինչ հեշտացնել բամելու պրոցեսը և փորրացնել ձիթհանի մակերեսը։ Զիթհաններ կառուցվել են քարանձավներում, որովհետև ի տարբերություն հին սարքավորումների նորերը դրվել են ուղղակի մամլման տեղի վրա, ուր հակազդիչ հենարան են ծառայեցվել առաստաղները։ Հասկանալի է, որ ինչպիսի արհեստական կառույց էլ լինել չէր կարող դիմանալ մեխանիզմի ճնշմանը։ Վիմափոր շենքի առաստաղի համաձուլ լինելը և առաստաղից վեր ժալոի հաստ շերտի գոլությունը հնարավոր են դարձրել այդ փոփոխությունը։

Չափազրված ձիթհանը՝ սրանոցը, գտնվում է խնձորեսկում, կամարներով ամրացված հարթակի տակ գտնվող վիմափոր մարագի մեջ (նկ. 35բ)։ Վերին անցքը, որից ցած է թափվել կալի հարդը, գտնվում է հարթակի եռնակողմում։ Դուռը հարավային կողմում է, և քարանձավը դեպի ներս լայնանում է։ Լայնանում է նաև վերին անցքից դեպի ցած՝ ինչպես այդ սովորական է տվյալ տիպի կառույցների համար։ Մամիչ սարքի խորշը հետագա փորվածք է⁵։ Մուտքի մոտ, նրա ձախ կողմում գտնվում են բովն ու հարակից փոսերը՝ «աղանձելի», «մաղելի», «կլբոնի» (մաղի մնացորդ)։ Օջախի տաքությունը երկար պահելու, այսինքն վառելանյութը խնայելու համար օջախի «հերթը» (ծխանցքը) և դուռը փակվում էր։ Մաղը կախված էր առաստաղից։ Սրանոցի քարի զեքն ու կառուցվածքը նույնն է։ Այստեղ ևս կար ամուր որձաքարով ու կրաշաղախով է պատրաստված, չնայած նրան, որ անմիջապես փորված է ժայռի մեջ։ Այդ բացատրվում է ուժեղ ճնշմանն ու շփմանը դիմադրելու անհրաժեշտությամբ։ Սրանոցի կարևոր տեղերում ճրագախորշեր կան գիշերային աշխատանքի համար։

⁴ Զիթհանի տեխնոլոգիական-ազգայական նկարագրությունը տե՛ս Ն. Մ. Պապուխյան, «Հայկական ժողովրդական հարտարապատությունը Սևանա լճի ավազանում», ՀՍՍՀ «Տեղեկագիր» (հասարակական գիտություններ), Նրևա, 1962, № 1։

⁵ 1920 թվականին սրանոցը սարքող Գյուլնազարյան Արտաշի տունը մի քանի քայլի վրա է եղել ձիթհանի դռնից, որով հնարավոր է եղել արտադրության պրոցեսի վրա մշտական հսկողություն սահմանել, Այգյախի դիրք են ունեցել նաև զրեթե բոլոր արտադրողների տները։

Արտադրական խիստ տարածված կառուցվածքներ են նաև հնձանները, որոնք եղել են ներկառուցված տների համակառուցներում կամ առանձին շենքի ձևով: Նրանք տարածված են եղել Վայոց ձորի որոշ տաք շրջաններում և Զանգեզուրի հարավում, հատկապես Մեղրու շրջանի ստորին մասում:

Հնձանների էական կառուցամասերն են խաղողը ձգվելու ավազանը և նրան կից փոքր հորը կամ ավազանը: Սրանք տեղակայվում են շենքի կամ սենյակի մի կողմում. ընդ որում քամելու տեղը միշտ անկյունում է լինում՝ շենքի պատերը լրիվ օգտագործելու համար⁶: Ավազանի երկու պատնեշներից մեկի մեջ աստիճանաձև մի անցք է թողնվում մարդկանց երթևեկի համար (նկ. 39գ): Այդ անցքը հատակից բարձր է այնքան, որ հյուսիս դուրս չհոսի, երբ ողկուլվենքը նրա ստորին մակարդակից բարձր լինեն: Երբեմն այդ պատնեշի վրա է կանգնեցվում նաև ծածկի միջնագերանը պահող սյունը: Հնձանի մեջ ուղազրավ են նաև թարեքները (պատի ելուստներ, որոնց վրա իրենք են դրվում), որմնախորշերը և պատերի տակ շարված կարասները:

Հնձանները մեծ մասամբ այգիներում են կառուցվել՝ հումքի տեղափոխման դժվարություններից խուսափելու համար: Նրանք օգտագործվել են նաև իրեն ամառանոցային շենք: Կենցաղային պահանջները ստիպել են մարդկանց հնձանները կառուցել բնակելի տների նման: Դրանք սովորաբար մի դռնով, ուղղանկյուն սենյակներ են ամենատարբեր հատակագծային չափերի ու բարձրությամբ, ունեն մի քանի նեղ լուսամուտ պատերի վերնամասում: Գրեթե բոլոր դեպքերում սյունների վրա եղել են փորագրադարձ խոյակներ, որոնց վրա երբեմն նաև արձանագրել են (նկ. 46 է): Մածկը նույնպես հողից է եղել, հարթ կտուրով: Այս հնձաններից ոչնչով չեն տարբերվում ներկառուցված հնձաններից շատերը: Հանգիպում են նաև թաղակապ ծածկով հնձաններ և՛ ներկառուցված, և՛ մեկուսի շինությունների ձևով:

Ա Ն Ա Ս Ն Ա Ն Ո Յ

Մեկուսի կառուցված անասնանոցները հատուկ են կիսաբոշկորական անասնապահական շրջաններին: Չնայած Սյունիքի բնակավայրերի արտակարգ խտությունը՝ անասնանոցները գերազանցապես տների համակառուցների մեջ են վերցվել:

Առանձին կառուցված գոմերը, ինչպես նշել ենք, եղել են գյուղի ծայրին կամ հեռու (մինչև մի քանի կմ): Այդպիսի շենքեր եղել են նաև ամառանոցային բարձրադիր վայրերում: Ինչպես ամառանոցային բնակարանները, այնպես էլ գոմերը չեն տարբերվել գյուղամիջի կառույցներից: Փարախները զանազանվել են իրենց և՛ մեծությամբ, և՛ կառուցաձևով:

Բնակավայրերից դուրս կառուցված հին անասնանոցները համարյա չեն պահպանվել, հատուկենտ մնացորդներ կան ույս կամ այն վայրում: 37 հ նկարում ամառանոցային մի գոմի տիպ է ներկայացված Մեղրու շրջանից,

⁶ Մեր ուսումնասիրած շրջաններից դուրս տարածված է եղել առազատ կռչող քամելու տեղի այլ դասավորություն: Այն ունեցել է բոլորակ փոսի ձև, որի պատճառով կառուցվել է սենյակի կենտրոնական մասում՝ առանց եղբրող պատերի (տե՛ս Հ. Խալվախյան, նշված աշխ., էջ 21—29, ինչպես նաև Է. Հախոբյան, Աշտարակի շրջանի ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետությունը, Երևան, 1964, էջ 24—67):

Հավանաբար 20-րդ դարի սկզբներին կառուցված: Լայն բացվածքները ցույց են տալիս, որ այդ շենքը ձմռանը չի օգտագործվել: Այդպիսի գոմերը սովորական եռանալ կառուցվածք ունեն և գետնի մեջ չեն խորացված:

37դ նկարում ցույց է տրված մի փարախ, որը գտնվում է Շվանիձորի մոտ: Ընդհանրապես այս տիպի շինություններին հատկանշական է բազմանալ անկանոն կառուցվածքը: Սյուներն այնքան կարճ են և առաստաղը ցածր, որ մարդ կուացած պետք է ման գա այնտեղ: Փարախի անկյուններից մեկում բարձրագիր հարթակով առանձնացվել է հովիվների բաժանմունքը, որն իր առանձին մուտքն ունի:

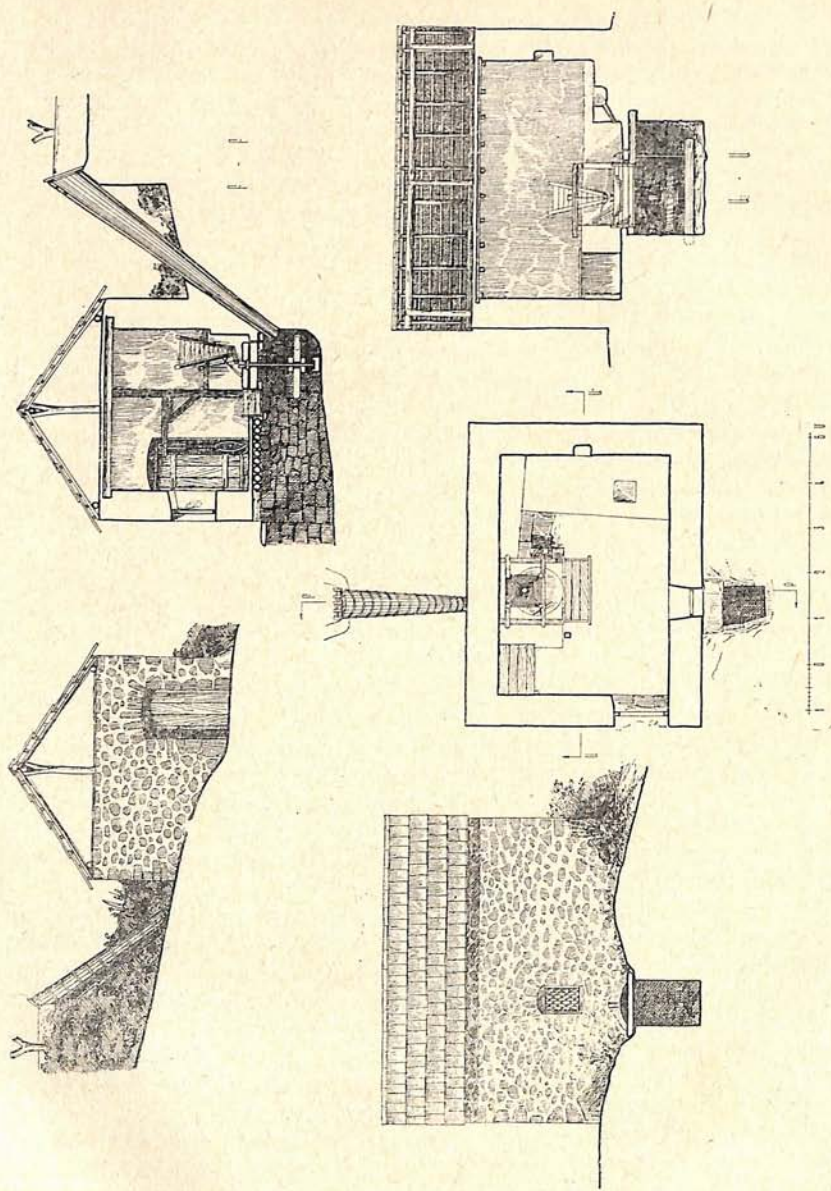
Ձ Ր Ա Ղ Ա Յ

Ջրաղացները ամենատարածված արտադրական կառուցվածքներն են: Դրանք որպես կենսական անհրաժեշտություն առարկա եղել են գրեթե ամեն մի բնակավայրում, մեծ մասամբ նրան կից ձորում: Ջրաղացների գոյությունը պայմանավորված էր առաջին հերթին հոսող ջրի առկայությամբ: Կառուցման աշխատանքների մեջ կարևոր տեղ է գրավում ջրի անկման համար կառուցվող առուն (նկ. 36):

Պարզագույն ջրաղացը հոդի հարթ, սակավ դեպքերում լանջավոր ծածկով մի փոքրիկ ուղղանկյուն շենք է, տեղավորված թեք վայրում, սովորաբար մի դռնով և մի փոքրիկ լուսամուտով: Շենքի տակ, նրա մոտավորապես միջին մասում, որտեղ մեխանիզմն է տեղավորված, ընդլայնական ուղղությամբ գետնուղու ձևով մի գերանածածկ անցք կա, որի միջով մարդիկ կարող են կուացած անցնել: Շենքի ստորին մասում բացվում է այս կարճ գետնուղու փոքրիկ մուտքը, որտեղից դուրս է հոսում օգտագործված ջուրը: Անիվը փշանալու դեպքում կտրում են ջուրը և ալդտեղով մտնում են խորքում տեղավորված անիվը նորոգելու համար: Գետնուղին վերջանում է անվից փոքր ինչ բարձր գտնվող բավականաչափ մեծ մի անցքով. նրա միջով՝ անվի ետնամասում, առանցքից շեղված դրությամբ էջերում է բարձրագիր առվից եկող թեք խողովակի նեղ ծայրը:

Առուն վերջանում է քարուկիր պատերով, կիսաբլուրածե, ծայրում ջրի հոսքի համար փայտե կամ երկաթե ցանցով պատած մի անցք է թողնվում, որի մեջ հագցված է թեք խողովակի՝ նավի լայն ծայրը: Խողովակի թեքությունը ու դեպի ցած նեղացող կտրվածքը նպաստում են ջրի հոսանքն ուժեղացնելուն և անվի վրա համեմատաբար մեծ ուժ գործադրելուն: Այս խողովակը սովորաբար պատրաստվում է ծառի բնից, նրա միջուկը փորելու միջոցով կամ տակառի նման օղակներով պնդացված տախտակներով: Վերջին դարերում կիրառվել են նաև երկաթե խողովակներ: Ջրի ճնշիչ ուժը համեմատական լինելով խողովակի երկարությանը՝ կարճ խողովակներից խուսափել են: Խողովակը սովորաբար կաշուանցվել է քարակույտի միջոցով:

Ջրաղացքարի պտտման սարքը պարզ կառուցվածք ունի: Գետնուղու ետնամասում նրա ծածկի մակարդակին գտնվող երկու հաստ գերանների վրա ամրացված է անշարժ ջրաղացքարը, որի վրա դրված է շարժականը: Այս քարերի իրար շփվող մակերեսները հարթեցված են, բայց չեն ողորկված: Մաշվելու դեպքում նրանց մակերեսները մուրճի հարվածներով խորոգորդ են դարձվում: Սարքի երկաթե ուղղաձիգ առանցքի վերին ծայրն անշարժ

Նկ. 36. Զբոսայգի Գորիսում

ամրացված է ձևերին ջրաղացքարին. ստորին ջրաղացքարի միջով այդ առանցքն առանց կապի անցնում է հատուկ դնանաձև անցքի մեջ: Առանցքի ստորին մասում նրան ամրացված է ջրով պտտեցվող անիվը: Սա իր հերթին բաղկացած է առանցքին ամրացած փայտե թեք անցքեր ունեցող զլանաձև մասից (թոփ), անցքերի մեջ ամրացված փոքր ինչ թեք, շառավիղի ուղղությամբ դրված փայտե թիակներից և թիակներին աղատ ծայրերը միավորող երկաթե կապերից: Թիակները ուղղաձիգ դրությամբ շեղելու նպատակն է ջրի շիթի հարվածն ընդունելը. այդ նույն նպատակով թիակների դեպի շիթն ուղղված մակերեսների մեջ հաճախ դոգավոր փորվածքներ են արվել: Անիվից ցածր, առանցքի ծայրը հողավորված է գետնուղու լայնությամբ զգված գերանի՝ նստվածքի մեջ: Այդ նպատակի համար օգտագործվել են փորվածք ունեցող մի պողպատե սալիկ, որն ամրացվել է նստվածքի վրա. այդ փորվածքի մեջ է պտտվել առանցքը: Շփումը փոքրացնելու համար այդ մասերի միջև դրել են մի պողպատե գնդիկ, իսկ հնում դրա փոխարեն գերամուր քարի մի կտոր են դրել: Նստվածքի մի ծայրը գետնուղու պատերից մեկի մեջ է խրված, իսկ մյուսն աղատ է և կարող է բարձրացվել կամ իջեցվել, համապատասխանաբար բարձրացնելով և իջեցնելով ամբողջ պտտվող մեխանիզմը: Այդ հատկությունն օգտագործվում է ջրաղացքարների շփվող մակերեսներն իրարից հեռացնելու և մոտեցնելու համար, որով հնարավոր է դառնում ստանալ տարբեր չափի մասնիկներ ունեցող ալյուր և նույնիսկ. կորկոտ: Այդ բավականաչափ նուրբ աղեսառանքը կարգավորվում է ոտք կռշվող հատուկ սարքավորումով: Նստվածքի աղատ ծայրին ամրացվում է ուղղաձիգ կանգնեցված մի երկաթե կամ փայտե ձող, որի մյուս ծայրը դուրս է գալիս ջրաղացքարի հենարան ծառայող գերանների վրա դրված հատուկ գերանի միջից:

Ջրաղացքարների արանքից դուրս եկող ալյուրը հավաքվում է նրանց առաջ հատուկ պատրաստած, մասամբ գետնի մեջ խորացող փայտե արկղի՝ ալրատան մեջ:

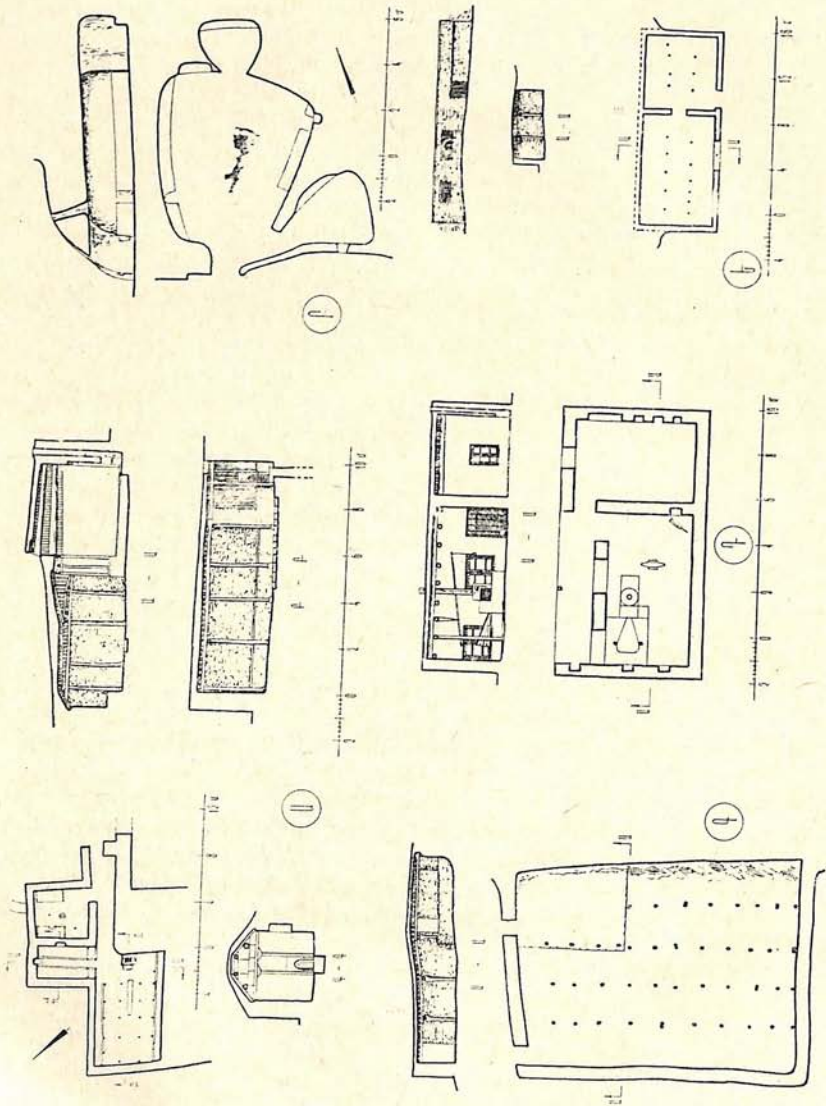
Ջրաղացքարների վրա, փոքր-ինչ բարձր, գտնվում է փայտե մեծ ձագարը, որը կռշվում է տող: Այն անշարժ ամրացված է շրտսունների օգնությամբ՝ կից կառուցված պատնեշներին կամ սյուներից ու պատին: Նրա մեջ լցվում է ցորենը, որը շատ քիչ քանակությամբ թափվում է ստորին անցքի տակ տեղավորված փայտե թեք փոխանցիչի մեջ: Ձագարից դեպի կողքի պատը զգված մի թեք ձողի վրա ամրացված է թիականման փոքրիկ մի փայտ, որը թեք իջնում է ջրաղացքարի վրա: Վերջինիս պտտվելու ժամանակ ցնցվում է այդ փայտը, որն իր հերթին ցնցնում է վերոհիշյալ ձողն ու ձագարը: Այս ցնցումների շնորհիվ է, որ արմտիքը վաքի միջից թափվում են ջրաղացքարի անցքի մեջ:

Ջրաղացքարերը բարձրացնելու համար վերջին ժամանակներում սկսել են օգտագործել սյուների վրա ամրացված հատուկ ամբարձիչ մեխանիզմներ:

Մի քանի ալրաղաց մեխանիզմներով (աչքերով) ջրաղացների խիստ սակավ են կառուցել. այդպիսին եղել է Գորիսում:

Ա Ր Հ Ե Ս Տ Ա Ն Ո Յ Ն Ե Ր

Սյունիքում ամենատարածված արհեստանոցները դարբնոցներն էին՝ համապատասխան գլուղական արտադրության և կենցաղային պահանջներին:

Նկ. 37. Բնակիչի և տնտեսական կառույցներ

Դրանց համար հաղվադեպ են առանձին շենք կառուցել, սովորաբար նրանք գրավել են տան համակառուցյի բաժանմունքներից մեկը, կամ նույնիսկ նրա մի անկյունը: Դարբնոց է եղել նաև յուրաքանչյուր պալատարանոցում, որտեղ պալատը ինքն է պատրաստել իրեն անհրաժեշտ պիտույքները:

Դարբնոցին հատկացված շենքը մի ուղղանկյուն սենյակ է եղել, ցանկացած շափերի, բայց ոչ շատ մեծ: Նրա տարածությունն այնքան էր, որ կարողանար պարփակել բուրան, նրան կից փութքը, դարբնի սալը և մի քանի գործիք: 37դ նկարում ներկայացրած դարբնոցը այդ պայմաններին համապատասխանող մի սենյակ է, որն անցյալում հնձան է եղել: Խիստ տարածված են եղել նաև պալատարանոցները: Մեղ հաջողվել է Բասարգեշարում շափագրել այդպիսի մի արհեստանոց: Այն գտնվում է հին և նոր կառուցամասերով կազմված բնակելի տան համակառուցում, որի բակը սովորականից ավելի մեծ է՝ հաճախորդների ձիերի համար: Պալատարանոցը գտնվում է ախոռ-գոմի մուտքի առջև և անկյունային, բաց պատշգամբի ձև ունի: Նրա կենտրոնումն է գտնվում ձին պրկելու հարմարանքը, որը բաղկացած է չորս սյուներից ու նրանց վրա ամրացված հորիզոնական, պատտվող և անշարժ ձողերից, նրանց ամրացված փոկերից ու կեռերից:

Սյուներից մեկը են նաև ավելի բարդ ու մեծ արհեստանոցներ, որոնք նույնպես, մեծ մասամբ, տեղ են գտել արհեստավորի տան համակառուցում: Տան ցանկապատված բակի մեջ մի այդպիսի խիստ ուշագրավ արհեստանոցի պայմանական պատկեր են քանդակել Բոնակոթ գյուղի տապանաքարերից մեկի վրա, որը ուշ միջնադարի ստեղծագործություն է:

Այս տապանաքարն ուսումնասիրող Գ. Սարգսյանը միանգամայն շնորհակալ գործ է կատարել, վերլուծելով մեխանիկ գյուտարարին վերաբերող պատկերի զովար հասկացվող բովանդակությունը, սակայն պատկերված տունը փայտաշեն լինելու նրա կարծիքը կասկածելի է⁷: Բանը նրանումն է, որ տան պատերի անկյունային մասերի և մանավանդ ցանկապատի պատկերումը խիստ պայմանական բնույթ են կրում (ինչպես ամբողջ պատկերաքանդակը): Իրար վրա դասավորված գերանների տպավորություն թողնող հիշյալ մասերը արտաքին եղբերում ուղիղ են և ավելի շուտ պատկերում են Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությանը խիստ բնորոշ պատերի անկյունաքարերը, որոնք շարվածքի մեջ ամենախնամքով տեղադրված մասերն են հանդիսացել: Տան ձակատի ստորին մասում հորիզոնական գերանի պատրանք ստեղծող մասը որմնախարիսին է: Ինչ վերաբերում է բոլորաձև լուսամուտի ցանցկեն «փանջարա» լինելուն՝ ապա դա խիստ ուշագրավ երևույթ է հայկական ժողովրդական ճարտարապետության համար ընդհանրապես և Սյունիքի գյուղի համար մասնավորապես: Դա ցույց է տալիս, որ վանդակապատ բացվածքների ճարտարապետությունը հատուկ է եղել նույնիսկ գլխատներով կառուցապատված լեռնային գյուղերի համար:

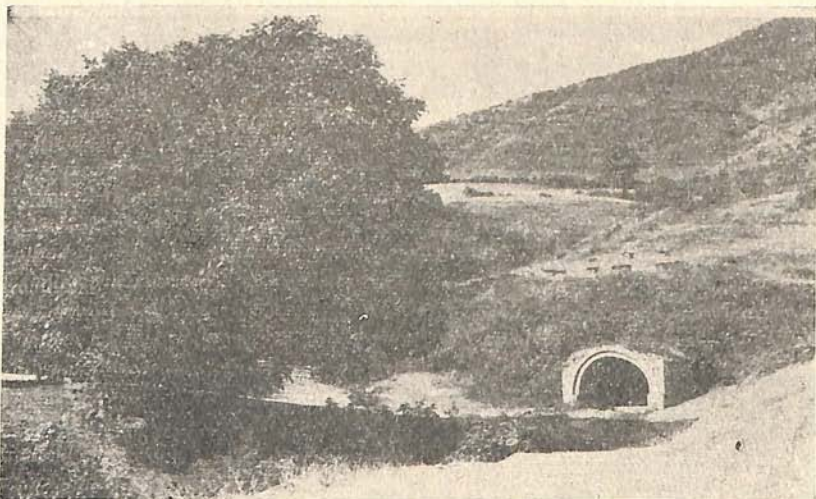
Կ Ր Պ Ա Կ Ն Ե Ր Ե Վ Խ Ա Ն Ո Ւ Թ Ն Ե Ր

Հայկական ՍՍՀ հարավ-արևելյան շրջաններում խանութները շատ քիչ են եղել: Դրանք կառուցվել են քաղաքներում: Բայց եղել են անթիվ կրպակներ,

⁷ Տե՛ս Գ. Սարգսյան, *Խոսում են տապանաքարերը*, «Էջմիածին», էջմիածին, 1963, N 11, էջ 29—33, նկ. 6:

որոնք փայտե կամ քարե հասարակ, ուղղանկյուն, միաբաժանմունք շինություններ էին և ճարտարապետական ոչ մի ուշագրավ տարր չէին պարունակում:

Քաղաքների խանութները մեկ կամ երկու բաժանմունքով, երբեմն շենքերի տակ, մեկուտի կամ իրար կից կառուցվածքներ էին լայն բացվածքներով, որոնք միաժամանակ դռան և լուսամտի դեր էին կատարում (նկ. 8բ, 8դ): Դրանք մեծ մասամբ կառուցվել են նախագծերով և շատ մեծ չեն եղել իրենց չափերով ու տարողությամբ: Այդ կարգի խանութներով հատկանշական էր Գորիսի նոր շուկան, ուր իր մեծությամբ աչքի է ընկել 19-րդ դարի վերջին քառորդում կառուցված պասաժը: Այն առջևից սլունասրահով պատած միաբաժանմունք խանութների երկու շարքով է կազմված: Այդ շարքերը կից են իրար և բացվում են հակադիր կողմերի վրա:

Նկ. 38. Աղբյուրի շինություն Գեղանուշի մերձակայքում

Իրենց ինքնատիպությամբ և ազգային երանգավորումով աչքի են ընկել ժողովրդական վարպետների 19—20-րդ դարերի կառույցները: Ուշագրավ են Գորիսի հին շուկայի գետնամած, թաղակապ խանութները: Նկ. 7-ում ցույց է տրված Կամոյի շուկայում կառուցված մի հին բնակելի շենք, որի առաջին հարկը խանութներ են՝ իրենց ետնակողմում դռնվող պահեստներով: Հետաքրքիր մի նմուշ է նաև նկ. 59-ում ներկայացված չափագրությունը: Դա Կամոյի խանութներից մեկի մուտքն է, կառուցված քաղաքի հին եկեղեցու պարսպի դարպասի նմանությամբ:

Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր

Լեռնային բնությունը սլունեցուն առատ ջուր է մատակարարել: Գրեթե բոլոր գյուղերում կան տեղում բխող կամ բերովի զուլալ ջրեր: Ջուր վերցնելու համար աղբյուրի հատուկ կառուցվածքներ են ստեղծվել:

Զանգեզուրում տարածված են թաղակապ, ուղղանկյուն, երեք կողմից տրամագիծ շինությունները, որոնցով ծածկել են աղբյուրը, ջրավազանն ու մի փոքր տարածություն նրանց առաջ: Դրանք առանձնապես օգտակար են եղել սակավաջուր աղբյուրների ղեպրում և գեղեցիկ, ճաշակով մանր ճարտարապետական ձևեր են՝ առջևից կամարակապ բացվածքով ու երկթեք կտուրով, կառուցված ստվերախիտ կանաչի մոտ, դարավոր ընկուղենիների տակ և այլն (նկ. 38):

Սովետական իշխանության տարիներին լայն տարածում է գտել երկաթե խողովակներով ջրամատակարարումը, կառուցվել և կառուցվում են բազմաթիվ աղբյուր-հուշարձաններ:

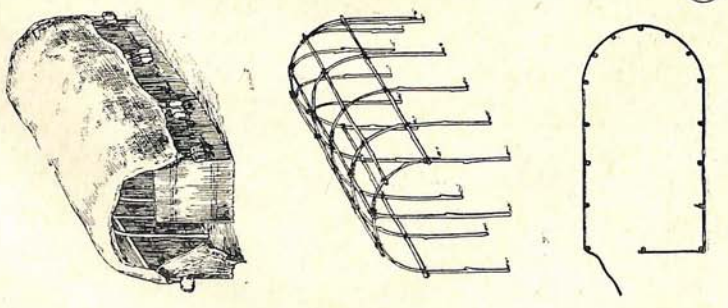
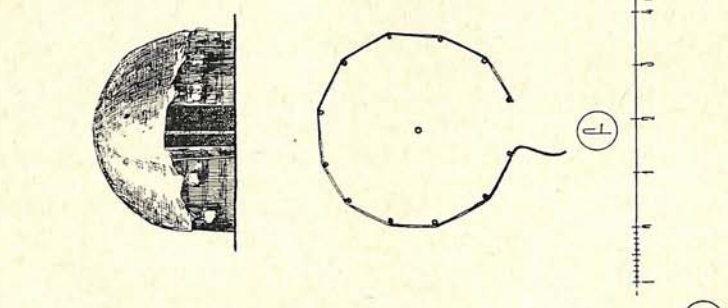
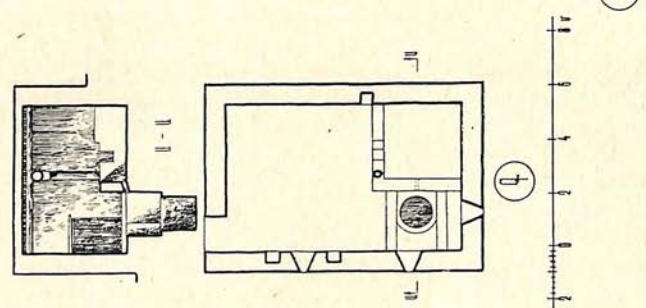
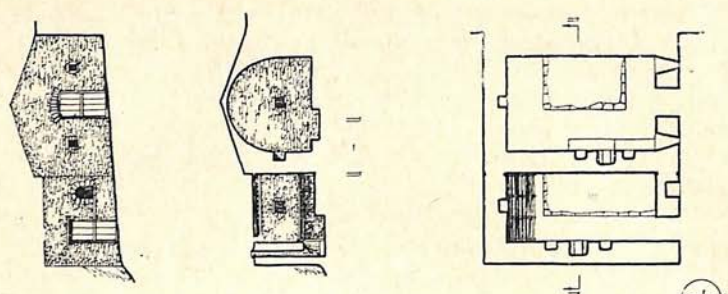
ԲՆԱԿԵԼԻ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ ԱՅԼ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆԵՐ

Պարբերաբար օգտագործվող կառուցվածքներ են ամառանոցային բնույթի շենքերը, վրանները և այլգեղործական շինությունները: Ընդհանուր առմամբ ամառանոցային շենքերը բնակելի համակառույցի շինություններից շեն տարբերվել, բացառություն է կազմել Մեղրու շրջանը, ուր գերազանցապես տարածված են եղել փայտաշեն կառույցներն ու մանավանդ վրանները: Վրաններն օգտագործվել են արոտավայրերում (նկ. 4, 39):

Շվանիձոր գյուղի ամառանոցային շենքերը, ինչպես նշեցինք, բարաշեն են եղել և երբեմն օգտագործվել նաև աշնան ցուրտ պայմաններում: Այդ շենքերը շատ հասարակ հատակագիծ ունեն, մեկ սենյակից կազմված, դասավորված են լանջի վրա և ուղղված դեպի հարավ և արևմուտք: Մեծ մասամբ նրանք միացած ձևիատներով շարքեր են կազմել, որոնց մեջ զգալի թվով թաղակապ ծածկեր կան, երկթեք կտուրներով: Յուրաքանչյուր սենյակում եղել է քարերով եզերված հողե մի թումբ կամ ցցերի վրա, բարձր, ձուղեբրով կազմված մի հարթակ՝ անկողնի համար, պատի մեջ ծխնելույզով մի օջախ և մի քանի փոքր որմնախորշեր:

Ժամանակավոր օգտագործման համար նախատեսված, բայց չբանդվող կառույցներ են չալգախներն ու բալկոնները, որոնք տարածված են եղել Մեղրու շրջանում, հատկապես Կարճեանի ամառանոցներում: Զալգախը բնակելի տան պատշգամբն է, միայն առանց կից շենքերի: Եթե չալգախը կողքերից ևս պատեր ունի, կոչվում է բալկոն: Այսպիսի կառուցվածք են ունեցել կալերին կից շինությունները՝ կլապանները, խոտանոցների որոշ շինվածքներ և այլն:

Փանդովի և հավաքովի վրաններ են օբաներն ու ալաշուխները: Ալաշուխները տարածված էին Սևանա լճի ավազանում, իսկ օբաները՝ ամենուրեք: Երկուսն էլ ձյուղերով կազմված վրաններ են, բայց կառուցվածքով՝ փոքր ինչ տարբեր: Օբաները ավելի մեծ մակերես են պարփակում: Նրանք կազմվում են ձկուն, ուղիղ, ոչ շատ հաստ ձյուղերով, որոնց սրած, մոտ 5—6 սմ հաստություն ունեցող ծալքերը խրում են գետնի մեջ այնպիսի դասավորությամբ, որ ստացվի ուղղանկյուն տարածություն, մի կողմից կիսաշրջանաձև ելուստով: Ուղղանկյան երկար կողմերի ձյուղերի ծալքերը կորացնելով՝ հասցվում են իրար և կապում բրդե պարանով: Այսպիսով ստացվում է կամարաձև կապված ձյուղերի շարք և ապա հմերթարդի նման կմախք: Կմախք-

Նկ. 39. Փայր շինություններ

բը պատում են եղեգներով կազմված ձկուն փողով՝ շաթանով։ Վերջինիս ծայրը թռչնվում է ազատ և ծառայում որպես դուռ վրանի նեղ, ուղիղ ծայրում։ Այնուհետև որպես ծածկ փռում են անջրանցիկ թաղիք կամ կտավ և այն թելերով ամրացնում կմախքին։ Հաճախ նրա ստորին մասերում քարեր են կախում որպես ամրացնող միջոց։ Վրանի ետնամասը սովորաբար վարագուրում են և օգտագործում իբրև իրերի և մթերքների պահեստ։ Ալաշուխը նույնպես ձկուն ճյուղերով է կազմված. բայց այդ ճյուղերը ցցվում են շրջանաձև։ Հավաքվում են դեպի կենտրոն և կապվում փայտե միջնասյան վերնամասին։ Դրա ծածկումն էլ կատարվում է վերևում նկարագրված ձևով։

Խիստ տարածված գլուղատնտեսական շինություններ էին մարագները, որոնք հատկացվել են հարզը կամ ծղոտը պահելու, ուստի մեծ մասամբ կառուցվել են կալերին - կից։ Դրանք ուղղանկյուն շինություններ են եղել՝ երկթեք, ճյուղերի վրա ծղոտով կազմված կտուրով, որի ճակատային եռանկյուն տարածությունները փակվել են ճյուղերով։ Ծենքի վերնամասում, կտուրի տակ, երբեմն հորիզոնական գերանների և ճյուղերի ցանցով կազմված հարթակ է ստեղծվել խոտ դարսելու համար, իսկ հարզը մնացել է նրա տակ, օդի համապատասխան շերտով անջատված։ Կտուրի կառուցվածքը ապահովել է շենքի օդափոխումը։

* * *

Տնտեսական-արտադրական բնույթի կառուցվածքները երկրի պատմական անցյալի պերճախոս հուշարձաններն են։ Նրանք արտացոլում են Սյունիքի տնտեսության մանր ապրանքային թեքումը։ Այդ շինությունների՝ ըստ քանակի տեղական պահանջներից դերազանցելը մատնացույց է անում, որ քաղաքական և սոցիալական ծանր պայմաններում ժողովուրդը պայքարել է իր կենսապայմանների բարելավման համար։ Ծինություններն ունեցել են պարզ կառուցվածք. նրանք թե համադրվածքային և թե կառուցվածքային առումով նորություն չեն և կրկնում են բնակելի տան համակառուցների այս կամ այն կողմը։

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՆԵՆԻԿԱ ԵՎ ԿՈՆՍՏՐՈՒԿՑԻԱՆԵՐ

Ա. ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՆԵՆԻԿԱ

1. Շինանյութեր

Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետության կառույցների շինանյութերը գերազանցապես ձեռք են բերվել բնակավայրերի տարածության սահմաններում. նրանք բարդ մշակման չեն ենթարկվել: Բացառիկ դեպքերում, հատկապես ունեւորների կառույցների համար, որոշ շինանյութեր բերվել են հեռու տեղերից, որոշ շինանյութեր էլ ենթարկվել են զգալի աշխատանք պահանջող մշակման:

Հնագույն ժամանակներից իբրև շինանյութ են ծառայել միջակ կարծրության ժայռերը, որոնք մետաղե գործիքներով փորվել ու կտրվել են կենցաղային և պաշտամունքային շենքերի համար: Այստեղ ժայռակտիվումը, կենդողի չափողանց սահմանափակ պահանջներին համեմատ, երբեք չի հասցվել կատարելության: Այդ է պատճառը, որ կենցաղային նշանակություն ունեցող կառույցների մեջ ողորկված մակերեսներ և անգամ կանոնավոր երկրաչափական ձևեր ունեցող ծավալներ չկան: Պատերի հարթ թվացող մակերեսներն անգամ կրում են փոքր գործիքի թողած հետքերը: Միայն մոնումենտալ կառույցներում է ցուցաբերվել որոշ բժախնդրություն, այդպիսի օրինակներ են կոփածո խաչերը՝ ժայռերի վրա և մատուռների մեջ, Մարտիրոս գյուղի վիմափոր եկեղեցիները, թերևս նաև վերը հիշատակած Կամոյի վիմափոր սենյակները: Ժայռափորման այդ նախնական վիճակն է եղել պատճառը, որ քարանձավային բնակարանների և անասնանոցների դռներին կանոնավոր տեսք հաղորդելու համար օգտագործել են սրբատաշ կամ կիսամշակ քարերի շարվածքը: Պետք է նկատի ունենալ սակայն, որ տեղ-տեղ ժայռերի կազմվածքը անհամասեռ լինելու պատճառով մակերեսները ողորկելն անհնար է եղել:

Գրեթե ամենուրեք չափազանց լայն կիրառում է ունեցել քարը իր մշակման տարբեր ձևերով, որն օգտագործվել է պատերի, հատակների և նույնիսկ ծածկերի համար: Ամենից ավելի օգտագործվել է անմշակ որձաքարը, հատկապես իբրև պատի շինանյութ, երբեմն նաև գոմերի հատակների համար: Պատերի մեջ լայն օգտագործում է գտել նաև բնականորեն կամ արհեստական եղանակով ձեղքված կամ կտրատված քարը: Այդ քարերի մեծ մակերեսներ ունեցող սալերն օգտագործվել են հատակների, ճանապարհների, ջրանցքների համար, երբեմն նաև զրվել են ծածկերի փուխր շերտերի տակ կամ քարուկիր

ծածկերի մեջ: Հարթ կամ կոպիտ մշակված որձաքարերն իրեն պատի շինանյութ լայն կիրառում են ունեցել, օգտագործվելով կարևոր կառույց-վածքային և հարդարանքային նշանակություն ունեցող կառուցամասերում, ջրամանների և աղբյուրների համար և այլն: Տուֆ քարի մշակումը չափա-զանց աշխատատար լինելու պատճառով նույնպես սակավ է կիրառվել պատերի մեջ: Այն կիրառվել է Կամոյի, Սիսիանի, Գորիսի և Ղափանի շրջակայքում: Կամոյում տուֆ քարն է լայնորեն օգտագործվել, իսկ Գորիսում՝ որձաքարը:

Քարի մշակումը Սյունիքում շատ հին ժամանակներում է սկսվել: Դեռ հնուց բերդչենների պատերի համար կոտրելու միջոցով քարերի հարթ մակե-րեսներ են ստեղծվել: Այդ գործողությունը կատարվել է նույնիսկ քաբե գործիքով: Քարերի մշակման այս հնագույն շրջանին են պատկանում Ղոշուն-դաշի մենհիրները: Դրանք տուֆից են, բերված հեռու տեղից, պարանով բարձր տալու միջոցով: Այդ մասին են վկայում քարերի սրածայր վերնամասե-րում պահպանված մեկ և հազվադեպ երկու ձագարած անցքերը: Այդ քարերը բավականաչափ մեծ են (ամենամեծերը մինչև 1,75 մետր լայնությամբ, 1,5 մետր հաստությամբ և ավելի քան 2 մետր բարձրությամբ ունեն): Դրանք բնորոշված կամ մշակված են այնպես, որ մի ծայրից դեպի մյուսը զգալի լայնացում ունենան: Ամենայն հավանականությամբ քարի սրբատաշ մշակումը կիրառվել է երկաթի դարաշրջանից ոչ շուտ (մ. թ. ա. 1-ին հա-զարամյակ):

Ամենատարածված և սովորական շինանյութ են հանդիսացել հողն ու կա-վը: Դրանցով են ծածկվել հատակներն ու տանիքները, հաճախ և ծեփել պատե-րը: Պատերը մեծ մասամբ ցեխով են շարվել, հողով կամ կավով են պատրաստ-վել պատերի հում աղյուսներն ու բլտկները: Որմնադրական և ծեփագործական շաղախների մեջ ավելացրել են հարդ, երբեմն նաև արմտիքի թեփ, իսկ հում աղյուսի ու կավաբետոնի մեջ՝ մոխիր: Վերջին միջոցառումը շաղախը պեղաց-նելու համար է նախատեսվել: Կավաբետոնը կամ հում աղյուսը պատերի հա-մար օգտագործել են այնտեղ, որտեղ քարը քիչ է կամ չկա, այսինքն՝ Վայոց ձորի, Սիսիանի և Մեղրու շրջանի որոշ մասերում:

Կիրը իրրե թանկարժեք շինանյութ քիչ է կիրառվել. նրա գործածության հետքերը համեմատաբար շատ են հանդիպում Զանգեզուրում, հատկապես կամարակապ և թաղակապ շենքերում, ինչպես նաև Գորիս և Կամո քաղաք-ներում: Կիրը պատրաստել են փոսերի մեջ, որոնց պատերը ներսից մինչև 70 սմ բարձրությամբ շարվել են բարով և կրաշաղախով: Փոսի ստորին մասում, մինչև պատի եզերքները ցախ է լցվել, որի վրա՝ չարդված կրաքարը, այնուհետև դարձյալ ցախ և ապա կրաքար և այսպես մի քանի շերտ մինչև փոսի եզերքներից վեր գմբեթաձև կույտ առաջանալը: Այդ կույտի միջին մասում թողնվել է ծխի հեռացման անցք. օդանցքներ են թողնվել նաև փոսի տարբեր մասերում: Կույտը ծածկվել է մանր քարերով, իսկ քարերի արանքները լցվել է ցեխով կամ մամուռով: Այրվելու ընթացքում կույտն աստիճանաբար իջել է և հավասարվել փոսի եզերքին: Կիրը պաղել է 3—4 օր հետո: Յուրա-քանչյուր փոսից ստացվել է 9600—12200 կգ կիր: Կրափոսերը պատրաստվել են անտառների մեջ կամ նրանց մոտ, ինչպես փայտածուխի փոսերը: Աձխի փոսն ունեցել է մոտ երկու մետր լայնությամբ, նույնքան խորությամբ և երբեմն ավելի փոքր չափեր: Կրի փոսերը դրանցից համեմատաբար ավելի փոքր են

եղել¹։ Կիրն օգտագործվել է ավազախառն շաղախի մեջ, բարի մանրուրի և ավաղի հետ խառնված բետոնի ձևով, իրրե բարի առանձին կտորները համաձուլող շաղախի բաղադրիչ տարր և պատերն սպիտակեցնող լուծույթի մեջ։ Ավաղի նստվածքներ հանդիպում են գրեթե ամենուրեք։

Որոշ տեղերում, հատկապես Մեղրիում վերջին երկու դարում սվաղի անկյունային մասերի, պարակալների, ներսի գոտիների ու քիվերի համար օգտագործվել է նաև ալբեստորը, որը բերվել է Նախիջևանի կողմերից։ Ալն-բաստրին, ըստ երևույթին ցածրորակ լինելու պատճառով, խառնել են թեփ կամ անասունների բարակ մաղ։

Փայտի օգտագործումը շինարարության մեջ նույնպես մեծ տարածում է ունեցել, ամենից շատ կիրառվել է իրրե ծածկանյութ, փայտամած և ալն։ Խիստ բազմազան են եղել շինարարական փայտի տեսակները, բայց նախընտրելի են համարվել դիմացկունները։ Հաճախ դիմացկունության անհրաժեշտությունից դրդված հաշվի չեն առել փայտի զգվար մշակելիությունը։ Ամենաշատ տարածվածներից է եղել կաղնեփայտը, որով պատրաստել են թե՛ սյուներ, թե՛ գերաններ և թե կահույք։ Այն համեմատաբար ավելի շատ կիրառվել է Սևանա լճի ավազանում և Ջանգեղուրում, բացի Մեղրու շրջանից։ Վաղց ձորում առավել շատ օգտագործվել են բարդին, իր գերանների երկարության համար, և արդուջը (գի, գիհի), ելնելով նրա դիմացկունությունից և ամրությունից։ Վերջին ծառատեսակը բավականաչափ զգվար է մշակվում, սակայն իրրե հարգի անտառանյութ օգտագործվել է նշանակալից շենքերի մեջ և անգամ մոնումենտալ կառույցներում²։ Որպես ալոպիսի օրինակ կարելի է նշել Հորսի մելիթական տունը, որի առանձին արդուջ սյուները դեռևս մնում են։ Այս տեսակետից չափազանց կարևոր մի վկայություն է 11-րդ դարի գիտնական մատենագիր Գրիգոր Մազիստրոսի նամակներից մեկը, ուղղված Պահլավունյաց բզեշխության մեջ մտնող, Սասունում իշխող և իր ազգական Թոռնիկ Մամիկոնյանին. «Մեր իսկ սեփական Աղվանական աշխարհի Ծար կոչված ավանում, և ահա իրրե կատակ շխեղաթյուրելով խոսքերը՝ ասում եմ, որ հնուց եթ ձեռնում էր փարթավասաղարթ գին, որից պատրաստված ոչ նմուղ հղոր և ստվալ սյուներ, գերազանց և երկայնաձիգ գերաններ տեսել ենք այնտեղ, կոչարանում, որը սուրբ Հակոբի վկայարանն է։ Ասում էին, որ այդ մեկ ծառից է կազմված տաճարի ամբողջ կահույքը, գերազանց տախտակները, և խոյակները, և խարիսխները, և թակաղակները, և դռները, և շեմքերը բարավորներով հանդերձ և ստորին հատակները։ Այդ և նույն աշխարհի մի քանի այլ, այն տաճարի ներքին տախտակային նման ընդարձակագույն սրահներ այլ տեղ չենք տեսել, բացի մայրաքաղաքից³»։

Մեղրու շրջանում գերանների համար օգտագործել են բարդու, կաղնու,

¹ E. Мелук-Шахназаров, նշված աշխ., էջ 28։ Կիրն պատրաստվել է նաև վերնից շծածկող փոսերում, որ կրակը վառվել է ստորին մասում թողնված աղատ տարածության մեջ։

² Այդ փայտի հատկությունների մասին Վ. Փափազյանը գրում է. «Վանի փաշայության ենթակա Կարճկանը, որ լեռնային է և խիտ առտառներ ունի, հարուստ է արտոճ կոշովող փայտով՝ որ առանց փռելու մնում է հարյուրավոր տարիներ։ Տերները բարակ, կլոր են և մշտադալար. պոսեցիք զործածում են սրա հյուղերը պսակի և հանդեսի մեջ կամարները զորդարելու համար» (Վեր. Փափազյան, Նամակներ թուրքաց Հայաստանից, «Երեկոյն ժողովածու», հտ. 5-րդ, Երևան, 1959, էջ 492)։

³ Գրիգոր Մազիստրոսի թղթերը Կ. Կոստանյանցի առաջաբանով, ծանոթագրություններով, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 221 (աշխարհաբարի վերածումը մերն է—Ն. Պ.)։

թխիլու և կնձնու, խոյակների համար ծիրանենու, կեռասենու, ընկուզենու և թթենու փայտ: Լճաշենի դամբարաններում հայտնաբերվել են կաղնու, թեղու և կարմրածափի փայտ, որոնք լայնորեն կիրառվել են մեր թվագրությունից մի քանի հազարամյակ առաջ իրենց բարձր տեխնիկական և հարգարանքային հատկութունների պատճառով: Թեղու փայտը ամուր է, նրա վրա կարելի է նուրբ փորագրումներ կատարել, կաղնու փայտը աչքի է ընկնում դիմացկունությամբ, իսկ կարմրածափի փայտը՝ հաճելի գույնով և հղկման բարձր ունակությամբ: Ծառի փայտը ծածկերի մեջ օգտագործվել է որոշ մշակումից հետո միայն: Հաճախ գերանների վրա զրվող ճյուղերն անգամ մաքրվել են կեղևից և երբեմն նաև որոշ չափով կոկվել: Ժողովրդական ճարտարապետության մեջ օգտագործվել են մշակված փայտի շատ տեսակներ, սկսած կաշնով և ուրազով ճեղքված կամ տաշված կոպիտ գեղաններից ու տախտակներից մինչև սողոցված, տաշված և փորագրված փայտերը: Դռները, լուսամուտները, պատշգամբները շներվելու պատճառով դիմացկուն փայտից են շինել (կաղնու, ընկուզենու և այլն):

Ծածկերի մեջ օգտագործել են բույսերի տարբեր տեսակներ: Լճի ու գետերի շամբուտներից ձեռք բերվող եղեգն օգտագործվել է նաև չաթանի (եղեգնյա փողոց) պատրաստման համար:

Լուսամուտների ապակեպատումը հատուկ է վերջին դարերին, հնում ապակվ հանդիպող փոքրիկ պատուհանները ծածկվել են յուղոտ թղթով կամ մազաղաթով պատած փեղկերով:

Ծածկերի թիթեղապատումը և ներկերի օգտագործումը սկսել է տարածում գտնել անցյալ դարի վերջին քառորդում միայն: Շինարարության մեջ երկաթի կիրառումը մեծ չի եղել: Հնում անգամ դռներ պատրաստելիս երկաթյա մասերի փոխարեն օգտագործվել են կարծր փայտի միացումներ (ծխնի, գամ, մղլախ, փական, բանալի, թակաղակ և այլն):

2. Շինարարական աշխատանքների կատարումը

Ժողովրդական ճարտարապետության մեջ շինարարական աշխատանքների կազմակերպման ասպարեզում գերիշխում է կոլեկտիվ աշխատանքը: Գյուղական շինությունները տնտեսության և հասարակության տոհմային կառուցվածքի պայմաններում գրեթե պարտադիր կերպով կառուցվել են կոլեկտիվ միջոցով: Մեծ ընտանիքների բացակայության դեպքում ևս հարեանների փոխօգնությունն այս հարցում սովորական երևույթ է եղել: Առանձին վարպետներ՝ օգնականով կառուցել են ունեւորների շենքերը: Որմնադիր, հյուսն և ծեփագործ վարպետների միջոցով են կառուցվել նաև քաղաքների ու ավանների, ինչպես նաև գյուղերի քաղաքատիպ և մոնումենտալ շենքերը: Այս վարպետներն իրադեկ լինելով իրենց երկրի շինանյութերին՝ նրանց հաջող ընտրությանը ապահովել են կառուցման բարձր որակը:

Շինարար վարպետները իշխող վերնախավից շինելով դատապարտված էին անհատության մեջ մնալու, թողնելով ստեղծագործական մեծ ժառանգություն: Մինչև իսկ նախասովետական մի քանի տասնամյակների ընթացքում իրականացած ժողովրդական վարպետների ստեղծագործությունները մեղ են հասել առանց կառուցողի անվան:

¹ Տե՛ս Вилыа Паланджян, Деревянные повозки из раскопок у селения Чашен Севанского района Арм. ССР, «Մշակութային հայատանի պետական պատմական թանգարանի», հտ. 5-րդ, 1959, էջ 239:

Միջնադարյան Հայաստանում շինարար վարպետներն ու բանվորները օգտվել են քաղաքային և ավանային բնակչության արտոնություններից: Շինարար վարպետների խմբերն արհեստավորական խմբերի մեջ ամենից ավելի կազմակերպվածներն ու շրջադաշտներն են եղել: Նրանք ունեցել են իրենց ավագ վարպետները, որոնք հանդիսացել են խմբի առավել փորձառու անդամները⁵: Նրանց գործունեության շառավիղը Ս. Մնացականյանը հասցրել է մինչև Վրաստան և Ադրբեյջան⁶: Հենվելով իր և օտարերկրյա գիտնականների ուսումնասիրությունների վրա՝ Թ. Թորամանյանը այն ավելի հեռուներն է տանում⁷: Քաղաքային բնակչությանը հատուկ արտոնություններ ունեցող «վարձկաններից և մշակներից» էր դոլանում «անարուեստ» բանվորների, «քարկիրների» և այլ շինարարական սեպագործ բանվորների հոծ դասը, որն առանձին խմբերով շրջում էր այն վայրերը, ուր շինարարություն կար:

Շինարար վարպետներն ամենուրեք զնահատվել են. երկրի սահմաններից դուրս նրանք աշխատել են վարձակալման հիմունքներով և էլ ամ իբրև ռազմագերի: Երկրի ներսում, քաղաքական բարենպաստ պայմաններում նրանք բարեգլարգել են բուն երկիրը: Այդ պատճառով հովանավորվել են տեղական իշխողների կողմից, որոնք աշխատել են զոհացնել նրանց պահանջները և պահել իրենց մոտ: Սյունիքում մի այդպիսի դեպքի վկայություն է Սիրանես ճարտարապետին առնչվող արձանագրությունը, Գորիսի շրջանի Հալիձոր գյուղից դեպի Շինուհայր զնացող ճանապարհից աջ դրված մի խաչարձանի պատվանդանի վրա: Այնտեղ նշված է, թե Վնսար կամ Վանասար կոչվող տեղում Նորավանքի տաղանդավոր ճարտարապետ Սիրանեսին ի վարձատրություն հողամաս է տրվել⁸, որով Տարսայիձ Օրբելյանը նրան կապում էր իր տիրույթներին հետագայում իր շինարարական մեծ ծրագրերի նախագործման համար: Նշանավոր է նրան հաջորդած բազմահմուտ արվեստագետ Մոմիկը (13-րդ դարի վերջ, 14-րդ դարի սկիզբ): Ժողովրդական վարպետների բազմամյա աշխատանքի փորձի հիման վրա առանձին մարդիկ դարձել են մասնագետ ճարտարապետներ, այսպես կոչված «քարգործներ»՝ օրինակ Սիրանեսն ու Մոմիկը: Դրանցից ոմանք մասնագիտացել են որպես խաչքարեր «կազմողներ» և արձանագրություններ փորագրող «գրիչներ»: Կապված լինելով վանական շինարարության հետ՝ դրանցից մի սովոր թիվ կազմել են վանքերի համար աշխատողները, որոնց շարքում են եղել նաև վանական միաբաններ: Մեծածավալ շինարարության ղեկավարները կոչվել են գործակալներ. այդպիսին էր Գնդվանքի նկարիչ երեք Եղիշեն, որին Ս. Օրբելյանի վկայությամբ ենթարկվել են «արվեստավորներ ճարտար քարաշեններից»⁹: Նորավանքում բազմաթիվ կառուցումներ կատարած Տեր Սարգիսը Արփալում,

⁵ Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դդ., Երևան, 1958, էջ 188—189:

⁶ Տե՛ս Ս. Մնացականյան, Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի քանի հարցերը և քարագործ վարպետների նշանակազրեքը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1953, № 3, էջ 98:

⁷ Տե՛ս Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հտ. 1-ին, Երևան, 1948, էջ 36, 68:

⁸ Տե՛ս Ս. Բախուդարյան, Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 2-րդ, էջ 51—52: Սիրանեսի մասին տե՛ս Եղիշի, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարագործ վարպետներ, Երևան 1963, էջ 62—75:

⁹ Ս. Օրբելյան, նշված աշխ., էջ 260:

Տարալիւն իշխանի հրամանով, սրբատաշ քարով շինում է մի գեղակերտ, բաղմածախ, բարձր և ընդարձակ կամուրջ¹⁰:

Եղեւ են նաև բազմաթիւ այլ վանական շարքային վարպետներ: Սյունիքին վերաբերող աղբյւրի մի վկայութիւն է տալիս Սեանա կղզու Առաքելոց եկեղեցու հարաւային, խաչքարակերպ քանդակազարդված ընկուզափայտե դռան շրջապատով գրված հանգավոր արձանագրութիւնը, որտեղ նշված է, թէ դուր ծաղկել են ներսես եպիսկոպոսի աշակերտներ Արքահամն ու նրա հոգևոր եղբայր Գրիգորիսը 1522 կամ 1557 թվականին¹¹: Որոշ դեպքերում միաբանները խմբով մասնակցել են ըստ էութեան ժողովրդական բնակչի վանական օժանդակ շէնքերի կառուցմանը: Այդ մասին է պատմում Սեանա կղզու Աստվածածին եկեղեցու զավթի արեւմտյան դռան առաջ երբեմնի արհեստագործների սենյակների հշուտիս-արեւմտյան պատի վրայից բազմած հետեւյալ արձանագրութիւնը. «Եւորհին Աստուծոյ շինեցան սենեակքս արդեամբ Տփխիսայ Հայոց, ժողովրդոց, ձեռնտութեամբ Տեառն Յովհաննէս վարդապետին Ղազարեցոյ, աշխատութեամբ միաբանից տեղոյս Յովհաննէս վարդապետին Ղազարեցոյ, աշխատութեամբ միաբանից տեղոյս ՌՄԶԳ (1835)»¹²:

Մեզ հայտնի ժողովրդական սակավաթիւ վարպետներից է հյուսն Զովհաննէսը, որն ապրել է 12-րդ դարում: Նրա մասին իմանում ենք Սեանա կղզու Առաքելոց եկեղեցու արեւմտյան դռան վրա փորագրված արձանագրութիւնից. «Ի թվին հայոց ՌԻԵ (1176) նորոգեցաւ դռան սուրբ եկեղեցւոյս, հրամանաւ իշխանաց իշխան Քրդին, և ձեռամբ Յովհաննիսի հիսանն, որը ընթեռնուք յիշեցիք»¹³: Մեր դարասկզբին գործող վարպետներից հայտնի էր այժմյան Մարտունու շրջանի Ասողաձոր գյուղի բնակիչ Մխիթարյան Ավետիսը, որն իր որդիների ասելով, մեծ համբավ է ունեցել Թիֆլիսում իբրև փայտյա իրերի գրվազման հմուտ վարպետ: Նկ. 40-ը ներկայացնում է այդ վարպետի գործերից մեկը: Ըստ երևութիւն աղբյւրի վարպետներից էր Ստ. Լիսիցյանի հիշած, Մամիկոնյանների տունը կառուցող վարպետ Մուղսի Հակոբը¹⁴:

Գյուղական վայրերում շինարարական աշխատանքները մեծ մասամբ կատարվել են զաբնանք՝ վարուցանքից կամ աշնանք՝ կայից հետո: Ծինարարական աշխատանքներին մասնակցել են թե՛ մեծերը, թե՛ փոքրերը, կանաչք ու տղամարդիկ, չեն բացառվել նաև երեխաները: Առանձնապես հետաքրքիր են Ե. Լալայանի հետեւյալ տողերը, որոնք վերաբերում են Սիսիանի շրջանի բնակարանաշինութեանը. «Եհնութեան համար ցեխը ալսպես են պատրաստում: — Գետինը փորում են և հետո որևէ աւելից ջուր են կապում փորված հողի վրա: Ապա թիով խառնում ու ձի, կով, եղ բերում, վրան ման են ածում, ալսպես որ սրանց ոտների տակ հողն ու ջուրը շաղախվում, ցեխ են կապում: Հետեւյալ օրը բահերով խառնում են կալացած ցեխը. Եթե բավական պինդ չի լինում, կրկին կենդանիներ են բերում և ման ածում: Սրանից հետո իրենք տղամարդիկ

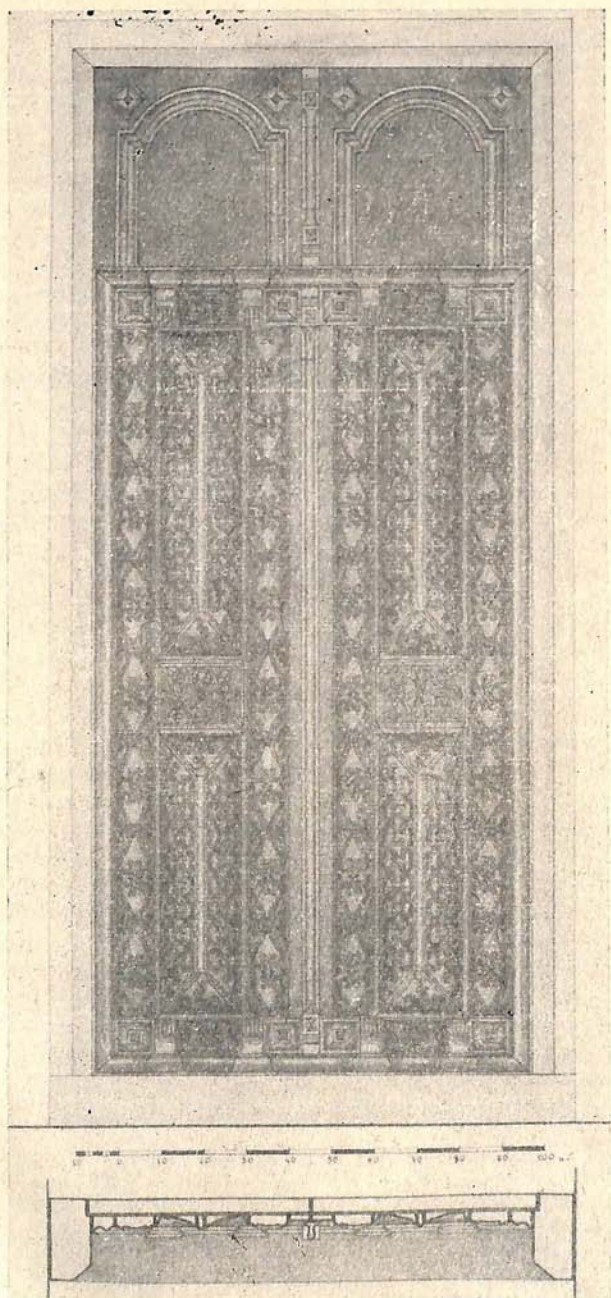
¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 429—430:

¹¹ Տե՛ս Մ. Սմբալյանց, նշված աշխ., էջ 86: Այդ դուրը պահվում է ՀՍՍՀ պետական պատմական թանգարանում:

¹² Ղ. Ալիշան, Սրբական, էջ 86 (ընդգծումը մերն է — Ս. Պ.):

¹³ Մ. Սմբալյանց, նշված աշխ., էջ 120:

¹⁴ Տե՛ս Շ. Ա. Լисицкая, Из Материалов по изучению жилищ Армян, стр. 106:

Նկ. 40. Դուռ Աստղածորից

են կոխկրտում և ապա կանանց ու հարսներին բոբիկ ոտներով կոխկրտել տալիս: Երբ ցեխը արդեն այնքան պնդանում է, որ կանայք, առանց մեջը խրվելու, կարողանում են կանգնել վրան, ցեխը պատրաստ է համարվում: Ոմանք ցեխն ավելի պինդ անելու նպատակով հետը մոխիր են խառնում: Հետո բահով նրան կտրատելով՝ սկսում են պատ շարել: Մինչև այս շինության հիմքը փորած են լինում $3/4$ —1 մետր խորությամբ և մի մետրից ավել լայնությամբ: Երբ պատը մի մետր բարձրանում է, երեք օր սպասում են, որ չորանա, հետո նորից են ցեխ պատրաստում և այդ պատի վրա նոր, դարձյալ նույն բարձրության, միայն փոքր ինչ նեղ, պատ դնում: Այսպես շարունակում են՝ մինչև որ հասնում են ցանկացած բարձրության: Շենքը ծածկելուց հետո, Արտաշի հողից, որ կրային է և գտնվում է առավելապես Բունակոթի արևելյան և արևմտյան բլուրներում, փոքր քանակությամբ ցեխ են պատրաստում, հետո դարման խառնելով և այս անգամ միայն կանայք են կոխկրտում: Հետո այս ցեխով ծեփում են պատերի ներքին, երբեմն էլ արտաքին երեսները և լցնում են ձեղքված տեղերը: Ապա այս միենույն հողից ջրալի շաղախ (շարքաթ) են պատրաստում, հետը մղեղ (հարդի մանրուք) խառնելով և ավելով կամ հին գուլպայով քսում պատին, որ սպիտակիչ¹⁵:

Կտուրի ամրացման համար օգտագործել են փայտե տոփանիչներ, որոնք Արծվանիկում կարճ, հաստ տախտակներ են եղել՝ մի ծայրից հողավորված բռնակներով: Կտուրներն ընդհանրապես տոփանվել են կոխկրտելու միջոցով, որի համար անձրևներից հետո երեսիսաներին հավաքել են կտուրի վրա խաղալու¹⁶:

Խմբային ուժերով շինարարական աշխատանքներ կատարելու համար հաճախ ճորտական պարտավորություններից ազատել են մարդկանց: Այդպես են վարվել նաև պարսիկները, որի մասին վկայում է Ի. Շոպենը, նշելով, որ կամուրջների վերանորոգման և պահպանման համար հարկերից ազատվել են գյուղացիական ընտանիքներ¹⁷:

Հանրային նպատակներին ծառայող բոլոր կառուցումները (ճանապարհներ, ջրմուղներ, ջրանցքներ և այլն) կատարվել են համայնական ուժերով: Այս երևույթը հատկանշական է ամբողջ Հայաստանի համար, որտեղ հատկապես ջրանցքների կառուցման և պահպանման նպատակով նույնիսկ միջգյուղական համայնքներ են ստեղծվել:

Փողովորդական ճարտարապետական կառույցների իրականացման համար օգտագործվող գործիքները մեծ բարդություն չեն ունեցել (երբեմն նույնիսկ հասարակ շինությունների համար գործիք էլ չեն օգտագործել): Այդ գործիքները հանրահայտ են՝ ծանր, երկու բուլ կողմերով, ավելի փոքր և նույն ձևի, ծայրերից մեկը սուր և այլ ձևի մուրճներ, երկու ծայրը հաստ, ուղիղ կամ ատամնավոր շեղքերով մուրճեր (տարաղներ) փափուկ քարերը տաշելու համար, քառակուսի ատամիկների ցանցով պատած տափակ ծայրեր ունեցող մուրճներ (բուշարդա), սեպեր և հատիչներ, կացիներ, լծակներ, բահեր, բրիչներ, մալաներ, ուղղալար, լար, հարթաշափ, ուրագներ, սղոցներ, փորիչներ (տարբեր ձևի ու չափի), խազող կարիկներ: Այս գործիքները 19-րդ դարից ավելի վաղ գործածվելու մասին տեղեկություններ չկան, բայց նրանց գերազանց մասը հավանաբար օգտագործվել է ավելի վաղ ժամանակաշրջանում:

¹⁵ Խ. Լալայան, Միսիան, էջ 199—200:

¹⁶ Տե՛ս E. Meluk-Shakhnazarov, նշված աշխ., էջ 15—16:

¹⁷ Տե՛ս H. Шопен, նշված աշխ., էջ 725:

Ճարտարապետական կառուցվածքների համար առաջադրվող նպատակահարմարության, ամրության, տնտեսականության և գեղեցկության հարցերը սերտ առնչություն ունեն շենքերի կոնստրուկտիվ իրականացման հետ: Ամենից ավելի այստեղ է, որ հանգես է գալիս ժողովրդի ստեղծագործական հնարամտությունը: Բոլոր ժամանակաշրջաններում ժողովրդական ճարտարապետության բոլոր կառույցների համար գոյություն է ունեցել մի ընդհանուր բնորոշ գիծ. դա կառուցվածքային ձևերի, միջոցների համապատասխանությունն է նրանց իրականացման տեխնիկային:

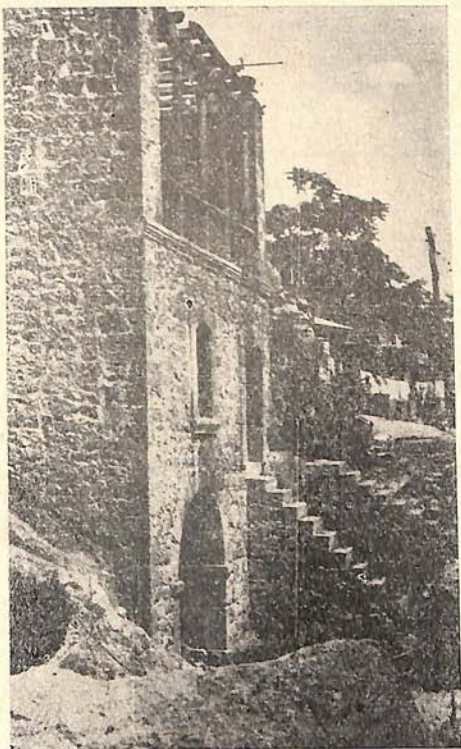
Ամենահին կառույցների կոնստրուկցիաներից ուշագործյալն է արժանի թաղակալ շինության նմանող ժաշափոր կառուցվածքը, որի ծածկամասին թաղի ձև տալն անակնկալ փուլումից կամ ձեղքվածքներից խուսափելու համար է: Տեղ-տեղ էլ առաստաղի մեջ բացվող երդիկով ծխի հեռացման անհրաժեշտությունը ևս թելադրող հանգամանք է կղև առաստաղների կորության համար: Ուշ միջնադարում, երբ ժաշափոր կառուցվածքներ էին ստեղծվում իբրև բնակելի համակառույցների բաժանմունք, հաշվի են առնվել թաղանձան փորվածքի ավելի բարձր կրողունակությունը հատկապես այն դեպքերում, երբ արհեստական կառույցները գտնվում էին դրանց վրա (նկ. 11, 12, 41):

Խիստ ուշագրավ երևույթ է կեղծ դմբեթաձև վիմափոր ծածկերի երևան գալը: Այդ ծածկերի կատարելատիպերն են Գեղարդաձորի վիմափոր տաճարները: Անհիշելի ժամանակներից դանդեղուրցիք վիմափոր կառույցներ օգտագործել են իբրև բնակարաններ, տնտեսական և արտադրական բնույթի շենքեր, մատուռներ, ճգնարաններ: Բայց այդ կառույցներն իրենց հարդարանքով աչքի չեն ընկել, նույնիսկ ծավալները բծախնդիր կանոնավորում չեն ստացել: Նրանց մեջ սակայն եղել են երդիկավոր սենյակներ դրսի հետ հաղորդակցող միակ դռնով, որոնք իրենց կառուցվածքով զլխատունն են հիշեցրել (առաստաղը բարձրանում է դեպի երդիկի բացվածքը): Այս տիպի պարզունակ կառույցների և Գեղարդաձորի նշանավոր հուշարձանների միջև կառուցողական սկզբունքի կապը բացահայտող հուշարձան են հանդիսանում Վալոց ձորի Մարտիրոս գյուղի իրար կից երկու վիմափոր եկեղեցական շենքերը (զավիթ և եկեղեցի), որոնք ժամանակակից են Գեղարդաձորի հուշարձաններին (13-րդ դար)¹⁸: Այստեղ կարելի է տեսնել ժողովրդական բնակելի տան համադրվածքը ավելի մեծ չափերով և կառուցման խնամքով, ուր բացակայում են դանադան մասերը ձևավորող քանդակներն ու քարաշեն կառույցների պատրանքն ստեղծող մանրամասները:

Կառուցվածքային որոշ մտահղացումներ, որոնք պատկանում են դումենատիկ շինվածքներին, հետաքրքրական են այն տեսակետից, որ հիմք են հանդիսացել ավելի ուշ շրջանի բնակելի տների կառուցվածքային որոշ միջոցառումների համար: Այդ սկզբունքային միջոցառումներից է պատերի կայունացումն ու տաքացումը կիսով չափ կամ լրիվ գետնի մեջ խորացնելու

¹⁸ Գեղարդաձորի ճարտարապետն է Գալձազը, իսկ Մարտիրոսի հուշարձաններինը՝ հավանաբար նրա աշակերտ, Սյունիքի ակնառու ճարտարապետներից Գրիգորիկը (տե՛ս Ս. Բաբխուդադյան, *Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարագործ վարպետներ*, էջ 86—92):

միջոցով: Պատասպարանների փայտյա հարթ ծածկերն իրենց նախօրինակներն ունեն դոլմենատիպ դամբարանային կառույցներում զերանաշար և քարաշար հարթ ծածկի ձևով: Քարե թաղերի նախնական զաղափարը նույնպես գալիս է այն դոլմեններից, որոնց պատերը զեպի վեր շեղվելով ուղղաձիգությունից

Նկ. 41. Վիմափոր գետնահարկով տուն Ձորաշենում

և քար առ քար հակվելով զեպի ներս՝ փոքրացրել են ծածկվող թուղբը: Առավել հետաքրքրական է լճաշենի որոշ դամբարանների ծածկերի իրականացումը մինչև հինգ շարք քարերի իրար վրայից առաջ կարկառվելու միջոցով: Ստացվող կեղծ թաղերը հորիզոնական հրող ուժեր չունեն և կարծես հիշեցնում են հազարաշեն փայտյա ծածկը¹⁹:

Լճաշենի դամբարանները հետաքրքիր են նաև այն տեսակետից, որ դրանց մեջ 2-րդ հազարամյակին վերաբերող (մ. թ. ա.) փայտե սյունահեծանային համակարգեր են եղել²⁰:

¹⁹ Տե՛ս Ա. Օ. Мнацаканян, Культура эпохи бронзы на побережье озера Севан Армянской ССР (Доклад на XXV международном конгрессе востоковедов), М., 1960.

²⁰ Տե՛ս նույն զեյրացումը, ինչպես նաև՝ Ա. Օ. Мнацаканян, Раскопки курганов на побережье озера Севан в 1951г., «Советская археология», 1957, № 2.

Գյուղական կառուցվածքներն ուսումնասիրելու համար ամենից ավելի նպատակահարմար է դիտարկել բնակելի տների համակառուցյունները, որովհետև դրանց մեջ օգտագործվել են տեղական շենքերի գրեթե բոլոր կոնստրուկցիաները: Գլխատների և Մեղրու շրջանի հարթածածկ տների կառուցամասերի մեջ կարելի է մատնանշել շատերը, որոնք կիրառվել են նաև բաղաբաժնի շենքերում նույնությամբ կամ աշխտեղ կիրառվողների նախատիպարներն են հանդիսացել:

1. Հիմնատակեր և հիմքեր

Բնակելի հնատիպ կառույցները գերազանցապես կիսագետնափոր լինելու պատճառով պահանջել են կառուցապատվող տեղանքի գրունտի մշակում: Զափման միավորներն օգտագործել են բացառիկ դեպքերում, նշահարման աշխատանքները կատարել են աչքաշափով կամ բալլերի միջոցով: Հայտնի է, որ հաճախ լար անգամ շեն գործածել²¹: Այդ իսկ պատճառով է, որ հին տիպի շենքերը գերազանցապես անկանոն երկրաչափական ծավալներ և հատակազծային չափերի անհամապատասխանություններ ունեն: Սակայն չպետք է կարծել, որ դրանք համամասնություններից զուրկ անճոռնի շինություններ են: Ժողովուրդը միշտ էլ ձգտել է իր ուժերի սահմաններում բնակարանին հաղորդել գեղեցիկ տեսք, ուստի և նշված անճշտություններն ու խառնուրդները շատ դեպքերում հազիվ են նշմարվում:

Նշահարումից հետո գրունտը քանդելով՝ շինարարները ստացել են իրենց շենքին հարկավոր խորություն փոս (հարթ տեղում գետնի մեջ խորացող և լանջերի վրա՝ առջևից բաց): Այս քանդվածքի հատակը խնամքով հարթեցվել է, որովհետև այն կառուցվող տան հատակն էր դառնալու: Այնուհետև նշվել են հիմքերի տեղերը և փորվել: Հիմքերի խորությունը տարբերվալներում համապատասխանեցվել է գրունտի ամրությանը. թույլ գրունտի դեպքում հիմքը խորացվել է, հասցվելով մինչև 100 սմ, լայնությունը՝ 70—100 սմ: Սակավ դեպքերում, երբ տեղանքը ժայռոտ է եղել, հիմքերը ուղղորդվին շեն փորվել, կան և այնպիսի շենքեր, որոնց հիմքերի և պատերի մի մասը ուղղակի ժայռակոփ է: Այս ավանդույթը որոշ դեպքերում հանդես է եկել նաև վերգետնյա շենքերում: Խիստ բնորոշ օրինակ է Խնածախի վերնատունը, որի ճարտարապետական արտահայտիչ ձևավորում ունեցող ճակատը բարձրանում է ժայռաքեկորի վրա: Նրա անկյունային մասում վերջինս հմտորեն մտցվել է ճակատային համադրվածքի մեջ, դառնալով ընդհանուր լուծումը թելադրող տարրերից մեկը (նկ. 22, 41):

Հիմքերը շարվել են միջակ մեծությամբ անմշակ քարերից, որոնք ձեռք են բերվել տեղում: Հիմքերի համար կրաշաղախ են օգտագործել այնպիսի շենքերում, որոնց պատերը և երբեմն նաև առաստաղը բարուկիր կառուցվածք են ունեցել:

2. Պատեր

Ժողովրդական ճարտարապետության մեջ պահանջի համաձայն օգտագործել են պատերի կրող կամ սահմանադատող հատկությունները առանձին-

²¹ Կալվածքների սահմանները որոշելու համար Ս. Օրբելյանը հիշում է «բարբենկեց», «ձայն-բնկեց» տերմինները, ինչպես նաև ատունների երկարությունը հողատարածություններ որոշելու եղանակը (տե՛ս Ս. Օրբելյան, նշված աշխ., էջ 262—263, 265):

առանձին կամ միասին վերցրած: օրինակ՝ գլխատների արտաքին հաստ պատերը ծածկի սյունահեծանային համակարգի առկայության դեպքերում այլևս չեն կրում ծածկի հիմնական բեռը: Պատահել է այնպես, որ երկրաշարժից պատերը փլվել են, բայց ծածկը սյուների վրա կանգուն է մնացել: Կրելու հատկություն չունեն նաև շենքի տարբեր մասերի միջնորմ հանդիսացող պատնեշները: Հին գյուղական տների պատերի մեջ զանազան մեծություն խորշերում իրեր պահելու և օջախ կառուցելու սովորույթի պատճառով պատերը կառուցվել են զգալի հաստությամբ: Երբեմն առանց այդ էլ հաստ պատերի թանձրությունն ստորին մասում ավելի է մեծացել քարե շարվածքով պատի տարբեր լայնությունն ու բարձրության ելուստներ կառուցելու հետևանքով (իրև թումբ, դարակ կամ նստարան):

Որմնագործությունը Սյունիքում շատ հին ծագում ունի: Նախնադարյան ժամանակների կիկլոպյան շարվածքով պատերի կառուցման տեխնիկան նույնությամբ կամ փոքր բարեփոխումներով կիրառվել է ամբողջ միջնադարի գյուղական ճարտարապետության մեջ: Փոքր ինչ կանոնավոր պատի շարվածքներ հանդիպում են բրոնզի դարաշրջանում: Այդ ժամանակ պատի ամբողջ լայնությունն ընդգրկող քարերի անկանոն շարվածքի կողքին հանդես է գալիս երկերեսանի պատի հաստ շարվածքը մինչև 5 մետր թանձրությամբ, մանր քարերի անշաղախ միջուկով: Նորաստույի թերակղզու վրա Թ. Ավդալբեկյանը նկատել է պատի աստիճանավոր պատվանդանի հետքեր, նույնպիսի հետքեր Կամոյի Բերդշենում նկատել է Ի. Մեշանինովը²²: Պարիսպների քարերի մեծությունը հաճախ 2—3 խորանարդ մետրի է հասնում:

Անդրագառնալով Անդրկովկասի մի շարք շրջաններում, որոնց թվում Սանա լճի ավազանում, տարածված բրոնզեդարյան ամրոց-բնակավայրերի կառուցվածքին՝ Բ. Պիտոբովսկին նշում է. «Նրանց պատերի ստորին մասերը կաղմված են հսկայական, կոշտ մշակված քարազանգվածներով, վերին մասերը, որոնք սովորաբար չեն պահպանված, ներկայացնում էին հում աղյուսի շարվածք: Հենց սրանով է բացատրվում քարե պատի ոչ մեծ բարձրությունը (2—4 մ) և հարթ վերնամասը²³»: Այդ ժամանակ հաղես են գալիս նաև լանջերի ամրացումները կառույցների տակ, ինչպես այդ նկատվում է Մովսիսարի բերդում:

Սյունիքում գյուղական հնատիպ շենքերում պատերը գերազանցապես կառուցվել են անմշակ քարաքեկորներով, իրրև մածուցիչ օգտագործել են հարգախառն կալաշաղախը կամ ուղղակի ցեխը: Միայն Զանգեզուրում է կրաշաղախ օգտագործվել՝ հատկապես թաղակալ շինությունների համար: Այդպիսի պատերի արտաքին եզրերը շարվել են համեմատաբար մեծ ու փոքր պատահական ձևի քարերով, իսկ նրանց միջակայքը լցվել ավելի մանր քարերով ու շաղախով: Այդ կարգի պատը կայուն դարձնելու համար պահանջվում էր զգալի հաստություն՝ ոչ պակաս 60 սմ-ից: Ժողովրդական ճարտարապետության մեջ առհասարակ բոլոր հնատիպ կառույցներում

²² Թ. Ավդալբեկյան, *Նոճ-Բայդեթի նորագույն սեպագիրն ու նրա հնագիտական միջավայրը*, էջ 203: *И. Н. Мещанинов*, Циклопические сооружения Закавказья, «Известия ГИИМК», т. 13, вып. 4—7, 1933, стр. 17—18.

²³ *Б. Б. Питобовский*, Архология Закавказья с древнейших времен до I тысячелетия до н. э., М., 1947, стр. 57.

պատերը հաստ են, անգամ կրող ֆունկցիա չունենալու դեպքում: Այդ միջոցառումով ապահովվել է շինություններում միկրոկլիմայի պահպանումը: Պատերը շարվել են ձգված լարի օգնությամբ շերտ առ շերտ, 30—60 սմ և ավելի բարձրությամբ: Անձև քարերի անշաղախ շարվածքը կիրառվել է միայն ցածր ցանկապատերում:

Կանոնավոր քարերով շարված պատերը բիշ են, անուամենայնիվ Զանգեզուրում պահպանվել են նույնիսկ «միդիս» շարվածքով և սրբատաշ քարերով պատեր, որոնք ընդհանրապես արտաքին պատեր են, այն էլ մեծ մասամբ գլխավոր ձակատներում: Սրբատաշ քարերն օգտագործվել են հատկապես պատերի անկյունային մասերի և բացվածքների, որմնախորշերի և կամարակապ հենապատերի ամրացման համար: Շարվածքի այս տեխնիկան նույնությամբ կիրառվել է մոնումենտալ շինքերում ինչպիսիք էին Սևանի, Հալաբվանքի, Վանեվանի, Զաղացքարի, Քարկոփի և այլ շուշարձանները²⁴:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվել պատերի միջուկի կազմությանը՝ հատկապես կրաշաղախի օգտագործման դեպքում, որովհետև, ինչպես հատկանշական է հայկական միջնադարյան ճարտարապետությանը, պատի հիմնական կրող մասը նրա միջուկն է: Ծեղրված քարաբեկորների խորդուրդությունները, նրանց փոքրությունն ու ծակոտկենությունը նպաստել են համաձուլյալ զանգվածի ստեղծմանը:

Քարե պատերը ներսից հաճախ սվաղվել են ոչ միայն հարդարանքային, այլև առողջապահական նկատառումներով: Ֆեխաշար պատերը դրսից ևս պաշտպանիչ կավաշաղախով են ծեփվել պարսկահայ և ռուս վերաբնակիչներից ապրած տեղերում (Վայոց ձոր, Զանգեզուր): Մթնոլորտային տեղումներից սվաղը պաշտպանելու միջոցառումներ են հանդիսացել խոր պատշգամբները, երբեմն նաև կտուրներից կարկառու դերանների ցվիքները:

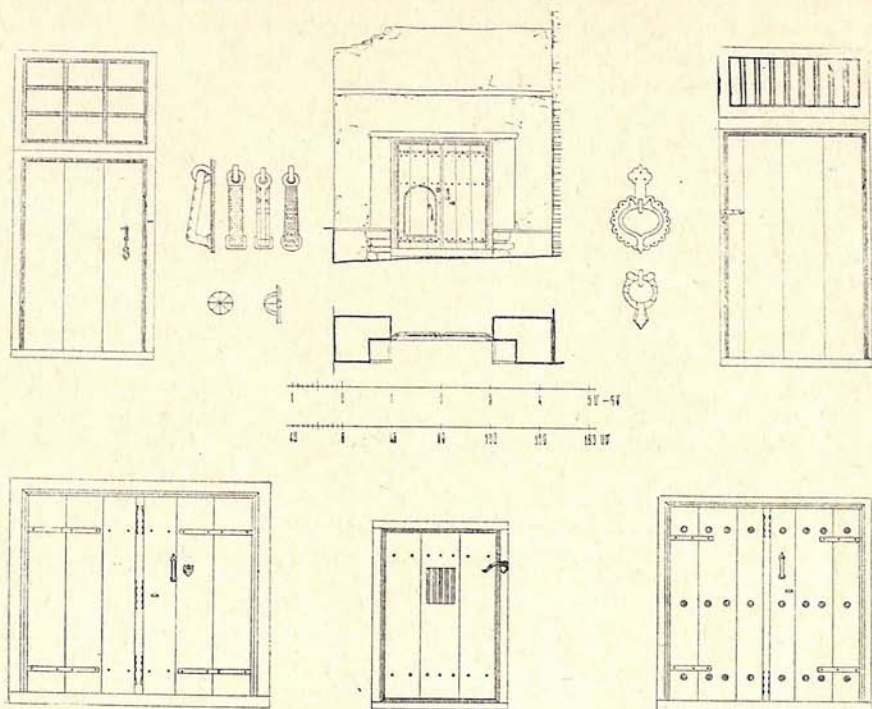
Մեղրու շրջանին և պարսկահայ վերաբնակիչների ապրած վայրերին հատկանշական են նաև կավաբետոնը և հում աղյուսե պատերն ու պատնեշները: Այսպիսի պատերը և՛ դրսից, և՛ ներսից ծածկվել են սվաղով և սպիտակեցվել: Սպիտակեցումը բացի գեղեցկացնելուց սվաղը պաշտպանում է մթնոլորտային ներգործություններից: Այս պատերի հաստությունը նույնպես եղել է ոչ պակաս 60 սմ-ից: Պատերը պաշտպանելու միջոցառումներից են նաև մեծ մասամբ փալտե չրհորդանները՝ կտուրների կերերին, ինչպես նաև պատերի վերնամասերի ամրացումը միջին մեծության քարերի մեկ-երկու շարքով:

3. Բացվածքներ

Ամենահասարակ բացվածքը ուղղանկյուն ձև ունի, ուղիղ բարավորով: Վերջինս կազմվում է անտաշ կամ մշակված գերաններից, հեծանաձև քարերից կամ շատ հազվադեպ, այն էլ քարուկիր լինելու դեպքում՝ սեպաձև շարվածքից: Դարպասների այս տիպի բարավորները սովորաբար փայտակերտ են: Ցանկապատի լայնության կեսի չափ խորն ընկած փեղկեր մասամբ պաշտպանվում են տեղումներից՝ բարավորի գերանների ու նրանց վրա բարձրացող հաստ պատի շնորհիվ: Հաճախ դարպասը գտնվում է հատուկ որմնախորշի

²⁴ Տե՛ս Ս. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի գյուղը, Երևան, 1960, էջ 25:

մեջ, որի անկյուններում պատի ելուստների միջոցով քառակուսի նստարաններ են ստացվում (նկ. 42):

Նկ. 42. Դռներ և դարպասներ Մեղրուց

Ձանգեղուրում տարածված են կամարակապ բացվածքները, որոնք ավելի ամուր են և իրականացվում են առանց փայտի կամ մեծ քարերի: Մեծ թոփշների դեպքում հատուկ կամարակալ քարի տակ (նկ. 22) պատի ելուստների ձևով հենարաններ են լինում, իսկ դռների և դարպասների տակ այս հենարանների և պատերի միջև ընկած անկյուններում՝ քարե նստարաններ: Հաճախ այդ քարե նստարանները հենարանների համար ծառայում են որպես խարիսխ: Այդպիսի դռերն ու դարպասները քարե շեմք են ունենում: Տեղանքի թեքության պատճառով շեմքի բարձր լինելու դեպքում դրսից քարե աստիճաններ են պատրաստում:

Բացվածքների կամարները լինում են միաշար կամ երկշար, մեկ կամ երկու հարթության վրա: Սովորաբար մեծ թոփշների կամարները սրբատաշ քարերով են շարվում, բայց պատահում են նաև անտաշ կամ կոպիտ մշակված քարերով կամարներ: Մի հարթության մեջ երկու իրար վրա բարձրացող կամարներից վերինը սովորաբար անմշակ քարերից է լինում և ծառայում է ստորին կամարի աշխատանքը թեթևացնելուն (նկ. 11, 22): Բացվածքների կառուցման այս տեխնիկան նույնությամբ կրկնվում է մոնումենտալ շենքերում:

Տան դռները սովորաբար եղել են միափեղկ, իսկ դարպասները՝ մեծ մասամբ երկփեղկ: Լուսամուտները փեղկեր հազվադեպ են ունեցել, այն էլ մեծ բացվածքի դեպքում: Լայն տարածում են ստացել երկաթե վանդակով պատած լուսամուտների շրջանակները: Մեղրու շրջանում օգտագործվել են նաև փայտե վանդակներ տարբեր չափերի ու ձևի (նկ. 34):

Դռներն ու դարպասներն փեղկերը պատրաստվել են հնարավորին չափ լայն, հաստ և դիմացկուն տախտակներից, որոնք իրար են միացվել հորիզոնական փայտե կամ երկաթե գոտիներով: Միացման համար օգտագործել են երկաթե դամբ, մեխեր կամ փայտե բուխակներ (шпунт): Երկաթե ծխիններ հնուց են կիրառվել, փեղկի վերին և ստորին անկյուններում փայտե ելուստներ են թողել, որոնք մտնելով շրջանակի համապատասխան անցքերի մեջ՝ ծխնու դեր են կատարել: Հաճախ շրջանակի հետ միասին դռան փեղկը թեք են ամրացրել, որպեսզի դուռը ինքն իրեն փակվի: Դռան փեղկի վերնամասում երբեմն անցք են թողել իբրև պատուհան, իսկ ստորին մասի անկյունում մի ուրիշը՝ հավերի երթևեկի համար (նկ. 22, 42): Դռների և դարպասների համար իբրև փական օգտագործել են երկաթե մղչակներ, կողպեներ, կեռեր: Հնում եղել են նաև փայտե փականներ (բլան), փայտե բանալիներով: Այս դեպքում դռան կողքից հաճախ անցք (փակածակ) են թողել ձեռքով դռան ետևից բանալին տեղը գցելու համար:

Մեծ դարպասների փեղկերից մեկում մի փոքր դռնակ է եղել հաճախ ուղղանկյուն կամ բոլորակ Վերնամաս ունեցող մի փեղկով: Առանց դարպասի, բաց մուտքեր թեև խիստ սակավ, այնուամենայնիվ, եղել են (նկ. 42, 43):

4. Հատակներ

Ժողովրդական շենքերի մեջ հատակների կառուցվածքը չափազանց պարզ է: Նրանց մշակման համար կիրառվել են զանազան եղանակներ: Ամենահասարակը հարթեցված, խոնավացած և տոփանելով կամ կոխկրտելով պնդացված հողե հատակներն են, որոնք լայն տարածված են գյուղական չբավոր խավի մոտ: Այսպիսի հատակը հաճախ ծեփել են հարդախոն կավաշաղախով: Այդ ծեփը մի քանի տարին մեկ մաշվելու պատճառով նորից սվաղվել է: Սալարկած հատակները կիրառում են գտել հատկապես գոմերում, ինչպես նաև օժանդակ շենքերում, բակերում և փողոցներում: Սալարկման համար օգտագործվել են ամենատարբեր տիպի քարեր, սկսած հասարակ գետաքարերից մինչև սրբատաշ մշակվածները: Ամենից շատ կիրառվել են ձեղքված և մեծ մակերեսներ ունեցող բավականաչափ հարթ, բայց անկանոն ձևերով սալերը: Բնակելի սենյակները, ինչպես նաև փարախները, երբեք չեն սալարկել, որովհետև քարե հատակները սառն են լինում: Մայրահեղ դեպքերում սալարկվել է համար: Հատկապես ունեղոների տներում, անհամեմատ ավելի սակավ, հատակները ծեփվել են կրաշաղախով կամ ծածկվել տախտակամածով, այն էլ միայն հյուրասենյակներում: Երկրորդ հարկերն անգամ շատ դեպքերում տոփանված հողե կամ կավածեփ հատակներ են ունեցել: Հատակների մաքրության և ջերմամեկուսացման լրացուցիչ միջոցներ են հանդիսացել խսիրները, թաղիքները, կարպետները ու գորգերը: Հողե հատակների վրա, գորգերի տակ գրեթե միշտ խսիրնե, են փռել:

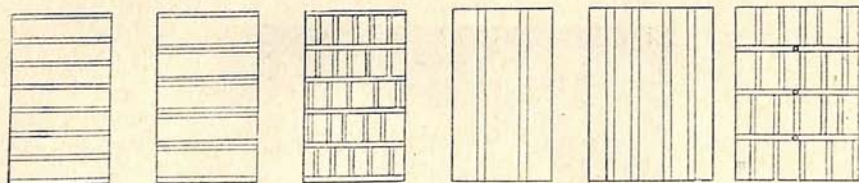

Նկ. 43. Բակ Շինուհայրում

5. Ծածկեր

Կառուցվածքի բաղմազանությամբ ամենից շատ աչքի են ընկնում ծածկերը: Աշնուհանդերձ դրանց տիպարները միմյանց հետ կապված են շատ կողմերով: Բոլորին հատուկ է ամրությունն ու պարզությունը, որով կոնստրուկցիան և նրանով ամփոփված տարածությունը ընկալվում են հեշտությամբ: Գերանների փոխադարձ միացումներ չկան նույնիսկ ամենաբարդ ծածկերում, նրանք իրար վրա դրված են ազատ կերպով: Մեխ ու ճարմանդ օգտագործել են միայն 20-րդ դարում ծածկի ենթաշերտի տախտակներն ամրացնելու համար:

ՀԱՐԹ ՄԱՄԿ: Ծածկի ամենապարզ կառուցվածքը թուղթի ընդլայնական ուղղությամբ գցված գերաններին կամ հեծաններին հենվող հարթ կտուրն է (Նկ. 44ա, 44բ): Այս դեպքում ծածկաշերտերն են՝ ստորին, զուգահեռ գերանները, դրանց վրա դրված ճյուղերը կամ տախտակները, այնուհետև եղեգի, խաղողի մատների, շիվերի կամ այլ բույսերի շերտը կամ հյուսած խսիրը, ապա ծղոտի և բուսական փափուկ ցողունների շերտը և վերջում

Ա

Բ

Գ

Դ

Ե

Զ

Է

Ը

Թ

Ժ

ՃԱ

Ա₁

Բ₁

Գ₁

Դ₁

Ե₁

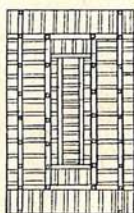
Զ₁

Լ

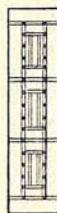
Ը₁

Թ₁

Ժ₁

ՃԱ₁

Նկ. 44. Պարզագույն ծածկերի սխեմաներ

Հարդախառն կալաշաղախը հողի հետ կամ ուղղակի տոփանված հողը²⁵։ Ստորին երկու շերտը իրրև հենարան են ծառայում վերին ջերմամեկուսիչ և

²⁵ Ծածկերի մեջ խսիրի զործածությունը լայն տարածում է ունեցել հայարնակ շատ վայրերում։ Վանի շրջակայքում եղել են կտուրների հատուկ խսիրներ պատրաստող արհեստավորներ.

անջրանցիկ շերտերի համար: Անձրեից հետո վերին կավաշերտն ամրացրել են կտրաքարը զլորելով: Վերջինս Մեղրու շրջանում ծանր գլանաձև մի քար է: Սեանա լճի ավազանում հանդիպում են նաև գնդաձև քարեր: Կտուրների եզրային մասերը, պատերի վրա փոքր ինչ բարձրացված են, որոնց մեջ տեղ-տեղ ամրացվել են փայտե, թիթեղե, երկաթե կամ քարե ջրհորդաններ մինչև 50 սմ կարկառունով: Հարթ կտուրների վրա ծխնելուլղի անցքերն ինչպես նաև երգիկները տեղումներից պաշտպանվել են հատուկ շարվածքներով, տաշված քարերով, կարասների վերնամասերով և կավածեփ, կողովանման ձուղաճյուռ երգիկներով: Վերջին ձևը հատկանշական է եղել միայն Մեղրու շրջանի համար:

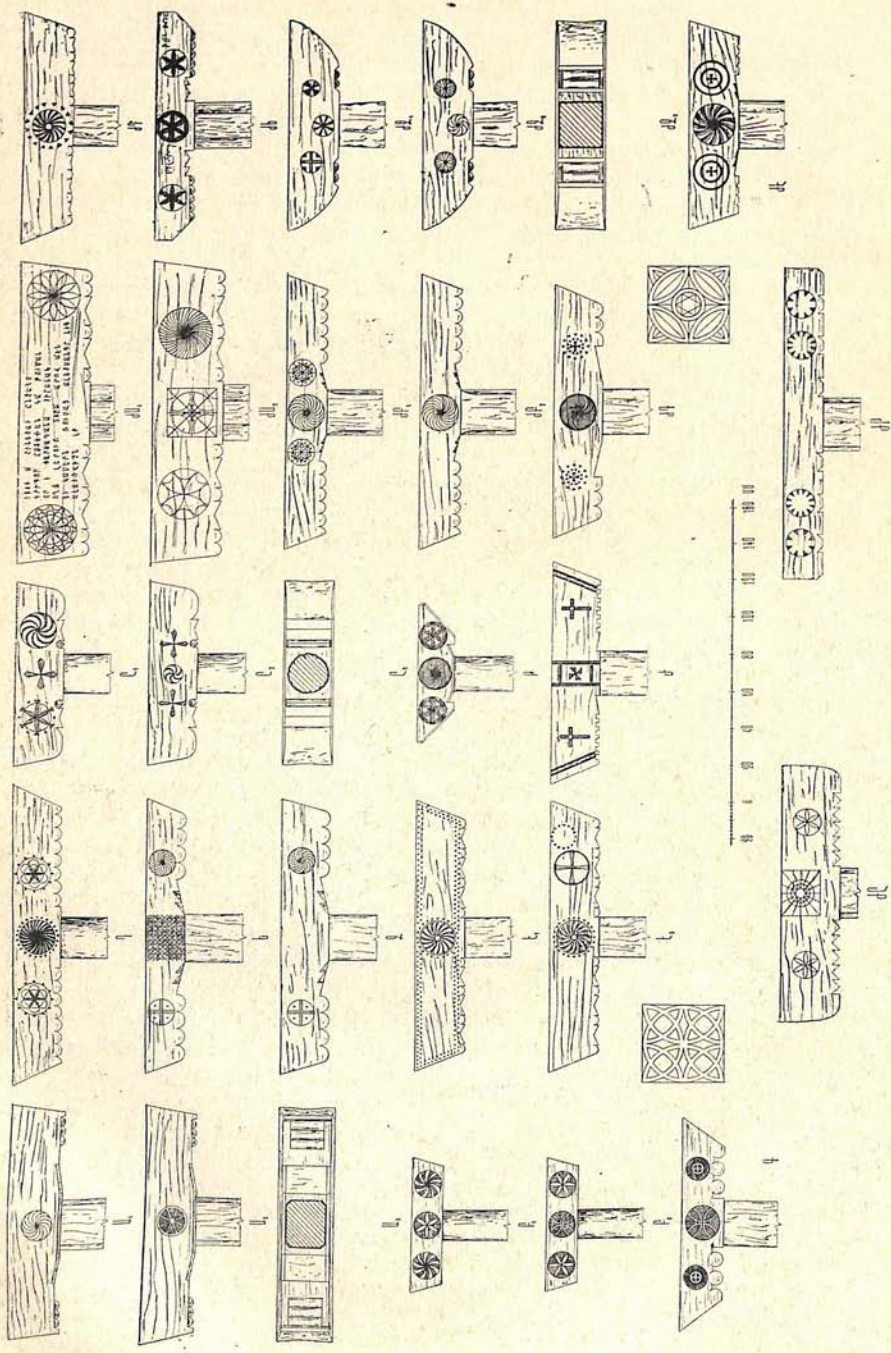
Հարթ ծածկի այս տեսակն օգտագործվել է բոլոր շրջանների ամենատարբեր կառույցներում, որոնց թոփքը 5—6 մետրի է հասնում:

Մեղրու շրջանի բնակելի ամակառույցների ծածկերը թեև անխտիր հարթ են, այնուամենայնիվ, թոփքների մեծությամբ պատճառով ունեցել են ավելի բարդ կառուցվածք: Ընդերկայանական պատերին հենվող գերանների նոսր շարքը ծածկվել է երկրորդական գերաններով, որով խնայվել են դժվար ձեռք բերվող երկար գերանները (նկ. 44գ), թոփքը մեծ լինելու դեպքում ստորին գերանների միջնամասերում սյուներ են կանգնեցվել (նկ. 24, 44դ): Գլխավոր և երկրորդական գերաններով կազմված այլ համակառույցներից են մեկ կամ երկու՝ սենյակի երկարությամբ զգվող մայր գերաններով ծածկերը: Այդ դեպքում գերանների տակ սյուները մեծ մասամբ մեկական, բացառիկ դեպքերում երկուական հատ են եղել (նկ. 24, 25, 44բ, 44ժ, 44ժա): Օժանդակ կարիքների հատկացվող սենյակներում հանդիպում են նաև միջին մեկ սյունաշարով ծածկեր (նկ. 44թ):

Սյուներն ունեցել են քարե խարխախներ, տաշված ու քանդակված, տակից գերանի ուղղությամբ զրված խոյակներ, որոնք ունենալով բավականաչափ մեծ երկարություն (մինչև 1,5 մետր) նպաստել են կառուցվածքային համակարգի կայունացմանն ու բեռնաթափիչ աշխատանքին (նկ. 25, 45): Պատերի վրա հենվող գերանների տակ առումներ (մատերլատ) զրվել են այն դեպքերում, երբ պատի շարվածքն անկայուն է եղել, այսինքն՝ բաղկացած կավաքետոնից, հում աղյուսից կամ մանր քարերից: Ծածկերի մեջ անցքեր են թողել լուսավորման և օդափոխման համար, անկախ նրանից, թե պատերի մեջ լուսամուտներ կան, թե ոչ:

ԵՐԿԹԵՔ ԾԱԾԿ: Ծածկի այս ձևը կիրառվում է կտուրին փոքր ինչ երկրների կառուցվածք հաղորդելու համար: Ամենաշատ տարածված է եղել Սիսիանի շրջանում, հատկապես ոռո վերաբնակիչների մոտ: Այստեղ զլխավոր ծածկադեբանը իրրև պիպ (КОНЕК) ձգվում է շենքի միջնամասով, թոփքի երկարությամբ: Նրա ծայրը երբեմն դուրս է գալիս շենքի փոքր ձևկառուի հարթությունից, ինչպես ոռոական ժողովրդական ճարտարապետության մեջ: Սենյակների ներսում, եթե թոփքը մեծ է, հենագերանի վտանգավոր ձկվածքը վերացվում է լրացուցիչ հենարան սյան միջոցով, որի վրա գերանի ուղղու-

րնդ որում կտուրի խորիները որոշակիորեն տարբերվել են հատակի խորիներից (տե՛ս Վր. Փափազյան, երկերի ժողովածու, հտ. 5-րդ, Երևան, 1959, էջ 473): Խորի գործածությունը կտուրի մեջ հայտնի է եղել նաև Օրգուրաղում (տե՛ս Մ. Усёйнов, А. Бретаницкий, А. Саламзаде, նշված աշխ., էջ 332), Արաստանում (Քարթլի, տե՛ս Մ. Сумбадзе, նշված աշխ., էջ 16): Հավանաբար այդ հատկանշական է եղել Արևելքին ընդհանրապես:

Նկ. 45. Փարպրապարկ խոլակներ Մազպուր

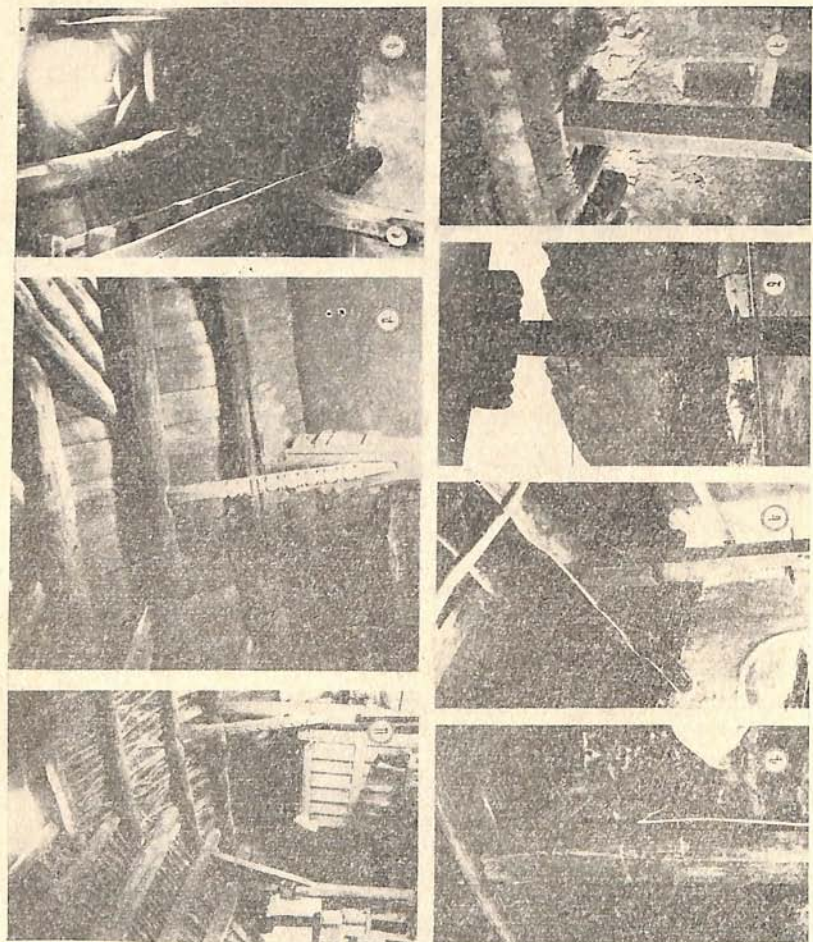
թյամբ խոյակ կա: Ծպեղագերանները կամ շոտոնները հանգչում են դրա և առորմու վրա: Հետաքրքիր է, որ սյունը դրվում է հենագերանի ամենավտանգավոր, բարակ մասում, հաշվի չառնելով սիմետրիկությունը: Կտուրի կավածիկ շերտի լվացումն ու սահքը կանխելու համար նրան տրված է փոքր թեքություն (նկ. 44է):

Ծպեղագերաններով և մեկ գլխավոր գերանով ծածկերն օգտագործել են էրեբմն նաև փոքր գոմերում: Դրանք կառուցվում են կենտրոնական մեկ սյունաշարով, երկթեք ծածկով և պատերին կից մուրհներով: Մուրհները եղբրող գերաններին հենվող սյուններով ու նրանց վրա դրված հորիզոնական գերանով ծածկի համար լրացուցիչ հենարան է ստեղծվել (նկ. 18, 44ե, 44զ):

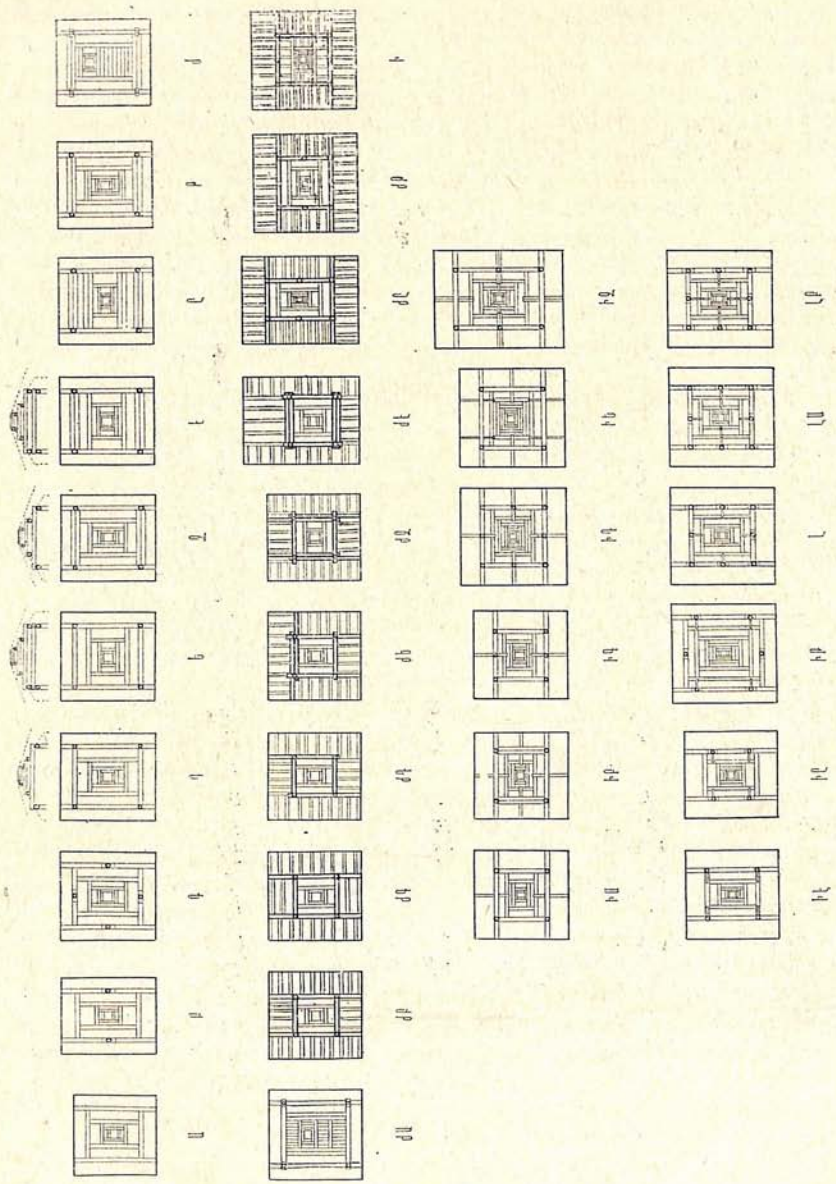
ՈՒՌՈՒՅԻԿ-ՀԱՐԹ ԾԱՄԿ: Գոմերի փայտե ծածկերը մեծ մասամբ երկու սյունաշարով լուծված ուռուցիկ կազմվածք ունեն: Նրանց հարդարման և կառուցման համար հատուկ խնամք չի ցուցաբերվել: Նույնալ հատակագիծ ունեցող շինությունների ծածկագերաններ Սևանա լճի ավազանում դասավորված են եղել հետևյալ կերպ: Սյունաշարքերի ծայրի սյուների վրա, ընդլայնական ուղղությամբ այսպես կոչված վզի գերաններն են դրված, այդ գերանների միջև սյունաշարքը փոքր ինչ բարձրացված է՝ կրելու համար երկարությամբ զգված հորիզոնական (բոյի) գերանները, որոնց ծայրերը հենվել են հիշյալ ընդլայնական գերանների վրա: Երկայնական ուղղությամբ զգված այս գերանների վրա դարձյալ երկու ընդլայնական (վզի) գերան են դրվել դեպի կենտրոն զդալի շեղումով: Այնուհետև կարող էին դրվել դարձյալ մեկ կամ երկու ընդերկայնական գերան, որոնք վերևակ են կոչվում: Մեկական գերան է դրվել նաև մուրհների եզրափայտերից բարձրացող սյունաշարքին՝ իբրև ծածկի լրացուցիչ հենարան: Շինափայտի խնայողության համար, էրեբմն վերևակներն ու նրանց հենարան ծառայող ընդլայնական գերանները շեն դրվել (նկ. 17, 44է, — ժԱ): Խիստ երկար գոմերն ունենում են նշված եղանակով կառուցված ծածկերի մի քանի հատվածներ: Փոքր գոմերում կամ փարախներում էրեբմն ծածկի այս կառուցաձևը հանդես է գալիս շատ ավելի պարզ (նկ. 44Ա.—Դ): Նկ. 15-ում ընկելի համակառուցի մուտքից աջ գտնվում է մանր եղջերավոր անասուններին հատկացված բաժանմունքը, որի ծածկի ձևն ավանդական լինելով հանդերձ զգալիորեն տարբեր է սյուների դասավորությամբ:

Գոմի սենյակը (օղան) ունեցել է սեղանաձև ծածկ, ընդ որում նրա բեկված մասերն անմիջապես նստել են երկու գերանների վրա, որոնք ձգված են եղել սենյակի երկարությամբ: Սենյակի կիսապատնեշված եզրային մասում ծածկը կրող պատի փոխարեն սյունահեծանային համակարգեր են եղել: Գոմի սենյակի կենցաղային նշանակությունը հաշվի առնելով՝ նրա կառուցամասերը խնամքով են շինվել (նկ. 37ա, 44դ, 44ե):

ԲՐԳԱԶՆՎ ԾԱՄԿ: Իրենց կառուցվածքային լուծումների բազմազանությամբ աչքի են ընկնում գլխատան ծածկերը: Սյուների հատկանշական է եղել գլխատան ծածկի ամենապարզ կառուցվածքը: Երկու հանդիպակաց պատերի կամ միջանկյալ սյուների վրա իրար զուգահեռ դրվել են երկու մայր ծածկագերանները, որոնց վրա, ուղղահայաց կերպով տեղավորվել է իրար զուգահեռ գերանների հաջորդ շարքն այնպես, որ առաջին շարքի հետ ստացվի քառակուսի կամ ուղղանկյուն շրջանակ: Շրջանակի այդ ձևը պայմանավորված է եղել սենյակի հատակաձևով: Երկրորդ շարքի վրա հաջորդաբար հենվել են՝ երրորդը, չորրորդը և այսպես շարունակաբար այնպես,

Նկ. 46. Սյուների և դիտարկների ծածկեր

Նկ. 47. Բացանկ ծածկերի սխեմաներ

որ զուգահեռ գերանների միջակայք ըն աստիճանաբար նեղանալով բրգի ձև ստանան (նկ. 46ա, 46գ, 47): Երրորդ շարքի երկու կողմի գերանները հաճախ անմիջականորեն զրվել են առաջին շարքի գերանների վրա, որի հետևանքով մի գերանի հաստությունը չափ տարածություն է մնացել այդ գերանների միջև: Այդ տարածությունը լցվել է փայտե, երբեմն նաև սալաձև քարե միջադիրներով, որոնց միջոցով ծածկի բեռի մի մասը փոխանցվել է ստորին գերաններին, վերացվելով վտանգավոր ձկվածքի հնարավորությունը (նկ. 47ն): Երկրորդ շարքի, ինչպես և ավելի բարձր դասավորված գերանների ամրության սահմանը մեծացնելու միջոցառում է եղել նաև դրանց զույգ-զույգ տեղադրելը: Այս ձևը կիրառվել է նաև բոլոր այն դեպքերում, երբ գերանները բարակ են եղել: Ծածկի կմախքի գերանաշարքերի բանակը և ծածկի ընդհանուր բարձրությունը այս և այլ տիպարներում կախված են եղել թռիչքների մեծությունից, կառուցողի ցանկությունից, անտառանյութի երկարությունից, բարձրությունից և բանակից: Ընդհանուր օրինաչափություն է ունեցել նաև գերանների կամ հեծանների կտրվածքի աստիճանական փոքրացման եղանակը դեպի վեր:

Բարձր ծածկերը շինանյութ շատ են պահանջել, բայց ավելի նպաստավոր են եղել արագ օգտափոխման և դրսից անձրևաքրների արագ հեռացման համար: Զանգեզուրում ծածկերի բարձրությունը շատ չի եղել, շինանյութի հազիվ մի քանի շարքի առկայության հետևանքով ծածկերի վերամասերը երբեմն սրածայր չեն եղել: Այդ դեպքում վերին մասը ծածկվել է ուղղանկյուն գերանաշարքով, որի մեջ կենտրոնից դեպի շեղումով տեղավորվել է երգիկը (նկ. 16, 47ծ, 47ժա): Երգիկի ապակեպատ փեղկը կամ բաց շրջանակը բոլոր դեպքերում զրվել է գերանաշարքերի զազաթային մասի գերանների վրա, այսպես ամրացվել է նաև մի խաչաձև երկաթ, որպեսզի երեխաները երգիկից ցած չընկնեն: Բայց շրջանակը ցուրտ եղանակներին փակվել է փայտե վահանով, իսկ ապակեպատ փեղկը բացվել ու փակվել է մեծ մասամբ տան միջից՝ պարանե հատուկ սարքի միջոցով: Շինուհայրում եղել են ծածկի փայտե կմախքի վերին շրջանակի վրա զրված քարուկիր կոնաձև երգիկներ, որոնք բացի վերին անցքից ունեցել են ուղղանկյուն անցքեր՝ կողային մասի վրա: Անձրեի ժամանակ վերին անցքը փակվելով հնարավոր է եղել օգտափոխումը կատարել կողքի անցքերի միջոցով: Այդ կոնաձև երգիկը ձուլվել է հատուկ կաղապարի մեջ, կրաշաղախի և մանր խճերի խառնուրդով (նկ. 19):

Նկ. 13-ում ներկայացված գլխատան ծածկի մեջ իբրև փուխր մասի ենթաշերտ գերաններին հանդող փայտերի վրա տափակ քարեր են շարել: Այդ միջոցառումը կիրառվել է Ղափանի շրջանում: Երբ կտրալանջերը թեք են ստացվել, ծածկաշերտի կայունությունն ապահովելու համար ստորին ծածկաշերտն աշխատել են անել երկար ճյուղերից կամ փայտից: Փոքր թեքությունների դեպքում հնարավոր է եղել կարճ փայտեր օգտագործել, որոնք դասավորվել են երկու, իրար անմիջապես հաջորդող գերանաշարքերի վրա: Հասկանալի է, որ ծածկի բարձրությունը կամ թեքությունը չէր կարող շատ մեծ լինել, այսպես գերանների հետ ոչնչով չկապած ծածկաշերտերը թեթև ցնցումից կարող էին ցած հոսել: Մեծ թեքությունների դեպքում ծածկի ենթաշերտ հանդիսացող կարճ փայտեր օգտագործելու և նրանց ավելի զեղեցիկ ու կայուն դասավորելու համար գերանների ու նրանց միջև դրել են միջանկյալ հենարաններ: Դրանք զրվել են գերանների վրա նրանց ուղղահայաց ուղղու-

մեծ չեն եղել, ծածկվել են խիտ գերանաշարերով ճիշտ ալնպես, ինչպես անկյունային մասերի եռանկյուն հատվածները: Մեծ լինելու դեպքում ալդ տարածությունները կառուցվածքի թեթևության և գերանների խնայողության համար ծածկվել են թեքադիր ծածկափայտերով (ձյուղեր, տախտակներ և ալյն): Երբեմն հոծ գերանաշարերի փոխարեն ալդպես են ծածկվել նաև անկյունային մասերը պարփակող գերանների ետևում առաջացած եռանկյուն տարածությունները (նկ. 17): Եթե ծածկի հիմքը եղել է փոքր, սկզբից եթե գերանները դասավորվել են անկյունագծերով՝ իրար նկատմամբ 45 աստիճան շեղումով դրված քառակուսի շրջանակների ձևով:

Հազարաշեն կառուցվածքը հնարավորություն է տվել ավելի մեծ թռիչքներ ծածկել, քան հնարավոր էր ուղղանկյուն դասավորությամբ գերանաշարերով կազմված ծածկի դեպքում: Դրանով էլ բացատրվում է նրա լայն կիրառումը՝ Սևանա լճի ավազանում: Դրա շնորհիվ է, որ զլխատունն ստացել է մի ամբողջ գերդաստան պատսպարելու մեծություն: Այդպիսի մեծ զլխատներն ունենում էին բազմաթիվ սյուներ, մինչև 8—12 հատ: Հազարաշեն ծածկը փոքր թռիչքների դեպքում անսյուն է եղել, իսկ մեծ թռիչքների համար սյուներն ու նրանց վրա ամրացված բեռնաթափիչ հենակները պարտադիր կառուցամասեր են հանդիսացել: Նկար 49 Ե—Ժ սխեմաներում պատկերված են սյուների և հենակների կիրառման տարբերակները:

Կամուրում եղել է հազարաշեն ծածկերի մի ուշագրավ տարբերակ, որը մեզ չի հասել: Դրանցից մեկը, ինչպես նշել ենք, նկարագրել է Ստ. Կիսիցյանը: Դա քառակուսի հիմքի վրա դեպի վեր փոքրացող ութանիստ շրջանակների աստիճանաձև մի հատած բուրգ է (նկ. 24): Այս տիպի ծածկերի կառուցվածքի ավելի հանգամանալից գծագրեր կարելի է գտնել Վրացական ՍՍՀ հարավային հայաբնակ շրջաններին վերաբերող հետազոտական նյութերում²⁶: Հիշյալ ծածկը Սևանա լճի ավազանի հազարաշեն ծածկերից տարբերվում է նրանով, որ գերանաշարերն իրար նկատմամբ զուգահեռ են և անկյան տակ չեն հատվում, բացի ալդ ութանիստ շրջանակների աստիճանաբար նեղացումը կատարվում է աննշան չափով, ուստի գերանաշարերի միջև ազատ տարածություն էլ մնում և ստացվում է բրդանման մի կառուցվածք:

Վայոց ձորի հազարաշեն ծածկերը մեծ չեն և մեծ մասամբ լինում են չորս սյունով պահվող, գերաններով կազմված քառակուսի հիմքի վրա: Նրանք կարող են առնչվել խառը կառուցաձևով իրականացած տիպարին:

ԽՍՌԸ ՏԻՊԻ ՄԱՄԿԵՐ: Խառը կառուցաձևով զլխատան գերանները տեղադրվել են՝ ստորին շարքերում ունենալով ուղղանկյուն, իսկ վերնամասում՝ հազարաշեն դասավորություն կամ հակառակը (ստորինում հազարաշեն, իսկ վերնամասում ուղղանկյուն դասավորություն): Այս երկու մասերի իրար նկատմամբ ունեցած համամասնություններով և մանավանդ կառուցվածքային լրացուցիչ մանրամասներով առաջացել են շատ տարբերակներ (նկ. 49):

Սևանա լճի ավազանում խառը կառուցվածքով ծածկերը քիչ քանով են տարբերվում հազարաշեն ծածկերից, նրանք ստորին մասում գերազանցապես հազարաշեն կառուցվածք ունեն: Այդպիսի միջոցառումով հնարավոր է եղել ծածկել մեծ թռիչքներ, այսինքն այնպիսիք, ինչպիսիք ծածկվում էին հազարաշենով: Վերնամասի գերանաշարերի ուղղանկյուն դասավորությամբ,

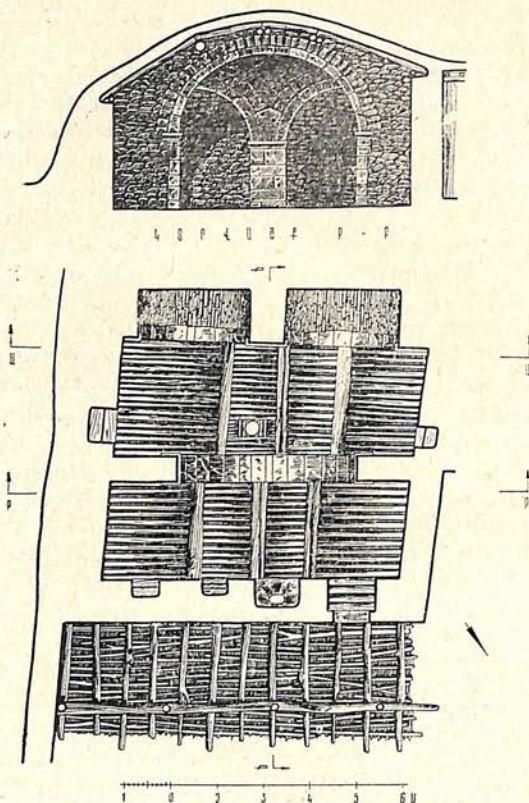
²⁶ Տե՛ս Ք. Գ. Ագաբեյան. Архитектура грузинского народного жилища, Тбилиси, 1945; М. Гарсканидзе, նշված աշխ., Լ. Տუმբաձե, նշված աշխ.:

հատկապես մեծ թոփշներին ղեկավարում, ծածկագերանների զգալի խնայողություն է կատարվել: Ստորին մասի հազարաշեն կառուցվածքում կիրառվել են բեռնաթափիչ բոլոր միջոցառումները: Պահպանվել են նաև հազարաշեն ծածկի սյուների դասավորությունն ու նրանց կառուցվածքային դերը:

Վայոց ձորում հատկապես տարածված է եղել ստորին մասում ուղղանկյուն և վերնամասում հազարաշեն կառուցվածքով ծածկի տարբերակը: Նույն շրջանի ուղղանկյուն դասավորությամբ գերանաշարքերով կազմված ծածկերի նման այս տիպարներում էլ ծածկի ստորին, պարագծային մասն ունեցել է զգալի լայնություն, ուստի և առաջացած մեծ թոփշների ծածկափայտերի տակ նույնպես լրացուցիչ հենագերաններ են դրվել, հորիզոնական կամ փոքր ինչ թեք դիրքով: Այս միջոցառման շնորհիվ զգալի փոքրացել է սյուների վրա բարձրացող միջնամասը, որից շահել է ճարտարապետական կողմը: Փոքր տարածության համար մեծ գերաններ չեն պահանջվել, իսկ փոքր ծածկամասերի մշակումն ու մանրանկար դասավորումը հեշտ լինելով՝ հնարավոր է եղել բավականաչափ զեղեցիկ նմուշներ ստեղծել (նկ. 46գ): Այս տիպարի ծածկաշերտերն էլ նույնն են, ինչ ծածկի վերոհիշյալ տիպարներին: Ծածկի ենթաշերտի դասավորությունը բրգաձև մասի վրա կատարվել է երեք եղանակով. այն դրվել է կամ ուղղակի գերանների վրա թեք դրությամբ, կամ սյուների շուրջ եղած ծածկի ստորին մասի գերանների շարունակության վրա կամ հորիզոնական ուղղությամբ, զույգ առ զույգ դրված հաստ ձյուղերի վրա, որոնք հենվել են բրգաձև դասավորված գերանների հաջորդական շարքերի վրա: Ծածկի հազարաշեն վերնամասը բաղկացած լինելով խիտ գերանաշարքերից, հանդիսացել է միաժամանակ ծածկի ենթաշերտ (ծածկափայտեր ու ձյուղեր չեն դրվել): Այսպիսով Վայոց ձորի խառը կառուցվածք ունեցող ծածկերի ստորին մասերը լիովին համապատասխանել են ուղղանկյուն դասավորությամբ գերանաշարքեր ունեցող ծածկի կառուցվածքին: Բացառություն չեն կազմել նաև կրող սյուները և նրանց մանրամասները:

ՔԱՐՈՒԿԻՐ ՄԱՍՆԵՐՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ԾԱԾԿԵՐ: Զանգեզուրը հարուստ է բարոկկո կառուցվածք, ինչպես նաև կամարակապ հենարանային համակարգեր ունեցող ծածկերով: 50 և 51 նկարները հենակամարով զլխատների չափազորություններ են, որոնցից առաջինն ունի մեկ, իսկ մյուսը երկու հորդ միջին պատ: Բացի հենակամարներից շենքերի տարածական ամբողջությունը նպաստում են պատերն ու որմնակամարները, որոնք երկրաշարժադիմացկուն համակարգ են ստեղծում: Քարոկկո ծածկի մի այլ տարբերակ է անկյուններում սահուն անցմամբ կլորացած քարե բրգաձև ծածկը, որն իրականացվել է հատուկ պատրաստած փայտամած-կաղապարի վրա: Այն բարձրանում է որձաքարի բիշ թե շատ կանտնավոր բեկորներով: Ստորին մասում պատի հարթությունից ղեկի դուրս հակված քարերի մի քանի շարքով կազմված է թեք փոխանցող մաս, որը մեղմացնում է պատի և ծածկի հատման անկյունի սրությունը և հեշտացնում ուժերի փոխանցումը բրգաձև մասից պատերին: Ծածկի սալկաձև որձաքարերը դրված են կողային հարթություններին (նիստերին) ուղղահայաց և միաձուլված են կրաշաղախով: Սրբատաշ քարե երկշարք, շրջանաձև գոտին օղակում է ծածկի վերնամասը և կայունացնում այն երդիկի մասում, որը նրա առավել խոցելի մասն է (նկ. 20):

Գլխատան կամարակապ և թաղակապ տարբերակները, ինչպես նաև ձուլածո երդիկը հիշեցնում են մոնումենտալ ճարտարապետության մեջ

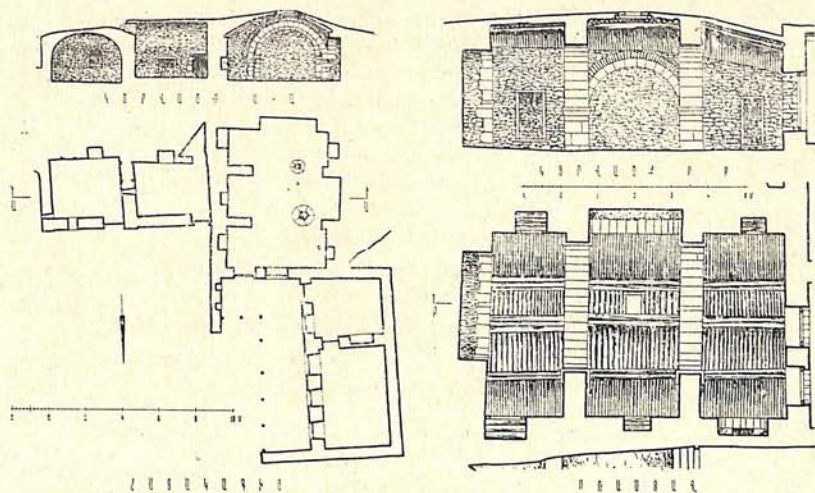

Նկ. 50. Մեկ հենակամարով զլխատուն Տնդ գյուղում

գմբեթների, գմբեթանման այլ ծածկերի և նրանց հենարանային համակարգերի առաջացման պրոցեսի որոշ օղակներ: Ավանդույթների հիման վրա ստեղծված այս կառուցածեքները իրենց ծագմամբ պատկանում են անհիշելի ժամանակների: Հասկանալի է, որ դրանք հիշյալ մոնումենտալ ձևերի նախօրինակների հետ կապված կառուցամասեր են: Ուշագրություն պետք է դարձնել այն հանգամանքին, որ կամարակապ համակարգերը թեև փայտե ծածկեր են պահում, այնուամենայնիվ, կարող էին հեշտությամբ քարոսկիր ծածկեր ունենալ²⁷: Պետք է ենթադրել, որ Սյունիքում ևս գոյություն են ունեցել

²⁷ Սյունիքում զլխատունը զավթների ճարտարապետության նախատիպը լինելու արտահայտություն կարելի է համարել Մաքենյաց վանքի զավթը: Լինելով հայկական առաջին զավթներից մեկը, առավելագույն անմիջականությամբ է զրոսերել այդ կապը, որի մասին Ս. Մնացականյանը գրում է. «Կենտրոնական քարե սյուների և նրանց համապատասխանող որմնաուղների բացակայությունը, ինչպես նաև պատերի ոչ մեծ հաստությունը բնորոշում են տարածության պայմաններում, հիմքեր են տալիս ենթադրելու, որ կառուցվածքը ծածկված է եղել փայտով, և ամենայն հավանականությամբ, ունեցել է հազարաշենի տիպի մի ծածկ» (Ս. Խ. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 160—161):

գմբեթաձև քարուկիր ծածկի ավելի կատարյալ ձևեր, քառակուսուց շրջանաձև հիմքին անցնելու համակարգերով, որպիսիք ցարդ պահպանվել են Արցախի ալեկալ մասերում:

Նկ. 51. Երկու հենակամարով զլխատուն Տեղ գյուղում

Թաղերը նույնպես կազմվել են փայտամածի վրա՝ նրա կտրվածքի շառավղի ուղղությամբ դասավորված քարերով և պլաստիկ շաղախով²⁸: Երկրաշարժակալուն դարձնելու նպատակով շատ բնակավայրերում շենքերի զգալի մասը ալդպես է ծածկվել: Եթե շենքը խիստ երկարավուն հատակագիծ է ունեցել, ինչպես անասնանոցները, միջին մասում կալունացվել է մի հենակամարով, որը հաճախ լինում էր սրբատաշ քարերով շարված (Նկ. 19): Թաղերի, ինչպես և կամարների ամենատարածված ձևերը կիսաշրջանաձևն ու աղեղնաձևն են եղել: Պատահել են նաև սլաքաձև թաղեր ու կամարներ: Ծածկերի այս ձևերը նույնպես լայն տարածում են գտել Արցախում:

Քարուկիր կառուցվածքով ծածկերը գյուղական վայրերում ունեցել են նույնպես տոփանված կավահողե կտուրներ, ունեղրների մոտ կրաշաղախով սվաղված ձև են ստացել: Հարուստ վերնախավի բնակելի համակառույցների կտուրները հավանաբար ունեցել են սրբատաշ քարով ծածկված մակերեսներ, ինչպես մոնումենտալ կառույցներում: Ըստ երևույթին ալդպիսի ծածկ է ունեցել Մեղիք-Հայկազյանների վերնատունը (Նկ. 22):

Զանգեզուրի ժողովրդական ճարտարապետության մեջ լայն տարածում գտած թաղակալ շինություններն իրենց կամարներով ալնպիսի դիմացկուն և գեղեցիկ կառուցվածք ունեն, որ համարյա ոչնչով չեն տարբերվում մոնումեն-

²⁸ Մեր հին մատենագիրները թաղակալ շենքն անվանել են «սաղաշեն»։ դժբախտաբար մեր լեզվում այն չի կիրառվում և փոխարենն օգտագործվում է «թաղ» բառը, որը հնուց եեթ բնակավայրերի առանձին հատվածների խմաստով է գործածվել:

տալ շենքերի համապատասխան ձևի կառուցամասերից: Բնակելի համակառուցյունների կազմում թաղակապ շինվածքներն առհասարակ առաջ են եկել շատ հին ժամանակներում՝ թերևս ի փոխարինումն բազիլիկանման սյունաշարերի ունեցող փայտե ուռուցիկ-հարթ ծածկի: Բնավ զարմանալի չպետք է թվա, որ հայկական առաջին գավիթները, որոնք 10-րդ դարում հանդես են եկել Սյունիքում, թաղակապ են եղել (Գնդեվանք, Յաղաքքար վանք, Վահանավանք և այլն): Ժողովրդական ստեղծագործության այդպիսի գծերի փոխանցումներ են նկատվում Սյունյաց Օրբելյան իշխանական տոհմի կառույցների մեջ: Նշանավոր է հատկապես Սուլեմա լեռնանցքի քարավանատունը, որի մեջ հիշյալ կապերի դրսևորումներ են ըթթաբարավոր որմնախորշերը, ինչպես նաև առաստաղի երդիկավոր հատվածների բաժանվելն ու եռանավ կառուցվածքը, որոնք հիշեցնում են հին գոմերի կիսագետնափոր ծավալը²⁹: Այստեղ առկա է նույնիսկ միջին նավի աղբափորը: Նույնպիսի գծեր կարելի է տեսնել Յաջիի քարավանատան մեջ: Աղբենդի (լեռնանցքի) քարավանատունը Զանգեզուրի թաղակապ, միանավ գոմերից տարբերվել է միայն իր մեծությամբ և սրբատաշ քարե ծածկով: Պատահական չէ, որ այժմ այն իբրև գոմ է օգտագործվում:

6. Պատշգամբներ և նախամուտքեր

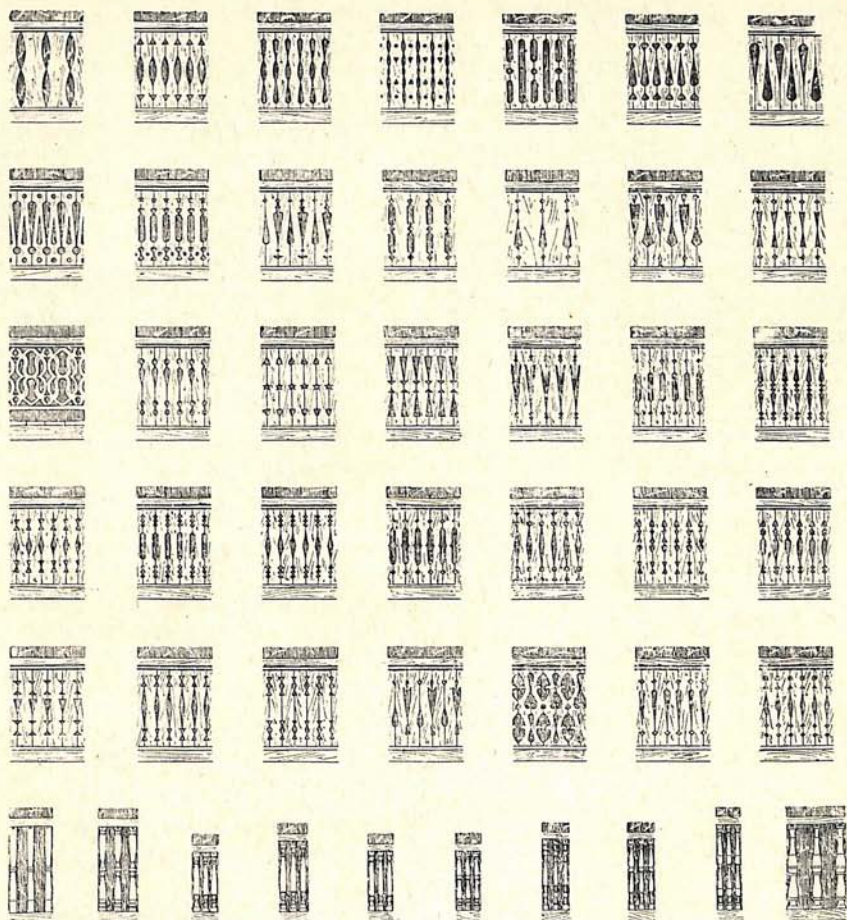
Հնատիպ պատշգամբները հասարակ սյունահեծանային կառուցվածք են ունեցել: Դրանք, ինչպես նշվեց, հիմնվել են ուղղակի գետնի կամ փոքր ինչ բարձրացված հատակի վրա, կառուցամասերի հատման անկյուններում, շենքի առաջ:

Պատշգամբների ծածկերը նստել են նրա լայնական ուղղությամբ գրված գերանների վրա, այդ գերանները հենվել են մի կողմից պատի և մյուս կողմից սյունաշարով պահվող հեծանի կամ գերանի վրա: Այդ գերանների տակ, երբ պատն անկայուն է եղել, դրվել է առորմի: Գերանների մյուս ծայրերը երբեմն զգալի չափով են առաջ եկել հենարանից և կրել ծածկի առաջ կարկաված մասը: Հողե կտուրի եզրաշերտի վաղուցն ու հողմնացրումը կանխելու համար այս գերանների ծայրերին դրվել է մի հորիզոնական գերան, ճյուղեր կամ տախտակ, որոնց վրա մինչև 40 սմ բարձրությամբ քարեր են շարվել իբրև պաշտպանիչ եզրաշերտ: Այդ քարերի միջով առաջ են կարկառու փայտե կամ քարե ջրհորդանները:

Պատշգամբի ծածկը կրող սյուները անհավասարաչափ նստվածքից զերծ պահելու համար, նրանց տակ մի շորսու են դրել՝ պատշգամբի ամբողջ երկարությամբ. եղել են նաև քարե խարիսխներով սյուներ: Սյուների վրա երբեմն փոքր խոյակներ են դրել հեծանի ուղղությամբ, կամ նրան ուղղահայաց: Վերջին ձևը կիրառվել է հատկապես Վայոց ձորում: Պատշգամբների սղոցված զարդամասերը հատկանշական են քաղաքատիպ շենքերին միայն:

Պատշգամբների ոչ պարտադիր մասերն են բաղրիքներն ու պատնեշները: Բաղրիքները հնում հասարակ կամ զարդաձևերով սղոցված տախտակներից էին կազմված, որոնք իրար են կցվել վերի ու վարի փայտե գոտիներով: Վերջին դարերում, ավաններում և նրանց մերձակա վայրերում երևան են եկել պտտվող սարքի վրա տաշված սյուներ և բաղրիքի կանգնակներ (նկ. 52):

²⁹ Ի տարբերություն բազիլիկ չին եկեղեցիների՝ այստեղի համաչափությունները խիստ գեղանման լինել են հաղորդել ներքին տարածությանը:

Նկ. 52. Բաղրիքների նմուշներ

Ձանգեղությունը եղել են պատշգամբի կամ նախամուտքի դեր կատարող քարուկիր շինություններ՝ առջևից կամարակապ բացվածքով կամ կամարաշարքով (նկ. 11): Նեղ լինելու դեպքում դրանց երկայնական առանցքներն ուղղված են եղել մուտքին ուղղահայաց, իսկ երկար լինելու դեպքում՝ կամարաշարքին զուգահեռ: Այս կառուցամասերի կամարները աղեղնաձև ու Վլաքաձև են եղել, թաղերը՝ նույնպես: Պատահում են նաև քարե կամարակապ բացվածքով, բայց փայտե ծածկով նախամուտքեր: Նախամուտք կարելի է համարել նաև տան համակառուցչի դռան առջևի այն փոքրիկ բաց տարածությունը, որը ծածկված է անսյուն ծածկով՝ ցվիքով: Դա կամ լինում է շենքի

ծածկագերանների շարունակության կամ դռան կողքերից առաջ եկող պատերի վրա (նկ. 17):

Սյունիքի մոնումենտալ շենքերի մանրամասներից ժողովրդական ճարտարապետության հետ են կապվում նաև կամարակապ բացվածքներով սյունասրահները: Դրանք կցվել են եկեղեցիների հարավային, հյուսիսային և արևմտյան ճակատներին. 10—13-րդ դարերի նմուշներ Տաթևի, Վահանավանքի, Որոտնավանքի և Յաղացքարի կամարասրահները ժողովրդական ճարտարապետության նույն ձևերն ու կառուցվածքն ունեն: Առավել վաղ նմուշ է Թանահատի սյունասրահը: Այդ տիպի կառուցվածքները տարածված են և՛ լեզել իրքե հովանի՝ գերեզմանների վրա³⁰:

Վանքապատկան շենքերին կից ժողովրդական բնակելի տների նման առկա են կամարակապ բացվածք ունեցող թաղակապ նախասենյակներ: Վանական խուցերը հիշեցնում են ժողովրդական թաղակապ սենյակները հողածածկ կտուրներով, փոքր լուսամուտներով, որմնախորշերով, բուխարիկներով, երբեմն նաև երդիկներով:

7. Քաղաքատիպ շենքերի կառուցվածքի մի փանի առանձնահատկություններ

Քաղաքային շենքերում պահպանվել են գյուղական քաղաքատիպ կառույցների շինարարական ավանդույթները: Հիմնական տարբերություններն են գմբեթանման կտուրի բացակայությունը, հարթ կամ երկթե հողե ծածկերի՝ փայտե հեծանների վրա կառուցվելը, հատակների և երբեմն նաև առաստաղի տախտակապատումը³¹, ծպեղավոր երկլանջ կամ քառալանջ կտուրների առկայությունը, ապակեպատ լուսամուտները, ավելի մեծ խնամքով կառուցված պատշգամբները, պատերի նվաղ հաստությունը (50—80 սմ), շարվածքի կանոնավորությունը, ուղղաձիգությունը, հարթությունը և այլն:

Գերանների ճառագայթաձև դասավորությունը երկու ճակատների միացման անկյունային մասում, պատշգամբների հատկանշական գծերից մեկն է: Երկրորդ հարկի փայտաշեն պատշգամբի համար հաճախ հենարան են ծառայում առաջին հարկի ճակատային պատը կամ նախամուտքը եզերող մույթներն ու կամարները:

Խիստ ուշագրավ կառուցամասեր են պատերի հակաերկրաշարժային փայտե գոտիները: Դրանք սովորաբար զրվում են պատի շարվածքի երկու կողմում, նույն մակարդակի վրա և վրայից պատի ընդլայնական ուղղությամբ ամրացվում են իրար կարճ փայտերով կամ երկաթե ճարմանղներով: Ընդհանրապես դրանք մի մակարդակի վրա ընդգրկում են ամբողջ շենքը և կազմում գոտի: Միահարկ շինություններում մեծ մասամբ երկու այսպիսի գոտի է զրվել, մեկը ստորին մասում, մյուսը պատի վերնամասին մոտ:

Այս տիպի շենքերում որմնախորշերը պահարանի նման փեղկերով ծածկելը տարածված երևույթ է: Մի քանի հարկից կազմված համակառույցներում շատ անգամ պահպանվել է ստորին հարկերի թաղակապ և կամարակապ մասեր կիրառելու ավանդույթը:

³⁰ Տե՛ս Ս. Խ. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի զրոցը, էջ 167:

³¹ Տախտակների փոխարեն առաստաղները երբեմն ծածկվել են թղթով կամ կտավով:

Քաղաքատիպ շենքերի կոնստրուկցիաները կրելով որոշ ավանդական գծեր՝ այժմ գրեթե շեն տարբերվում ժամանակակից առանձնատների կառուցամասերից:

Ի տարբերություն գյուղական շենքերից Գորիսի, Կամոյի ու նրանց մերձակա բնակավայրերի քաղաքատիպ շենքերի պատերը և հիմքերը կրաշաղախով են շարված: Կամոյում երբեմն միայն կավաշաղախ է օգտագործվել պատը զրսից սվաղելու համար: Այս դեպքում կիրառվել են նաև փայտե գոտիները: Կամոյում փափուկ մուգ կարմիր քարն է օգտագործվել սրբատաշ, հարթ պատերի համար «միդիս» շարվածքով, սվաղվող պատերի համար օգտագործվել է նաև որձաքարի բեկորների անկանոն շարվածքը: Շենքերի մեծ մասն ունեն սրբատաշ քարի հարթություններով, գոտիներով, անկյունաքարերով և սվաղով համակցված կամ համապատասխանաբար անկանոն «միդիս» շարվածքի զուգորդմամբ կառուցված պատեր: Գորիսում ևս խառը շարվածք է կիրառվել: սրբատաշ քարերն օգտագործվել են կառուցվածքային տեսակետից առավել պատասխանատու մասերում: Այստեղ շենքերի ու նրանց բացվածքների եզրերի հարթ, սրբատաշ քարերն ու պատի հարթությունից դուրս եկող քարե, հաճախ նրբորեն տրամատավորված գոտիները, պարակալները, պատուհանապսակներն ու բիվերը, ոչ միայն հարգարանքային կառուցամասեր են, այլև դարավոր քննություն բռնած կոնստրուկտիվ միջոցառումներ: Գորիսի շենքերի մեծ մասի բացվածքները աղեղնաձև բարավորներ ունեն (հաղվաղեպ կն հարթ բարավորները), մինչդեռ Կամոյում մեծ մասամբ կիսաշրջանաձև են: Լուսամուտների կիսաշրջանաձև բարավորների մեջ ձևկատակալ քարեր պարփակելու ավանդույթը հատորեն կիրառվել է նաև աչտեղ: Բարավորների աղեղնաձև պսակները, հատկապես երկու քարից լինելու դեպքում, ստորին մասում հորիզոնական ելուստներ ունեն, որոնք խրվելով պատի մեջ՝ հավասարակշռություն են ստեղծում: Այդ ելուստները մեծ մասամբ կորչում են պատուհանապսակներն ընդգրկող անընդմեջ դուստում, կազմելով նրա հորիզոնական հատվածների ծայրերը: Զգալի տոկոս են կազմում առանց տրամատավոր պսակի բարավորները, մանավանդ մեծ բացվածքների վրա: Պատերը 70—80 սմ թանձրություն շարված են ձեղքված, ձևկատի կողմից հարթեցված որձաքարով ու կրաշաղախով: Ներսից, ինչպես Կամոյում, սվաղված են կրաշաղախով, իսկ զրսից շարվածքի անկանոնությունը չի բողբալված, այլ, ընդհակառակը, շեշտված է հարթեցված ու կոկված շաղախի կարաններով:

Միջհարկային ծածկերը սովորաբար հեծանների վրա են կառուցել, բայց Գորիսում հաճախ այն թաղակապ է:

Կամոյում կտուրները հողաշեն են եղել, իսկ Գորիսում ծպեղային հիմքի վրա մեծ մասամբ թիթեղապատ կառուցվածք ունեն:

Հետաքրքիր կառուցվածք ունեն Գորիսի դարպասները: Դրանք, ի հակադրություն լուսամուտների, ունեն ավանդական ձևով կիսաշրջանաձև բարավորներ: Մեկ բացվածքով դարպասներն ունեն լայնանիստ կամարներ, իսկ երկու բացվածք ունեցողների նեղ բացվածքներն ունեն ձգված համաշափուկություններ, մինչդեռ մյուսը լայնանիստ է: Բոլորն էլ ունեն քարե շեմք: Մեկ մուտք ունեցող դարպասների փեղկերից մեկի մեջ մարդկանց երթևեկի համար փոքր դռնակ են սարքել: Ներքին դռների բարավորները սովորաբար հարթ են, փայտից, սակայն Գորիսում դրանք հաճախ ունեն աղեղնաձև քարե կառուցվածք, ինչպես արտաքին բացվածքներին է (նկ. 8, 29, 30):

Շինարարական տեխնիկային ու կոնստրուկցիաներին վերաբերող տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ժողովրդական ճարտարապետության մեջ հմտորեն օգտագործվել են տեղական բոլոր շինանյութերը, ժամանակի տեխնիկային համապատասխան ստեղծվել շենքերի զանազան կառուցամասերի ուշադրավ լուծումներ, հատկապես ծածկերի խիստ բազմազան տեսակներ: Ժողովրդի շինարարական ավանդույթները պահպանվել են մասնագիտական և ոչ մասնագիտական, անհատական և կոլեկտիվ աշխատանքի կիրառման պայմաններում: Վիմափոր ծածկերի զարգացման և մոնումենտալ կատարելության հասնող երևույթը, դրամենների ծածկերի սկզբունքային առնչությունները գերանաշար ծածկերի հետ, նախնադարյան պատի շարվածքի կամ նրա միջնադարյան բարեփոխված տեսակների ապա «միդիս», խառը և ալլ ավանդական շարվածքների գոյությունն այսօր, շարվածքի հակաերկրաշարժային կայունացման միջոցների մշակումն ու պահպանումը ժողովրդական և քաղաքային ճարտարապետության մեջ, բացվածքների և պատշգամբների կառուցվածքային ավանդական ձևերի կիրառումը նույնիսկ մեր օրերում և շատ ուրիշ երևույթներ՝ ավանդույթների ժառանգականության և նրանց նկատմամբ ստեղծագործական մոտեցման բացահայտ դրսևորումներ են:

ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱ-ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ժողովրդական ճարտարապետության մեջ նպատակահարմարության և տնտեսականության պահանջների թելադրող նշանակությունը հարկադրել է հարգարանքներին վերաբերվել չափազանց զուսպ, սակայն թեկուզ ամենահասարակ հյուղականներում կարելի է տեսնել հարգարանքի տարրեր, որոնք ստեղծվել են դարավոր ավանդույթների հիման վրա:

Շատ դեպքերում, հատկապես քաղաքատիպ շենքերում, ճարտարապետական ձևավորման պարզագույն եղանակը կառուցման խնամքն է, ընդ որում կառուցամասերի նպատակահարմարությունը հանդիսացել է թելադրող գործոն: Այս կապակցությամբ պետք է նշվեն ուշադրությամբ կառուցված շենքերի մակերեսների որոշ հարթությունը, ծածկագերանների հավասարամեծությունը, նրանց ռիթմիկ դասավորությունն ու մշակվածությունը, ծածկի ենթաշերտի և ընդհանրապես առաստաղների ու հատակների փայտամասերի մշակումն ու խնամքով տեղադրումը, դռների, լուսամուտների որմնախորշերի, սյուների և այլ կառուցամասերի համամասնություններն ու նրանց դասավորությունը ընդհանուր հորինվածքի մեջ և, վերջապես, կառուցման որակը: Իրև կառուցամասերի նպատակահարմարության հիշյալ դրսևորման լրացում, շատ հաճախ կիրառվել է զարդը՝ ամենաբազմազան ձևերով: Այն հանդես է եկել գլխավորապես այն կառուցամասերի վրա, որոնք առանց նրան ճնշող, տաղտկալի տպավորություն պիտի թողնեին: Երբեմն զարդը տեսնում ենք նաև այնտեղ, որտեղ նրա անհրաժեշտությունը չկա, բայց նրա կիրառումը ավելի հաճելի է դարձնում շենքի տվյալ մասի դիտումը և հարստացնում ամբողջ համադրվածքը: Այս, իհարկե, չի նշանակում հարգարանքի շուայլում: Ավելորդ զարդերով ծանրաբեռնված կառուցամասեր երբեք հանդես չեն եկել ժողովրդական կառուցաներում: Հատուկենտ շուայլումներ կարելի է տեսնել այնպիսի կառուցաների վրա, որոնք չենթարկվելով ավանդույթներին՝ առանձնանում են ընդհանուրից: Դրանք անփորձ մարդկանց ձեռքով կառուցված շինություններ են, որոնք արտահայտում են տիրոջ անձաշակությունն ու ցուցամոլությունը:

Ժողովրդական ճարտարապետության մեջ շենքի հարգարումը երբեք չի հակասում կառուցվածքին, այլ նպաստում է նրա արտահայտչականությանը, շենքի մանրամասներն ամբողջի մեջ միասնաբար ընկալելուն:

Հնատիպ կառուցաները, քաղաքատիպ գյուղական և քաղաքային շենքերն իրարից զգալի տարբերություններ ունեն ոչ միայն ըստ կառուցվածքի, այլև ըստ հարգարանքի:

Ի տարբերություն քաղաքատիպ շենքերի՝ գյուղական հնատիպ կառույցների հարգարումը կատարվել է առավելապես ներսի կողմից: Այդ անշուշտ կապված էր շենքի շահագործման և բնակավայրի կառուցապատման պահանջների հետ: Արտաքին վտանգներից և լեռնային բնությունից պաշտպանվելու անհրաժեշտությունը հարկադրել է մարդկանց իրենց կենցաղը պարփակել խուլ, հաճախ իրար կապած և կիսաթաղված պատերի մեջ, հողի անհրապույր կտուրների տակ: Այդ առավել ցայտուն երևում է Սևանա լճի ավազանի գյուղական հին կառույցներում: Այնուամենայնիվ որոշ հարգարում կատարել են Սյունիքի հնատիպ կառույցների որոշ մասի գլխավոր ձևականներում: Հարգարման օբյեկտներ են հանդիսացել բացվածքները, պատշգամբներն ու նախամուտքերը, դարպասներն ու ծխանցքածածիկ քարերը:

Հնատիպ կառույցների մեջ ամենից շատ ուշադրություն է դարձվել բնակելի սենյակների հարգարմանը, ընդ որում պատերի դարգամասերն ավելի քիչ են եղել, քան առաստաղինը: Պատերի ամենահասարակ ձևն է անմշակ կամ կիսամշակ քարերի շարվածքը առանց սվաղի: Այս տիպի պատերի մշակման միջոց է որմնախորշերի և բացվածքների սրբատաշ քարերով եզերումը, հաճախ նաև կամարակապ ձևավորումը: Պատերի միասպաղ հարթությունների մեջ հարդարանքային շեշտեր են նաև սվաղված կառուցամասերը և հատկապես սրբատաշ քարի բուխարիկները (նկ. 19, 20): Հնատիպ կառույցների բուխարիկներից առանձնապես ուշադրավ են Ձանգեզուրի գլխատների և թաղակապ շինությունների բուխարիկները: Դրանք տարբեր տեղերում տարբեր աստիճանի մշակում են ստացել և ունեցել են սլաքածե կամ կիսաշրջանաձև պսակող վերնամաս: Տարածված են եղել քանդակազարդ բուխարիկները, որոնցից առանձնապես աչքի են ընկել ծխահավաք ելուստներ ունեցողները: Երբեմն այս ծխահավաք վերնամասերը քանդակազարդվել են արտակարգ նրբությամբ, բազմազան զարդաձևերով: Գազաթափին մասից ղեպից ցած սովորաբար եղել են ձառագայթաձև զարդակոսներ, նրանցից ցած՝ բուսական և երկրաչափական ձևերով կազմված գոտիներ (նկ. 53): Բուխարիկի ստորին մասում, նրա բացվածքի մեջ, քար ելուստները հենարան են ծառայել երկաթաձողերի համար, որոնց վրա զրկվել է կաթսան: Այգահող, առջևից մի փոքր բարձրությամբ, քարե թմբիկը խանգարել է մոխրի և կայծերի տարածվելուն: Խիստ բնորոշ է բուխարիկներով, նրանց կողքերին գտնվող պահարանախորշերով և նրանց վրա գտնվող լամբաքարերով կազմված համադրվածքը (նկ. 13):

Տներն սվաղած պատերի մեջ հարդարանքներ են հանդիսացել նաև պահարանափեղկերը, որոշ ղեպերում նաև չծածկվող որմնախորշերը: Վերջիններս ոչ միայն գտնվում են օգտագործելու տեսակետից հարմար տեղերում, այլև սենյակի ընդհանուր համադրվածքին ներդաշնակող դասավորություն ունեն: Մեղրու շրջանի բնակարաններում եղել են երկհարկանի որմնախորշեր, նույնիսկ բիթմիկ շարքով դասավորված: Խիստ յուրօրինակ մշակում ունեն Հոբսի Մեկիբական տան որմնախորշերը, որոնց հարդարանքը կատարելագործելու համար մուտքի բացվածք ունեցող պատը ամբողջովին սրբատաշ քարերով են շարել ի հակադրումն մնացած սվաղված պատերի: Որմնախորշերից չ'ուր բերկուրական դասավորվել են մուտքի աջ ու ձախ կողմերում, երկհարկանի են և պսակավորված սլաքածե կամարներով: Կան նաև մի քան փոքր որմնախորշեր

Նկ. 53. Բուխարիկ Հալիժորից

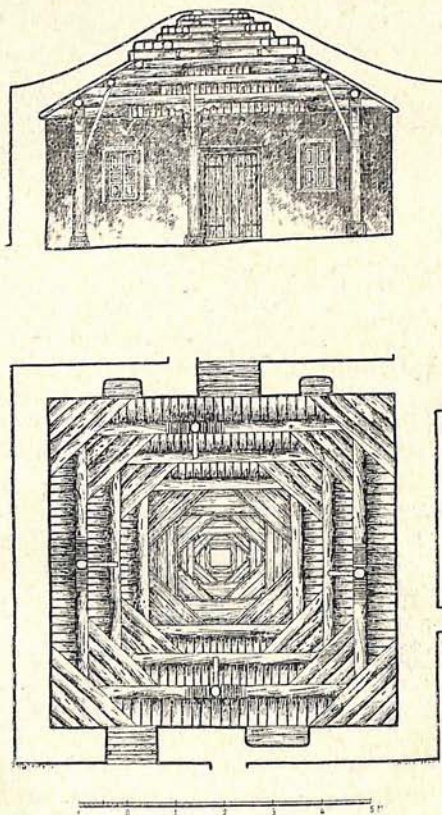
շխաբարավոր գագաթներով (նկ. 23): Վերջիններիս վրա ներկերի հետքեր են նշմարվում:

Պատերի հարդարանքով աչքի են ընկնում Սևանա լճի ավազանի դոմի սենյակները (օդաները): Դրանց սյուները հաճախ կաղմվել են հաստ շորսուններով և ձևավոր փոքրիկ խոյակներով: Սյունահեծանային ձևավորում են ունեցել խորքի ընդլայնական պատերը, որոնց կից են նստարանաթմբերը և որոնց միջնամասում է գտնվել պատի մեջ խորացող բուխարիկը: Փայտե սյունահեծանային այս դարդաձևը մեծ մասամբ փայտե դարակները պահելուն է ծառայել: Այդ դարակները հաճախ գեղեցկացվել են սղոցված զարդատախտակներով, որոնց վրա ցուցադրվել է տնային թանկարժեք սպասքը: Բուխարիկների վերնամասերն այստեղ պատի հարթութունից դուրս չեն եկել, մեծ մասամբ շարվել են սրբատաշ քարերով և ունեցել իրենց չափերին համապատասխանող փոքրիկ կամարաձև կամ սլաքաձև վերնամաս, քանդակված մի քարի մեջ: Ստորին մասի ձևավորումն այստեղ նույնն է, ինչ վերոհիշյալ բուխարիկներին: Օդաների ձևավորման ամբողջական նմուշներ չեն պահպանվել, բայց նրանց մասին պատկերացում են տալիս առանձին մնացորդները (նկ. 15, 37ա):

Փայտի մշակումն ու դրվագումը շատ հին է իր պատմությամբ, այն նախորդում է մետաղների և անգամ քարի համապատասխան մշակմանը, քանի որ նրանցից վաղ սպասարկել է մարդկանց բազմազան կարիքներին: Սյուներից հայտնաբերված պեղածո նյութերը խոսում են այն մասին, որ մեր թվագրությունից հազարամյակներ առաջ այնտեղ զարգացած է եղել դարդ-

արվեստը: Հնատիպ բնակարանների սակավաթիվը դարդամասերը նախապատմական ժամանակների համապատասխան նմուշների վերապրուկներն են անկասկած: Աշխատանքային գործիքից հետո տունն առաջին օբյեկտներից մեկն էր, որի նկատմամբ մարդը գեղարվեստական վերաբերմունք է ունեցել:

Գլխատների փայտե կառուցամասերի զրվագման լավագույն նմուշները գտնվել են Սեանա լճի ավազանում, առավել շատ քանդակաղարվել են հաղարաշեն ծածկերի մանրամասները: Երգիկի մասում շորսուններով կազմված քառակուսի շրջանակը սովորաբար օղակված է լինում շրջանաձև փորվածքով: Այս մասը երբեմն քանդակաղարվում է երկրաչափական պարզ ձևերով: Ստ. Լիսիցյանի նկարագրած Կամոյի բնակելի տունն այս մասում ունեցել է տերևանման դարդափորվածքներ: Այդտեղից ցած, մի քանի գերանաշարերի վրա հեծանաշարեր երբեմն կազմված են եղել ուղղանկյուն կտրվածք ունեցող շորսուններով, որոնց շրջանակ կազմող ներքին մասերը քանդակաղարվել են երկրաչափական փորվածքներով: Ստորին գերաններն առհասարակ Սյունիքի

Նկ. 54. Գլխատուն վարդենիկում

բնակավայրերում չեն փորագրադարձվել (նկ. 46, 48, 54)¹: Գլխատան ծածկի հատկապես այսպիսի փորագրադարձ տարբերակները սկզբունքային առնչություններ ունեն հայկական դավիթների, վանքային սեղանատների, գրադարանների և այլ շենքերի ծածկերի հետ²: Այստեղ հայ ճարտարապետները մեծ հում-տույժյաբ կարողացել են օգտագործել վերին լույսի շիթը՝ ծածկի աստիճանաբար բարձրացող մասի հարդարանքը լավագույն ձևով ընկալելի դարձնելու համար: Փանդակադարձումը հաջող կերպով ընդգծում է լույսի ու ստվերի ակնախտիղ համակցումները:

Հետաքրքիր մշակումներ են ունեն կրող կառուցամասերը բոլոր հնատիպ կառույցներում: Այստեղ էլ լավագույն նմուշները վերաբերում են հազարաշեն ծածկերին: Դրվագվել են սյուների խարիսխները, բները, խոյակները, Սեանա լճի ավազանում՝ նաև հենակներն ու պահուսնակները:

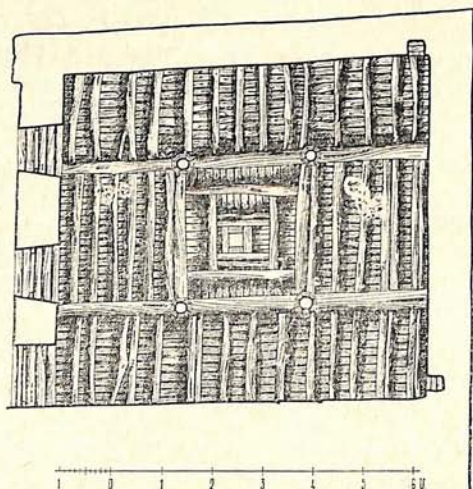
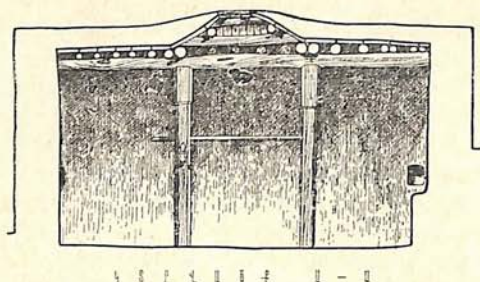
Սեանապարզ սյուներն առանց խոյակի գերաններ են: Սյունիքի զլխատներին հատկանշական է ուղղանկյուն կտրվածքով կաղնեփայտե հաստ սյունը, որի վերնամասն աստիճանաբար լայնացվելով դարձել է բուրբաձև: Դրա անկյունները բացվել են թեք տաշվածքով, որը մարվում է լայնացող մասում և վերջնամու բուրբաձև մասի տակ: Անկյունային մասերի հենց այս վերին ծայրերում մի քանի ճաշակով փորվածքներ հաճելի տեսք են տալիս այդ հաստաբուն սյուներին: Սյուների ծանր կերպարանքի ճնշիչ տպավորությունը մեղմացվել է նրանցից կախված իրերով, հատկապես քանդակազարդ ճրագակալներով (նկ. 13, 46): Այս սյուները քարե բարձր խարիսխներ չեն ունեցել, թեև դրվել են զետնի մեջ խորացած տափակ քարերի վրա: Վայոց ձորի զլխատներում սյուները մշակվել են ուղղանկյուն, մեծ մասամբ քառակուսի և ութանիստ կտրվածքով: Դրանց վրա հաճախ դրվել է խոյակ՝ գերանի ընդլայնական ուղղությամբ, որը ձևավորվել է մեծ մասամբ սղոցաձև փորվածքներով: Հետաքրքիր մշակում ունեն ութանիստ կտրվածքով սյուների այն նմուշները, որոնց վերնամասը նույնպես ութանիստ, բայց ավելի լայն կտրվածք ունի: Այգյիսով ստացվել է խոյականման, բայց ուղղաձիգ վերնամաս, որն օրգանապես չի անջատվել սյունից (նկ. 55, 46b):

Սյուների քանդակազարդ խարիսխների նմուշներ եղել են Սեանա լճի ավազանում և հատկապես Վայոց ձորում (նկ. 23): Նրանց զուսպ հարդարանքը, քանդակներով չժանրաբեռնված մակերեսները, տարածական ձևն ու համադրվածքը լավագույն կերպով արտահայտում են ժողովրդական ճարտարապետության մեջ զարդի կիրառման նպատակահամար մոտեցումը: Զարդաբանակված վարդակների ձևերը հանդիպում են Մեղրու շրջանի խոյակների վրա (նկ. 45):

Սյուների և կրող մանրամասների մշակումը առանձնապես մեծ խնամքով ու բաղմունքով կատարվել է Սեանա լճի ավազանի զլխատներում: Այստեղ դրանք ունեցել են բուրբաձև, քառակուսի, ուղղանկյուն կամ բաղմանիստ կտրվածք: Հաճախ դրանց վերնամասը լայնացվել է հաստ մեխերի օգնությամբ ամրացված փայտե ձևավոր վերադիրների միջոցով: Այստեղի սյուների մեծ մասի վրա խոյակներ են դրվել: Դրանք վերևից երկարությամբ ձգված փոսիկ

¹ Սեանա լճի ավազանում տոնախմբությունների ժամանակ առաստաղի սև գերաններից սպիտակ ծաղկաձև բծերով են զարդարել. դրանք արվել են ձողի ծայրին ամրացրած արաթաթխ շորով հարվածելու միջոցով:

² Տե՛ս Ս. Մ. Минацкая, Архитектура армянских притворов, Ереван, 1952.

Նկ. 55. Գլխատուն Գետափում

ունեն գերանի համար, ներքևից ձևավոր փորվածքներ՝ կիսաշրջանաձև, աղեղնաձև, եռանկյունաձև, սղոցաձև և այլն: Սյանը հենվող թեքադիր հենակը ճակատային կողմից ունեցել է ուղղանկյուն, քառակուսի, բազմանիստ, ումրաձև, եռանկյունաձև, շրջանաձև, կիսաշրջանաձև ձևաձև, ղսպանալաձև, սղոցաձև և դժիկավոր զարդափորվածքներ: Շատ հազվադեպ այս հենակների վրա դրվող փոքրիկ խոյակներն ունեցել են սեպաձև կամ աղեղնաձև մշակում: Հենակի վրա գրեթե հորիզոնական ուղղությամբ դրված պահուսկի առաջ կարկառված մասը մշակվել է կտրացվելով և մի քանի փոսիկներով ու խաղերով կազմված զարդաձևերով: Այդ ազատ ծայրի վրա բարձրացող երկրորդ հենակն ու պահուսկը նույնպես մշակվել են հիշյալ զարդաձևերով (Նկ. 46, 48, 54):

Իրենց յուրօրինակ մշակմամբ առանձնահատուկ տեղ են գրավում Մեղրու շրջանի տների սյուների: Դրանք նույնպես անմշակ քարե ցածր խարիսխներ ունեն և տաշված ու քանդակված, մեծ մասամբ փորագրազարդ խոյակներ, դրված գերանի երկարությամբ: Սյուների բունը մշակվել է բոլորաձև:

քառանկյուն կամ բազմանիստ կտրվածքով: Խոշակը դեպի վեր աննշան չափով լայնանում է: Լուսավորված կողմից այն զարդարված է փորվածքներով: Խոշակները երկու երեսից քանդակվել են միայն այն դեպքում, երբ բավարար լուսավորություն է եղել երկու կողմի զարդափորվածքները տեսնելու համար: Զարդածները երկրաչափական են, մեծ մասամբ վարդյակների ձևով. դրեթե բոլորի վրա կան հավերժության կամ խաչի նշաններ: Խոշակի վրա կառուցվածքի շինարարական արձանագրություն փորագրելը ընդհանրացած սովորութիւն է եղել (նկ. 45, 46դ, 46է)³: Նման փորագրազարդեր են եղել տնային կահույքի վրա:

Սյունիքի քաղաքացիական ճարտարապետության պատմության մենջ իրենց կարևոր տեղն ունեն Սեանա կղզու Աստվածածին եկեղեցու գավթում հայտնաբերված փայտակերտ, քանդակազարդ խոշակները, որոնք բազմիցս ուսումնասիրության առարկա են դարձել⁴: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ դրանք բերվել են ավելի հին պալատական շենքից և իրենց համադրվածքով նման են հայկական ժողովրդական և մոնումենտալ ճարտարապետության մենջ հայտնի այլ նմուշների, թեև նրանց մակերեսների համատարած, խիտ քանդակազարդման երևույթը այլ տեղ չենք հանդիպում: Սյունիքի մեղ հասած փայտակերտ խոշակների հետ դրանց համեմատումը ցույց է տալիս մի շարք ընդհանուր գծեր: Ամենից առաջ այդ ընդհանրությունը կայանում է նրանում, որ քանդակազարդված են խոշակների մեկական երեսները, այսինքն այն կողմերը, որոնք լուսավորված են եղել: Այդ երկու խոշակների ընդհանուր համադրվածքային ընդհանրություն հետ առկա է զարդաձևերի որոշ տարբերություն: Նույնն ավելի շեշտված ձևով հանդիպում է Մեղրու շրջանի այն տներում, որտեղ մի սենյակի մենջ երկու սյուն է եղել: Վերջապես այս խոշակների վրա դրված ենթահեծանային վերադիրին նմանվող կառուցամաս պահպանվել է Սեանա լճի ավազանում (նկ. 48դ):

Սեանի խոշակների թվագրման վերաբերյալ Ս. Մնացականյանի հայտնած կարծիքն ընդունելի է: Խոշակները 9—10-րդ դարերից ավելի վաղ կառուցված չինել չէին կարող: Ըստ երևույթին դրանք բերված են եղել Սեանա լճի հարավարևելյան մասում գտնվող Ծար գավառից, որտեղի փայտակերտ դահլիճների մասին մեծ հիացմունքով խոսում է Գրիգոր Մագիստրոսը, նրանց համեմատելի համարելով միայն մայրաքաղաքի (Անի) կառույցների հետ⁵: Խոշակների պերճությունը կարող էր համապատասխանել միայն այդ շինություններին, քանի որ Մագիստրոսը նշում է, որ նման այլ կառույցներ չի տեսել ոչ մի այլ տեղում, հետևաբար և Սեանա կղզում կամ նրան մերձակա առափնյա վայրերում: Նրանց տեղափոխումը հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ տեղի է ունեցել ոչ շուտ, քան Բագրատունիների թագավորության անկումը (11-րդ

³ Այդ մասին ուշադրավ վկայություն է տալիս Ղ. Ալիշանը, նշելով, որ Սեանա կղզուս. Աստվածածին եկեղեցու գավթի փայտյա սյան վրա եղել է արձանագրություն վաճապատկան շինքերի նորոգման, ինչպես նաև 1837 թվականին Նիկողայ Պավլովիչ ցարի Հայաստան այցելելու մասին (Միսական, էջ 86): Սա վկայում է այն մասին, որ արձանագրելը յուրահատուկ է եղել ոչ միայն Մեղրու շրջանին:

⁴ Տե՛ս Т. Измаилов. Севанские капители, Труды Отдела истории культуры и искусства Востока, Гос. Эрмитаж, т. III, Ленинград, 1919; Զ. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի զգրոցը, էջ 37—40:

⁵ Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 221:

դար): Թերևս դրանց՝ Սևանա կղզում երևան գալը կապված է սելջուկների ավերումներից հետո Զարտարապետական կատարած հայրենաշին գործերի հետ:

Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը նաև բազմաթիվ այլ յուրահատկություններով կապված է եղել մոնումենտալ ճարտարապետության հետ:

Հայաստանի բաղաբացիական ճարտարապետությունը հարուստ է եղել փայտածածկ դահլիճներից, որոնք ժողովրդական բնակելի տան դարգացած տարատեսակներն են հանդիսացել իրենց որմնախորշերով, սյուներով և ծածկի այլ մանրամասներով: Դրանց ամբողջ ճարտարապետությունը բխել է վերին լուսավորումը կազմակերպելու և նրան ենթարկելու խնդիրներից: Այգուպսի կազմությունն են ունեցել անգամ եկեղեցական շենքերը: Իբրև օրինակ կարելի է նշել Դվինի, Արուճի և Զվարթնոցի պալատական դահլիճները, 12-րդ դարում Մխիթար հյուան ճարտարապետի կառուցած Գոշավանքի փայտաշեն, առաջին «գեղակերտ» եկեղեցին⁶, Կարճկանի բազմազմբեթ ծածկով տունը, Կարինի քարավանատունը⁷, Լինչի նկարագրած Վանի եկեղեցիները⁸, Քարուլի հայոց եկեղեցին⁹, Սոֆիայի առաջին հայ եկեղեցին¹⁰ և այլն: Բայց ցայս կարգի շենքերի մեջ, ինչպես նշվեց, ամենից ավելի հուշակոչի պ են եղել Սյունյաց Մար գավառի փայտակերտ եկեղեցիներն ու դահլիճները:

Մեղրու շրջանի խոյակները դարգաձևերով չեն ծանրաբեռնված, ինչ որ նպաստում է կառուցվածքի աշխատանքը բացահայտելուն: Հիշյալ խոյակները շատ նման են վաղ միջնադարի պալատական շենքերի քարե խոյակներին, որոնք նույնպես իրենց համադրվածքով և միակողմանի քանդակազարդամբ կրկնում են ժողովրդական ճարտարապետության մեջ տարածված սկզբունքները:

Պալատական դահլիճների թվին պետք է դասել նաև Հորսի Մելիքական տունը: Նրա մուտքի և դահլիճի մեծությունը, դռան պարակալի կառուցման խնամքը, սրբատաշ քարե, կրկնահարկ և շքաքարավոր որմնախորշերը, սյուների քանդակազարդ խարսխները, արտասովոր չափերի բեմահարթակը կոլմաններ են հանդիսանում ժողովրդական բնակելի տնից ղեպի մոնումենտալ շենքերն անցնող հատկանիշներն ի հայտ բերելու համար: Քարակերտ սյունախարսխների վարդակները հանդիպում են ժողովրդական կառույցների (խոյակներ) և միջնադարյան Սյունիքի մոնումենտալ շենքերի վրա: Վերջիններիս բնորոշ են նաև շքաքարավոր որմնախորշերը: Ուշագրավ է նաև, որ այս տան երկրորդական նշանակություն ունեցող սյուների պահպանված նմուշները 19-րդ դարի գլխատների սյուների ձևն ունեն՝ բնի ութանիստ կտրվածքով և փոքր ինչ լայն, երկարավուն խոյակով: Բազմանիստ կտրվածքով, բայց քարաշեն սյուներ է ունեցել վաղ քրիստոնեական շրջանին պատկանող Սյունիքի տաճարներից Թանահատի (Սիսիանի շրջան) միանավ բազիլիկայի

⁶ Ս. Բաբխուպուրյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարազործ վարպետներ, էջ 43:

⁷ Վ. Հարությունյան, Դվինի 5—7-րդ դդ. ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1950, էջ 74:

⁸ X. Փ. Լիպչ, Армения, том I, Тифлис, 1910, стр. 130—131.

⁹ Բաֆֆի, Հայերը Քարուլի մեջ, «Երկրի ժողովածու», հտ. 10, Երևան, 1967, էջ 22:

¹⁰ Ս. Փաշալյան, Նյութեր Բուզարիո հայ գաղութի պատմության, «Էջմիածին», 1963, № 4, էջ 48:

սյունասարհը: Ժողովրդական տան դեպի վեր լայնացող սյան ձևի կրկնությունը կա նաև Մարտունու շրջանի վերին Գյուղալղարա կոշվող ալժմ ավերակ դուռի սալածածկ եկեղեցում¹¹:

Մոնումենտալ Վիմափոր կառույցների մեջ ժողովրդական ճարտարապետության հետ սերտ առնչություն ունեցող դաշիձ-սենյակի սկզբունքով մի հուշարձան է եղել Գեղարդաձորում, որը պեղել է Թ. Թորամանյանը: Այն կառուցվել է 13-րդ դարում, ուստի ժամանակակից է վերահիշյալ ժայռափոր մոնումենտալ շենքերին և նույնպես պատկանում է Սյունիքի ճարտարապետական դպրոցին, քանի որ արգասիքն է Սյունյաց Պոռ իշխանի շինարարական գործունեությանը: Այս հուշարձանի պեղմանը նվիրված հոդվածում Թ. Թորամանյանը նկարագրելով շենքի ճարտարապետական հարդարման կատարելությունը, տալիս է մի քանի նրբակերտ մանրամասների՝ Տարագրոսի կատարած չափազրույթյունները, որոնց թվում հարավային պատի որմնախորշի գծագիրը¹²: Ուշագրավ է որմնախորշի շթաքարավոր գազաթը, ինչպես նաև պատերի, հատկապես շթաքարերի գունազարդման հետքերը (կարմիր ու դեղին), հատկանիշներ, որոնք առկա են նաև Վալոց ձորի Հորս գյուղի Մելիքական տանը: Ժայռափոր քաղաքացիական շենքերի մեջ թերևս հրաշալան կոթողներ էին Կամոյի Ժայռաբլրի սենյակները:

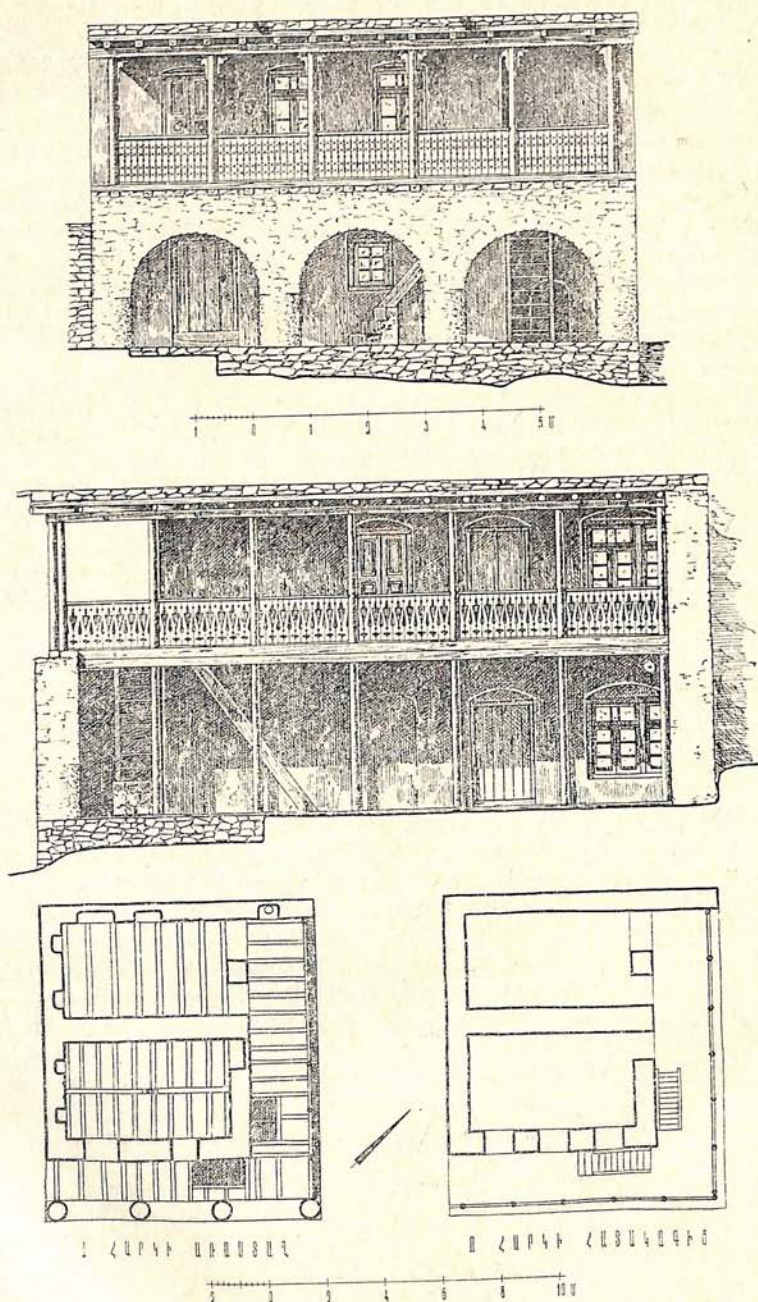
Հնատիպ բնակելի համակառույցներում, ինչպես նշվեց, հարդարման տեսակետից երկրորդական պլանի վրա են գտնվում արտաքին մանրամասները, որոնց մեջ ամենից ավելի աչքի են ընկնում պատշգամբներն ու նախամուտքերը: Վերջիններս գտնվում են բնակելի համակառույցի մուտքի առաջ և մեծ մասամբ զբաղեցնում են ամբողջ ձևկառույցի մասը, պարփակվելով շենքի կողքերից դուրս եկող պատերի մեջ: Եղել են նաև պատշգամբ-նախամուտքերի այլ դասավորություններ, որոնք բացառություններ են հանդիսացել: Նրանք առաջացել են տեղի նեղվածքի, տեղանքի բարդության և ձգված, երկար ձևկատների դեպքերում:

Նախամուտքերի և պատշգամբների պարզագույն ձևի մասին խոսվեց վերևում: Սրանց հարդարանքային նշանակությունը մեծանում, ընդգծվում է թեք տեղանքի պայմաններում, երբ ստացվում է շինությունների բազմահարկ համադրվածք, թե առանձին շենքում և թե աստիճանաձև դասավորված ամբողջ բնակավայրում: Առավել զեղեցիկ համադրվածքներ են կամարակապ նախամուտքի վրա պատշգամբ ունեցող կառույցները (նկ. 41, 56):

Պատշգամբների սյունահեծանային կառուցվածքի հարդարման ամենատպալորիչ միջոցներն են դարդերը: Հնատիպ կառույցներում դրանք դեռևս շատ սահմանափակ են եղել փայտամշակության նախնական մակարդակի վրա գտնվելու պատճառով: Սյուների բարդ մշակումները, նուրբ սղոցված զարդեր երևան են եկել քաղաքային ճարտարապետության ազդեցությամբ: Սյուները մշակելիս լավագույն դեպքում գերանը տաշում էին քառակուսի կտրվածքով, անկյունային մասերը թեք կտրելով բազրիքից մինչև վերին ծայրից փոքր ինչ ցածր: Խոշակներ մեծ մասամբ զրվել են հորիզոնական մասի կլոր գերան լինելու դեպքում, վերջինիս կայունացման համար: Հեծանը ուղղանկյուն

¹¹ Ս. Խ. Մեհաղանյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 141:

¹² Թ. Թորամանյան, Գեղարդաձորի մեջ կատարած պեղումների տեղեկագիրը, «Հն02 Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ», հտ 1-ին, Երևան, 1935, էջ 134—141:

Նկ. 56. Բնակելի տուն Շվանիձորում

շտրվածքով լինելու դեպքում խոյակի փոխարեն սղոցված զարդատախտակներ են դրվել աշնպես, որ կրող տարրի պատրանք ստեղծեն: Պատշգամբի ընդլայնական ուղղությամբ դրված ծածկազերանների ճակատային կողմում հեծանից առաջ եկող մասերը մշակվել են դանազան եւ բարդ ձևերով, իսկ դրանց միջև ընկած ազատ տարածությունները փակվել են սղոցված հեծանի կտորներով: Բաղրիքները առավելապես հատկանշական են երկրորդ հարկերին, դրանց մշակումները նույնպես կատարվել են քաղաքատիպ շենքերի աղղեցությամբ: Որոշ ուշագրություն է դարձվել Զանգեզուրի պատշգամբների բուխարիկների ձևավորման վրա (նկ. 53):

Կամարակապ նախամուտերն ունեցել են քիչ զարդամասեր: Անմշակ կամ կիսամշակ քարերով կազմված պատերի հարթության մեջ սրբատաշ քարերով շարված մեքի կամարներն ինքնըստինքյան գեղեցիկ համադրվածք են ստեղծում: Միգուցե տրամատաավորման անհրաժեշտություն լինե՞ր պատերը ևս սրբատաշ քարից լինելու դեպքում, ինչ որ շատ սակավ է եղել: Զարդամասեր են հասարակ անջատոցները, որոնց վրա հանգչում են կամարները, ինչպես նաև կարճ սյուները: Բացվածքների կառուցվածքային պարզ ձևերը սրբատաշ քարե կառուցամասերի մերկ ցուցադրումներ են, որտեղ հարգարանքային միջոցառումներ կարելի է համարել կամարակալ քարերի և ուղիղ բարավորների վրա կատարված արձանագրությունները, անջատոցները և առանձին մասերի իրար նկատմամբ ունեցած համամասնությունները: Թերևս աչս տեսակետից բացառություն են կազմել պալատական շենքերը, որոնցից մեկն է Հորսի Մեխրական տան դուռը: Այդ դռան կամարակապ մասը թեև այժմ չկա, բայց տրամատավոր պարակալի մնացորդները վկայում են նրա զարդավորման մասին: Ավելի շատ ուշագրություն է դարձվել զարպասների ձևավորմանը, այստեղ արդեն ավելորդ չեն համարվել տարամատավոր պարակալներն ու անջատոցները, քիվերն ու մակազրությունները, ինչպես նաև այլ զարդամասեր:

Ոչ բնակելի շենքերի հնատիպ կառույցների հարդարանքը շատ քիչ է հանդես գալիս: Այն սահմանափակվել է սովորաբար սյունահեծանային համակարգերի զրվագմամբ և կառուցամասերի նպատակահարմար դասավորությամբ ու չափերով: Այս տեսակետից ուշագրության են արժանի հատկապես Մեղրու հնձանները, որոնց սյուներն իրենց խոյակներով հանդերձ զրվագված են հար և նման բնակելի տներին: Խոյակների վրա նույնիսկ եղել են շինարարական արձանագրություններ (նկ. 45 ժա—Ժե, 46է):

Ժողովրդական ճարտարապետության մեջ հատուկ ուշագրության է արժանացել դռների զարդարումը: Ամենահասարակ հնատիպ կառույցներում անգամ կարելի է հանդիպել տան արտաքին դռան զարդերի տարրեր: Ինչպես նշվեց, դռներն առհասարակ հաստ, լայն տախտակներից կազմված փեղկեր են եղել: Եղել են դռներ, որոնք նույնիսկ մեկ լայն կամ երկու տախտակից են պատրաստել: Չափազանց սակավ են եղել շրջանակի մեջ առնված փեղկերով կազմված դռները, որոնք հնում հավանաբար միայն մոնումենտալ շենքերի համար են օգտագործվել: Վերջին երկու դարերում քաղաքային ճարտարապետության աղղեցությամբ հատուկ կենտ աչդպիսի դռներ գյուղական կենցաղ են մուտք գործել և դրվել են հնատիպ համակառույցների քաղաքատիպ սենյակների բացվածքներում: Հնուց սովորություն է եղել փորագրել տախտակները միացնող փայտե գոտիները (նկ. 25): Երկփեղկ դռների միացման

ձեղըը փակող ուղղաձիգ փայտը նույնպես փորագրվել է երկրաչափական զարդաձևերով, նույն զարդերով են ծածկվել նաև փայտյա դռների երկաթե մասերը (բռնակներ, օղակներ, թակաղականեր և այլն) (նկ. 42): Այդպիսի դռներ կառուցող հյուանները կատարել են նաև ավելի բարդ աշխատանքներ: Այս տեսակետից առանձնապես նշանավոր են եկեղեցական շենքերի ամրակուռ, զարդարուն դռները, որոնց զրվագման երկու եղանակ է եղել, երկուսն էլ երկրաչափական զարդաձևերով: Համեմատաբար պարզ են եղել փոքր, բարակ փայտիկներով դռան փեղկի վրա մեխերով ամրացրած զարդաձևերը և լանջամեմատ ավելի նուրբ և բարդ՝ կարծր փայտի վրա փորագրածները: Իբրև առաջին դպքի նմուշ կարելի է հիշել Մեղրու 17-րդ դարի եկեղեցու դուռը և երկրորդի՝ Սևանա կղզու Առաքելոց եկեղեցու դռները: Այդ ավանդույթը պահպանվել է ժողովրդական ճարտարապետության մեջ (նկ. 40):

Բ) ՔԱՂԱՔԱՏԻՊ ՇԵՆՔԵՐ

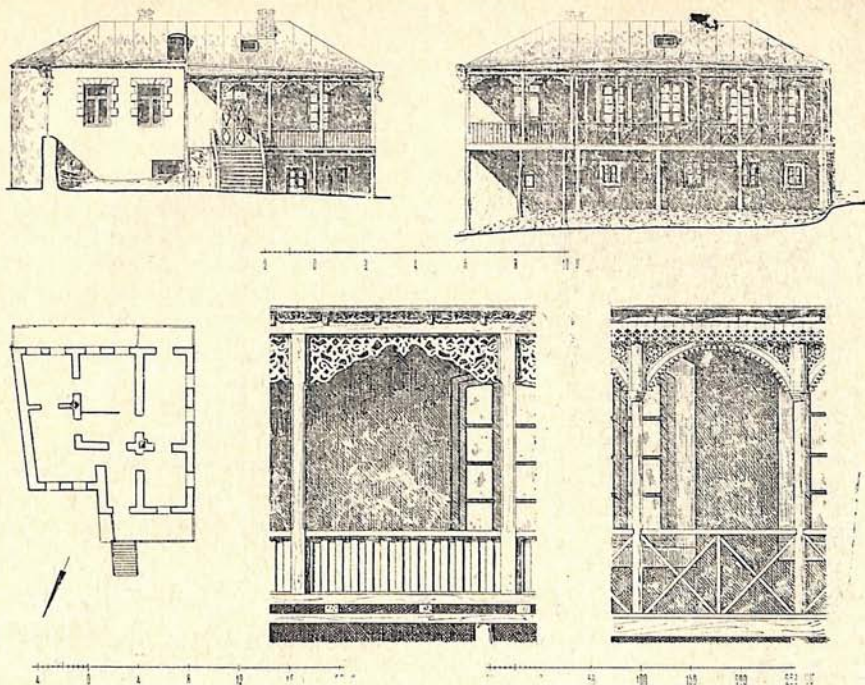
Քաղաքատիպ շենքերի հարդարման գլխավոր առանձնահատկությունը ճակատների և արտաքին համադրվածքի ձևավորման ավելի մեծ տեսակարար կշիռն է ներքին տարածությունների ձևավորման նկատմամբ: Գեղարվեստական մոտեցումն ի հայտ է բերվել նաև շենքերի տեղադրման ժամանակ: Համալիրային գեղագիտության հարցերը որոշակի դրսևորում են գտնում հատկապես քաղաքային ճարտարապետության մեջ:

Ուղիղ փողոցների դպքում առաջնակարգ նշանակություն է ստանում առանձին տների ճակատների ձևավորումը: Փողոցի ճակատի ձևավորումը Սյունիքի համար նոր երևույթ էր, 19-րդ դարի երկրորդ կեսի քաղաքաստեղծման աշխատանքների հետ կապված: Պատշգամբավոր ճակատի ավանդույթը պահպանում էր իր նշանակությունը նաև նոր պլաններում առանձնապես պատշգամբների ձևավորման մեջ (նկ. 5, 8, 28—30, 57, 58, 60):

Գյուղերում կառուցվում են այնպիսի քաղաքատիպ շենքեր, որոնց մանրամասների որակն ու տեսքը շեն դիջում քաղաքային շենքերին:

Բայց տարբերություններ կան քաղաքային շենքերի և գյուղական քաղաքատիպ շենքերի հարդարման միջև: Քաղաքներում սրբատաշ քարի կիրառումն ավելի շատ է: Ակնառու են տաշված քարի ձևավոր կառուցամասերը, փայտի մշակման ավելի բարձր տեխնիկան ու արվեստը, ընդհանուր համադրվածքային լուծումները և այլն: Գյուղական շենքերի ընդհանուր հորինվածքը և անգամ ողջ բնակավայրը համապատասխանեցված է շրջապատի լեռնային բնության իբրև կազող տարր ունենալով մեծ մասամբ ճակատային պատշգամբները, մինչդեռ քաղաքում շինությունները լուծված են ավելի շատ մոտիկ տարածությունից դիտելու համար: Իրար հաջորդող զանազանակերպ լուծված շենքերի ծավալները, ցանկապատներն ու դարպասները ստեղծել են դիտելու համար շատ հաճելի համալիրներ, ընդ որում Գորիսում այդ հաջորդականությունը ռիթմիկ, կանոնական բնույթ է կրում, մինչդեռ Կամոյում անհամեմատ ավելի ազատ է: Անշուշտ այս տարբերությունների մեջ մեծ դեր է խաղացել մասնագիտական ստեղծագործությունը, կանոնականությունն մտցնելով քաղաքների ընդհանուր կառուցապատման մեջ:

Գյուղի և քաղաքի կառուցապատման որոշ տարբերության կողքին նկատելի են ավանդույթներով պլանամավորված խոր ընդհանրություններ, 154

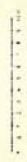
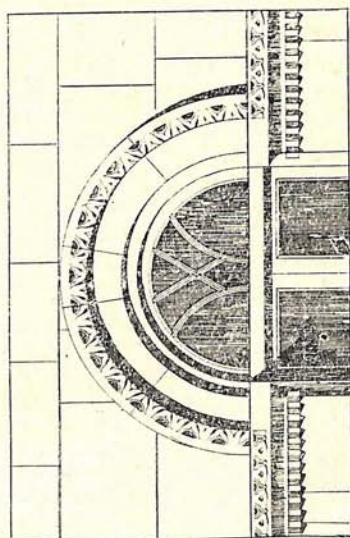
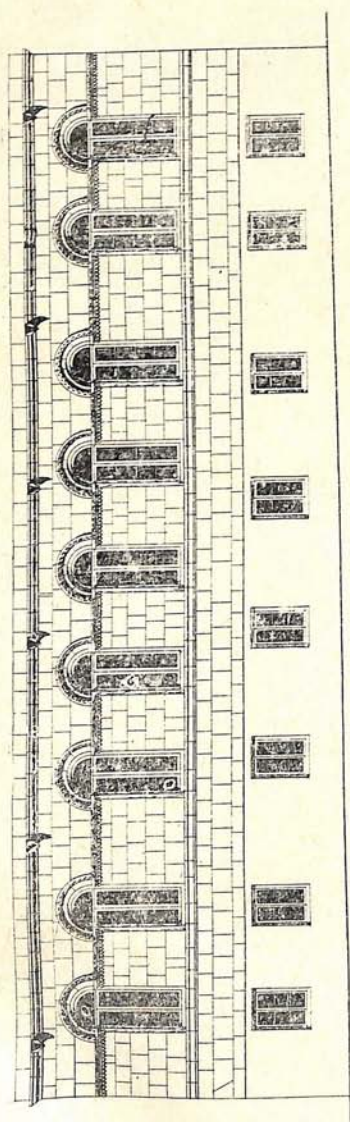

Նկ. 57. Բնակելի տուն Կամոյում

մասնավանդ ցանկապատերի ու դարպասների միջոցով փողոցները եզերելու առումով (նկ. 29, 30):

Քաղաքներում բակային պատշգամբների փողոցից հեռու պահելու կանոնը փողոցների ճակատները զեղարվեստական լուծումից չի զրկել: Ծավալային աշխուժություն են մտցրել բարձակավոր պատշգամբները, հարթությունները դարձել են պլաստիկ՝ շնորհիվ գոտիների, քիվերի, պարակալների, որմնասյուների և այլ ճարտարապետական միջոցների զանազան համակցումների: Ուշագրավ է, որ ստորին հարկում բացվածքները գլխին միշտ փոքր են և հաճախ քանակով պակաս քան վերին հարկում, բայց իրենց ութմով խստորեն համապատասխանեցված են վերին շարքին:

Գորիս քաղաքում համալիրային հարդարանքի դեր են կատարել նաև կանաչ տարածությունները թաղամասերի ներսում, փողոցների եզրերում, քաղաքային աչգում և բնակավայրի շրջակայքում՝ ձորում և լանջերի վրա (նկ. 8): Կամոն այս տեսակետից ավելի աղքատ է եղել նախ կլիմայի խստության և ապա նրա կառուցապատման որոշ տարերայնության ու խտության պատճառով: Այնուամենայնիվ եղել են ծառազարդ բակեր: Յուրօրինակ երանգ ունեն Մեղրին ու Կարճևանը, որոնք թեև քաղաքներ չեն եղել, բայց ունեցել են քաղաքատիպ շենքեր՝ չափազանց ինքնատիպ ճարտարապետությամբ: Այստեղի բնակիչները սիրում են իրենց բնակաբանի զանազան մասերն ստվերավորել և զարդարել բույսերով, վաղուց հետե բացի ծաղիկներից կենցաղ են մուտք

գործել մերձարեակգործային մշակույթներ, մանավանդ որթատունկը, որ մագլցում է ամեն տեղ, զարդարելով ձախատները, ցանկապատերը, բակերը, պատշգամբները և անգամ փողոցները:

Քաղաքներում ըստ երևույթին յուրահատուկ երանգ են հաղորդել փողոցների լապտերները, որոնք այժմ փոխարինված են էլեկտրական լուսավորութեամբ: Քաղաքատիպ շենքերի հարդարանքի տեսակետից խիստ յուրօրինակ և չափազանց ինքնատիպ են Գորիսի բնակելի տները: Դրանց պատերի մշակումը բավականաչափ նուրբ ձաշակով համապատասխանեցվել է որձաքարին, որը գրեթե միակ շինարարն է բնակավայրում: Նկատի ունենալով նրա մշակման դժվարությունը՝ շենքերի փողոցի կողմի ձախատները բացառիկ շենքերում են ամբողջովին սրբատաշ քարով կառուցվել (նկ. 8, 29, 30): Այստեղ ամենալայն կիրառում է գտել նուրբ մշակված քարե կառուցամասերի զուգորդումը ձեղքված քարաբեկորներով շարված պատի հարթութիւնների հետ: Շենքերի ու նրանց բացվածքների եզրերի հարթ, սրբատաշ քարերն ու պատի հարթութիւններից զուրկ եկող քարե, հաճախ նրբորեն տրամատալվորված գոտիները, պարակալները, պատուհանապսակներն ու քիվերը բշտիայն կառուցվածքային նշանակություն ունեն, այլև դարերի քննություն բռնած միջոցներ են ձախատների հարդարման համար: Ձեղքված քարերով շարված մասերում պահպանված է պատերի շարվածքի անկանոն կազմվածքը՝ հարթեցված և կոկված շաղախի կարաններով:

Ցանկապատերի հարթությունների մեջ իրենց ճարտարապետական մշակմամբ ընդգծված են դարպասները: Ի հակադրություն աղեղնաձև կամ ուղիղ բարավորների ունեցող լուսամուտների, դրանք ունեն ավանդական կիսաշրջանաձև բարավորներ: Սրբատաշ քարերով կազմված կամարն ինքնին գեղեցիկ է ցանկապատի միօրինակ հարթության մեջ: Այս միջոցը լավ հայտնի է եղել Զանգեզուրի որմնադիր վարպետներին դեռ շատ վաղուց, այն հանդես է եկել անգամ գյուղական բնակավայրերում: Գորիսում կան նաև դարպասներ, որոնք ունեն պատի մնացած մասերից որմնասյուներով անջատված հարթություններ: Համադրվածքի տեսակետից այս դարպասները կամ շենտված են իբրև գրեթե մեկուսացած տարր կամ շենքի հետ են կապված սրբատաշ քարե գոտիներով ու քիվերով: Կամարների վրա ուղղանկյուն շրջանակի մեջ երբեմն շինարարական արձանագրություն է փորագրվել:

Ի տարբերություն այլ բնակավայրերի Գորիսի բակային պատշգամբները շատ զուսպ են մշակված, նկատի ունենալով նրանց մեկուսացվածությունը փողոցից: Այս կողմի ձախատների հարդարանքային տարրերը նույնն են, ինչ փողոցի ձախատներին, միայն թե շատ ավելի պարզ մշակմամբ:

Գորիս քաղաքի բնակելի տների հարդարման սկզբունքային մի շարք գծեր կարելի է հանգիստ շրջակա գյուղերում, նույնիսկ ամբողջ Զանգեզուրում: Աղեղնաձև բարավորներ, տրամատալվոր քիվեր, գոտիներ, մշակված և անմշակ քարե մասերով ձախատներ, կամարակապ դարպասներ և այլն կազմում են ձախատների ձևավորման քաղաքային ձևերը: Դրանցից շատերը անշուշտ միայն քաղաքի աղեղեցության հետևանք չեն, այլ հնուց եկող ավանդույթների: Նշված շենքերը, այնուամենայնիվ, չունեն քաղաքայիններին հատուկ ձոխությունը: Այդտեղ շենքի գրեթե ամեն մի տարր գործնական նշանակություն ունի:

Փողոցի և բակի ձախատների մշակման բեկուսային հակադրություն գոյություն ունի նաև Կամոյի բնակելի տներում: Այստեղ հարդարման խնամքի

տեսակետից դժվար է գերազանցություն տալ ճակատներից որևէ մեկին, որովհետև բոլոր պատշգամբները մեծ մասամբ մշակված են բծախնդիր նրբությամբ ու շքեղությամբ: Փողոցները եղբրված են տների հարթ ճակատներով, որոնք ունեն սվաղի և մշակված քարե հարթությունների, գոտիների, քիվերի, ջրհորդանների, պարակալների և անկյունաքարերի միջոցով ստեղծված ճաշկավոր համադրվածքներ լուսամուտների ռիթմիկ դասավորությամբ, ջլատվածքների հաճելի համամասնություններով և զուսպ մանրամասներով: Նշանակալից երևույթ է հարգարանքային տարրերին քանդակների զուգակցումը, որն անշուշտ հանդես է եղել ունևորների տներում: Սլացիկ համաշափություններ ունեցող պատուհանների ռիթմիկ շարքը պսակող գոտիները, պարակալները խիստ յուրօրինակ երանգ են հաղորդել փողոցի ճարտարապետությանը (նկ. 5, 28, 57, 58):

Շենքերի միջակա տարածությունները փակված են հասարակ պարիսպներով, իսկ դարպասները Գորիսի դարպասների մշակվածությունը չունեն: Դրանցից լավագույնը իբրև քարագործության ճաշկավոր արտադրանք ներկայացված է նկ. 59-ում, այստեղ ուշագրավն այն է, որ նուրբ և յուրօրինակ մշակված սյուների վրա հանգչող պարզ տրամատով կամարը հարգարանքային նշանակություն ունենալով հանդերձ, պարփակում ու կալունացնում է շարվածքը:

Փողոցի ճարտարապետությունն աշխուժացնող կառույցներից է նաև նկ. 59-ում ներկայացված խանութի դուռը, որի և՛ փայտե, և՛ քարե մասերը խնամքով կառուցված մի ամբողջական զործ են ներկայացնում: Շթաքարանման քանդակներն այստեղ կամարին հարմարեցված են ճաշակով:

Քաղաքի ձևավորման մեջ իր ուրույն տեղն է ունեցել նկ. 7-ում ներկայացված եկամտաբեր տունը (ալժմ քանդված), որը յուրահատուկ է իր քանդակադարձմամբ և քաղաքի կառուցապատման մեջ առանձնացել է թե՛ համադրվածքով և թե՛ դիրքով: Շուկայի հրապարակին կից այդ տունն իր համապատասխան կառուցվածքով և ընդհանուր համադրվածքով բացառիկ տեղ է գրավել: Ստորին հարկը սրբատաշ քարից է ոչ միայն ամրությամբ, այլև հարգարանքային դեր կատարելու համար: Կամարակալ բացվածքներն ու զրանց մեջ գտնվող պատկերաքանդակները լիովին համապատասխանել են գավառական քաղաքի կենցաղին: Բնակելի հարկը, չնայած հողաշեն, կավածեփ պատերին, մեծ ու փոքր լուսամուտների ռիթմիկ շարքով ստորին հարկի հետ համադրվածքային միասնություն է կազմել: Լինելով անկյունային շենք՝ մշակվել է հրկու ճակատներով: Փոքր ճակատը գտնվում է մեծի հետ ոճական միասնության մեջ, որին նպաստել է ոչ միայն շինանյութերի մշակման տեխնիկայի պահպանումը, այլև քարե հորիզոնական գոտին և նրանից վեր տեղավորված քանդակների միասնական շարքը: Ուշագրավ է այն, որ քանդակների թեմատիկան տարբեր է երկու ճակատներում: Գլխավորի վրա մարդիկ ու կենդանիներ են քանդակված, մինչդեռ կողքինում քանդակները ոճավորված բուսական ձևեր ունեն: Բակային կողմից եղել են հետագայում կցված շենքեր, հավանաբար այստեղ եղել է փայտե պատշգամբ, որտեղով և հաղորդակցել են հարկերն իրար հետ (մեր չափադրման ժամանակ փայտե աստիճաններ կային, ամփոփված շենքին կպցրած մի անկանոն աստիճանավանդակի մեջ): Այս շենքն ալելի քան հարյուր երեսուն տարվա հնություն է և քաղաքի առաջին կառույցներից մեկը, ուստի և ամենից ալելի է արտացոլում հին բայազետցիների շինարարական ավանդույթները:

Նոր բայեղացիք զգալի նվաճումների են հասել նաև պատշգամբավոր ձակատների մշակման գործում: Զակատներում պատի մշակման վրա քրշ ուշադրություն է դարձված, որի շնորհիվ, պարզ, շծանրաբեռնված ֆոնի վրա պատշգամբների շքեղությունն ավելի է ընդգծված: Պատշգամբավոր ձակատները մյուսների համեմատությամբ ճարտարապետական տեսակետից առաջնային նշանակություն են ստացել այն դեպքում, երբ շենքը փողոցից հեռու է գտնվել: Այդ հանգամանքը ավելի շեշտված ձևով արտահայտվել է քաղաքի ազդեցությամբ գյուղերում կառուցված քաղաքատիպ շենքերում: Պատշգամբի և նրա առջև գտնվող բակի կենցաղային նշանակությունը վճռական գործոն է հանդիսացել զլխավոր ձակատի այդպիսի մեկնաբանման և ձևավորման համար, որի ժամանակ զգալի նշանակություն է ունեցել շենքի բացվածքները ճամփից մեկուսացնելու ավանդույթը (նկ. 28, 57):

Կամոյի պատշգամբները սովորաբար կցված են եղել շենքին՝ ծածկելով ամբողջ ձակատը, կամ շենքի կառուցամասերով կազմված անկյունային խորությունը զրավելով և կամ ուղիղ ձակատի կենտրոնական մասում համապատասխան տարածություն: Պատշգամբի զարդարման տեսակետից բոլոր դեպքերում կիրառվել է ընդհանուր համակարգ, բայց հարդարանքի կրկնություն երբեք չի եղել: Զարդարվել են ոչ միայն կառուցվածքային, այլև բողբարկող և հարդարանքային նշանակություն ունեցող մասերը: Ի տարբերություն այլ շրջանների (օրինակ Մեղրու) պատշգամբների բաղկերիները շատ պարզ են, կառուցվածքն արտահայտված է բացարձակ մեկություններով: Սյուներն ունեն քառակուսի կտրվածք, միակ հարդարանքը նրանց անկյունային տաշվածքներն են բաղրիքից մինչև զարդացանցերը, որոնց տակ սովորաբար դրվել են իբրև հենարան ծառայող խոյակաձև վերադիրներ: Հաղվադեպ սյուներն ունեցել են շրջանաձև կտրվածք, զարդացանցերը դրվել են սյուների միջև, նրանց վերին մասում, կրող հեծանի տակ: Հեծանի վրա ընդլայնական ուղղությամբ գցված կարճ հեծանների առաջ կարկաված ծայրերը շքեղարկվելու դեպքում պահունակաձև մշակում են ստացել՝ համապատասխան տրամատով: Երբեմն զարդեր են ամրացրել նաև ձակատային հեծանի վրա, ինչպես նաև սյան վերնամասում (խոյակից վեր): Ընդլայնական հեծանաշարքից վեր եղել են կտուրի եղբարքերը և երբեմն նաև քարե քիվը պահող հեծանը: Հաճախ ընդլայնական հեծանաշարը և անգամ ձակատային հեծանը քաղարկվել են զարդարված տախտակներով և զարդացանքեր կազմող այլ փայտերով: Կան դեպքեր, երբ պատշգամբներն այսպիսի զարդամասեր ունենալով հանդերձ ապակեպատվել են ուղղանկյուն մակերեսների բաժանված վանդակներով: Պատշգամբը երկհարկանի լինելու դեպքում առաջին հարկը գրեթե շեն զարդարել, նկատի ունենալով նախ զեղարվեստական կողմը, ապա նաև նրա տնտեսական նպատակների հատկացվելու պարագան:

Թիթեղապատ կտուրները և աղյուսե ծխնելույզները քաղաքում հանդես են եկել շատ ուշ:

Հիշյալ քաղաքատիպ տների ներքին տարածությունները հարդարանքներ չունեն, բայց կառուցամասերն ու մակերեսները մշակված են բավականաչափ խնամքով: Ըստ երևույթին ներքին ձևավորման հիմնական շեշտը դրվել է կահավորման վրա, ճիշտ այնպես, ինչպես ընդունված է մեր ժամանակի վեցադրում:

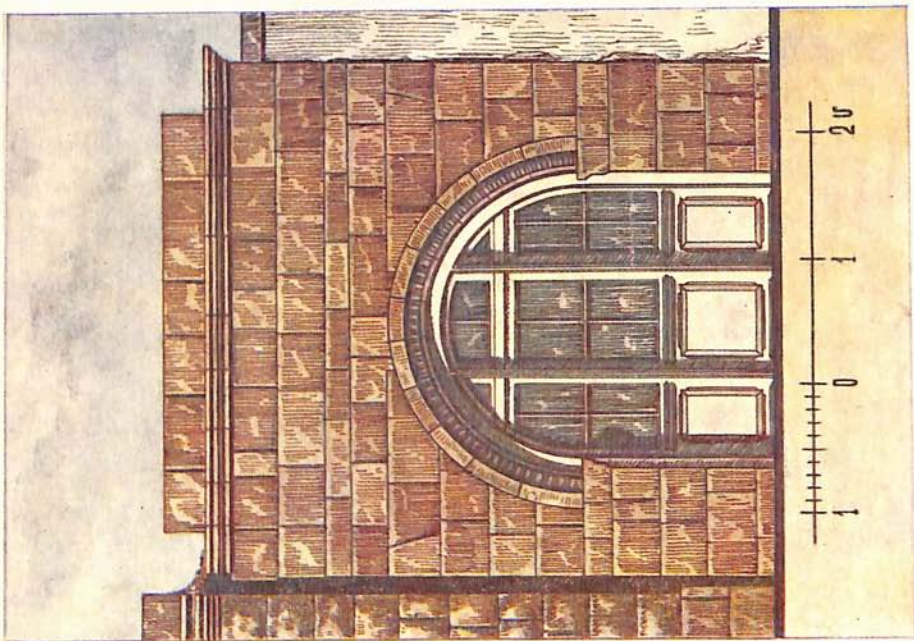
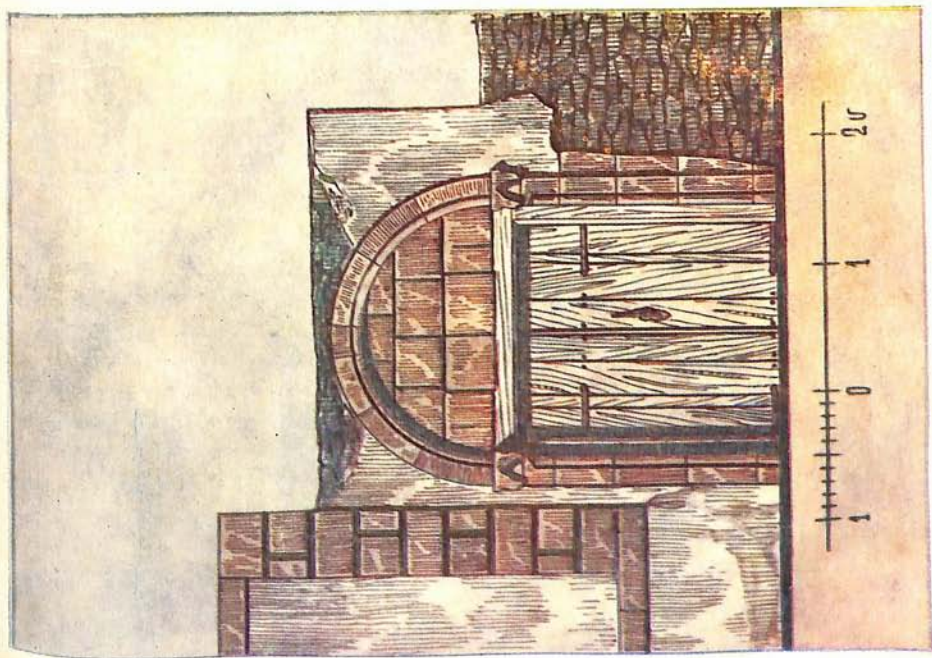
Իր հարդարանքային միջոցներով ուրույն տեղ է գրավում Մեղրու

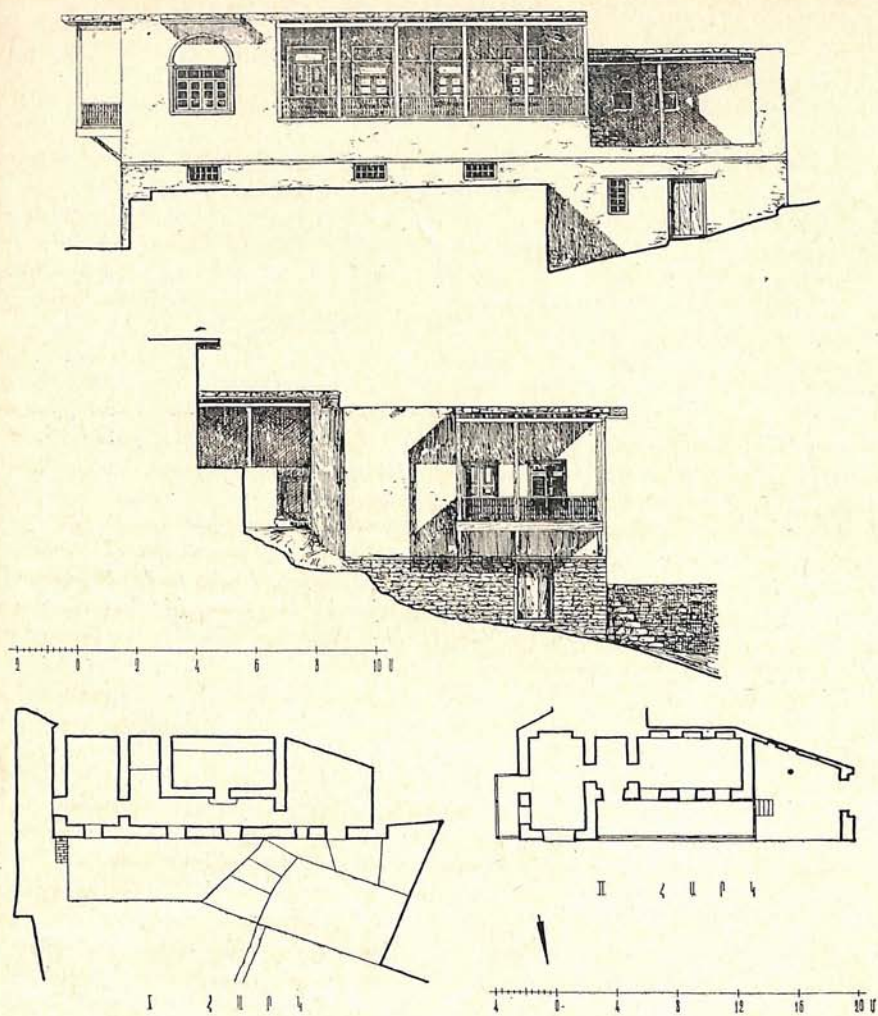
շրջանի տաք գոտին, հատկապես Մեղրին: Սանդղաձև ու խիտ կառուցապատումը այստեղ խորապես անդրադարձել է նաև հարգարման վրա: Տեղանքի նեղվածքը, ճանապարհների և անցուղիների լեկերենկումները նպաստել են, որ ամեն մի տուն ստանա ոչ միայն յուրօրինակ հատկաձև, այլև ծավալային համադրվածք, որից նշնելով հարգարումն էլ մեծ մասամբ կատարվել է յուրովի: Այդ է պատճառը, որ յուրաքանչյուր տուն դիտվել է առանձին և անդրոշմ, ընթանալով նեղլիկ փողոցներով, նորանոր ճարտարապետական լուծումների է հանդիպել: Փողոցների եզրերին կարելի է նկատել ցանկապատերի ու պատերի խուլ զանգվածներ, որոնք աշխուժացված են երկրորդ հարկերի բացվածքներով, մերթ պահունակային պատշգամբներով, մերթ կամրջաձև սենյակներով, մերթ դարպասներով ու ցանկապատերի վրայով դուրս կախված որթատունկերով: Այստեղ էլ գլխավոր ճակատները պատշգամբավոր են եղել և ուղղված դեպի բակ, որը հաճախ իրենից ներկայացրել է հարևանի տան կտուրը: Այդ ճակատները երբեմն դեպի ձորամիջյան տեսարաններն են ուղղվել՝ մեծ թեքությունների վրա կախված իրենց պատշգամբներով:

Մեղրու շրջանի շենքերի ճակատների հարգարման համար վճռական նշանակություն է ունեցել տաշվող ու հղվող բարի բացակայությունը: Կավածեփ, երբեմն միայն ալեբաստրով սվաղած ճակատները բնականաբար չէին կարող բարի նման դարձաբերել հնարավորություններ ընծայել: Այդ պատճառով հարգարման շենքերը դրվել է ընդհանուր ծավալային լուծման և մանավանդ փայտամասերի դրվագման վրա (նկ. 10, 27, 60):

Պատշգամբների դարձարման մեջ նույնպես առկա է եղել բազմազանություն: Ապակեպատ պատշգամբներ բոլորովին չեն եղել: Զարդամասեր եղել են նաև սյունաշարերի վերին մասներում ու բաղրիքների վրա: Կարելի է ասել, որ այստեղ հարգարման գլխավոր շենքերը դրվել է բաղրիքի վրա: Հնուց եթե տարածված է եղել բաղրիքները ցանցկեն եղանակով կառուցելու սովորույթը: Զարդացանցը կազմվել է իրար կից, ուղղաձիգ դիրքով շարված տախտակներով, որոնք սղոցված են եղել ամենատարբեր դարձակներով: Տարածված են եղել նաև բաղրիքաձողերի և սյուների պտտվող սարքի վրա պատրաստված տեսակները: Բաղրիքների հարթություններն աչքի են ընկնում իրենց թեթևությամբ և մեծ մասամբ, մշակման սիմետրիայով՝ հորիզոնական և ուղղաձիգ առանցքների նկատմամբ (նկ. 52): Պտտման միջոցով տաշված դեպի վեր նեղացող կլոր սյուները փոքրիկ խոյակներ ունեն: Այլ դարձամասեր աչգափսի պատշգամբներում բացառիկ դեպքերում են եղել: Շենքերի գլխավոր ճակատներում, հատկապես պատշգամբների մեջ բացվածքները շրջանակվել են ալեբաստրե սվաղով կաղմված պարակալներով, պսակներով և գոտիներով (նկ. 27, 60):

Մեղրու շրջանի ժողովրդական ճարտարապետությունն աչքի է ընկնում նաև ներքին տարածությունների մշակմամբ: Բնակելի սենյակներն ունեցել են տարբեր նպատակների ծառայող որմնախորշեր և ձևավոր բուխարիներ (նկ. 27): Հատակները կամ հողից են եղել կամ հասարակ տախտակամածով: Հյուրասենյակը մեծ է եղել մյուս սենյակներից, բացվածքներով՝ ավելի հարուստ: Նրա բուխարիկն ավելի ձուխ է հարգարվել և աչքի է ընկել իր սիմետրիկ կառուցվածքով ու դասավորությամբ: Հյուրասենյակի պատերը երբեմն ջլատվել են զեղեցիկ համամասնություններ ունեցող ուղղանկյուն հատվածների կամ խորշերի: Իրար վրա դասավորված մեծ և փոքր խորշերով

Նկ. 60. Բնակելի տուն Մեդրիում

ստացված ութմիկ շաբբը ժողովրդական հարտարապետության ավանդույթն է հիշեցնում¹³։ Մեղրու Մեծ թաղում չափազրված ալսալիսի սենյակներից մեկն ունի փաշտիկների ուղղանկյուն ցանցով պատած առաստաղի զեղեցիկ համադրվածք։ Դռան հանդիսակաց նեղ պատի մեջտեղում, երկու կամարակապ լուսամուտների միջև որմնաքանդակ է եղել, որը չի պահպանվել,

¹³ Այդ խորշերի մեջ ցուցադրվել են տան զեղեցիկ ամանեղենն ու իրերը, որոնք նույնպես հարգարանի դեր են կատարել։ Այդպիսի սենյակներն ունեցել են քիվեր, երբեմն նաև դռան վերին խորշերի տակ։

բայց հետքերը մնացել են (նկ. 33): Փոքր թաղում չափազորված մի այլ համակառույցի հյուրասենյակն ունեցել է գեղեցիկ վանդակով մի մեծ լուսամուտ, որի փայտե ցանցի միջի գունավոր ապակիները շին պահպանվել (նկ. 27, 34):

Փայտե գեղեցիկ վանդակները, աւտարակույս, տեղական վարպետների գործն են, բայց նրանց այստեղ հանդես գալը Պարսկաստանի ակնհայտ ազդեցությամբ պետք է վերագրել¹⁴: Դարավոր մշակութային կապերից բացի այս հարցում վճռական նշանակություն է ունեցել հայ արհեստավորի դիրքը Պարսկաստանին ենթակա բնակավայրերում ու երկրներում: Պարսկաստանին լավ ծանոթ լինելով, Բաֆֆին այդ մասին հետևյալն է գրում. «Ոսկերչությունից հետո արհեստների մեջ երկրորդ տեղն է բռնում հյուսնությունը: Ով որ փորձիշատե գաղափար ունի պարսիկների լուսամուտների մասին, կարող է հասկանալ, որ հյուսնությունը հայերի մեջ չափազանց զարգացած է, որ այնքան ճիշտ մաթեմատիկական համաչափությամբ գույքն են բերում իրենց ձեռագործը: Պարսից ճաշակը այս արհեստի մեջ նույնպես պահպանել է յուր հատկանի առանձնահատկությունը. նա չի սիրում, որ արեգակի ճառագայթները իրենց բնական գույներով ներս ցոլան յուր սենյակի մեջ, անպատճառ ցանկանում է նրանց գույն տալ... Լուսամուտների փանջարանները կաղում է գուլնզգուլն ապակիների փոքրիկ բացվածքներով, որոնք հորինում են զանազան նկարներ, և լույսը այս նկարների միջից անցնում է որպես գուլնզգուլն ծաղիկի փուխների միջից և գեղեցիկ ֆանտաստիկական ճառագայթներ է արձակում սենյակի մեջ... Հայ հյուսնը կամ ատաղձագործը պարապում է միայն նուրբ և բարակ գործվածքներով...»¹⁵: Ուշագրավ վիպակություն է տալիս նաև Շանտրեը նշելով. «Հաջեմիները (պարսկաստանցիք—ն. Պ.) վիստում են (Մեղրու—ն. Պ.) փողոցներում. նրանք զալիս են և այլ վայրեր աշխատելու որպես որմնադիրներ և կտրագործներ. նրանք հավասարապես խոսում են պարսկերեն և հայերեն»¹⁶:

Հարևան ժողովուրդների հետ մշակութային որոշ փոխազդեցությունն այս պայմաններում անխուսափելի էր: Մյուսնցիք էլ ըստ հնարավորին ճոխացրել են իրենց տունը հատկապես հյուրասենյակներին հաղորդելով հանդիսավոր տեսք այնպես, որ մարդը տան միջավայրը գերադասելի համարեր դրսի տարածություններից, մանավանդ խուլ պատերով եզրված փողոցներից¹⁷:

Հայ-ազրբեջանական ճարտարապետական կապերի, անցյալում հայ վարպետների ներկայիս Ազրբեջանի տերիտորիայում կատարած աշխատանքների մասին վկայում են Կոնախեհեդի և Լենքորանի շրջանների խոյակները, որոնց վրա զարդաձևեր կան հար և նման Մեղրու և այլ հայաբնակ վայրերի խոյակների զարդաձևերին՝ վարդականերին, խաչի և հավերժության նշաններին և այլն, Օրդուբադի դռների ու դարպասների մետաղյա մասերի՝ թակադակների,

¹⁴ Հայկական ճարտարապետության մեջ փայտե գեղեցիկ վանդակներով բացվածքների տարածված լինելու մասին ակնարկում է Թ. Թորամանյանը («Ճյուղեր հայկական ճարտարապետության պատմության», հտ. 1-ին, էջ 144):

¹⁵ Բաֆֆի, Հայոց ազգաբնակչությունը Պարսկաստանում, «Երկեր», հտ. 9-րդ, Երևան, 1958, էջ 148—142:

¹⁶ B. Chantre, նշված աշխ., էջ 140:

¹⁷ Ներքին տարածության ձևավորման այս արևելյան սկզբունքի մասին տե՛ս Գ. Մ. Ալիշադե, Народное зодчество Азербайджана и его прогрессивные традиции, Баку, 1963, стр. 28.

բունակների, դամերի և նուշինիկ ամբողջ դռների նմանութունը Մեղրու համապատասխան կառուցամասերին նուշնպես խոսում է կապերի մասին¹⁸ (նկ. 42): Հայ արհեստավորներն ու ճարտարապետները զգալի աշխատանք են կատարել Շուշու, Բաքվի և այլ խոշոր բնակավայրերի կառուցապատման համար: Այս տեսակետից ուշագրավ երևույթ պետք է համարել գլխատան նման համադրվածքների յուրօրինակ զարգացումը Ադրբեջանի արևմտյան լեռնալան շրջաններում, հատկապես Կիրովաբադի (Գանձակի) գմբեթավոր տներում:

Անկասկած է, որ Մեղրու ժողովրդական ճարտարապետությունն ամուր կապեր է ունեցել հայկական ժողովրդական ճարտարապետության հետ ընդհանրապես: Նրա կառույցներն իրենց անմիջական նմանակներն ունեն, օրինակ՝ վանի շենքերում¹⁹:

* * *

Կառույցների գեղարվեստա-ճարտարապետական առանձնահատկությունները վերլուծելիս առանձնապես աչքի են ընկնում հետևյալ օրինաչափությունները: Կառուցման խնամքը, չափազանց զուսպ հարդարանքը՝ ընդգծում են կառուցվածքի արտահայտչականությունը, նպաստում մանրամասների ամբողջի մեջ միասնաբար ընկալելուն: Յուրաքանչյուր կառույց ունեցել է ուրույն ձևավորում նուշինիկ ընդհանուր համադրվածքի նույնության դեպքում: Ի տարբերություն քաղաքատիպ շենքերի, գյուղական հնատիպ կառույցների հարգարումը կատարվել է առավելապես ներսի կողմից, հատկապես փայտյա մասերի վրա: Երբեմն այն հասցվել է այնպիսի նրբության, որ վերացել են մոտմենտալ ճարտարապետության հետ ունեցած սահմանները և բացահայտվել փոխադարձ կապի ուշագրավ կողմեր: Քաղաքատիպ շենքերում ճարտարապետական ձևավորումը, ընդհակառակը՝ գերակշռում է ձևկատնեքում, ուր նոր մեկնաբանմամբ հանդես են գալիս ավանդական ձևավորման միջոցները: Քաղաքներում դրսևորվում են նաև համալիրային գեղագիտության ուշագրավ կողմեր, ուր ավանդույթների օգտագործմամբ հնարավոր է դառնում քաղաքաշինարարական: Նոր երևույթները համապատասխանեցնել տեղի պայմաններին:

¹⁸ Հմտ. М. Усейнов, А. Бретаницкий, А. Саламзаде, *Նշված աշխ.*, էջ 332, 335, 346:

¹⁹ Տե՛ս Ե. Լալայան, *Վասպուրական, Ազգագրություն (արտառված «Ազգագրական հանդեսից», Թիֆլիս, 1911, էջ 8—15)*:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մյուլնիքի տերիտորիայում մեր թվագրությունից հաղարամյակներ առաջ ծագել և բնապատմական յուրօրինակ պայմաններում զարգացել է մի հարուստ և ինքնատիպ ժողովրդական ճարտարապետություն:

2. Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ կատարվել են քաղաքաշինարարական բավականաչափ ուշագրավ աշխատանքներ, որոնց արդյունքն են եղել տեղական և միջազգային նշանակութուն ունեցող ճանապարհների ու նրանց վրա քաղաքատիպ բնակավայրերի, կամուրջների ու քարավանատների կառուցումը: Գյուղերը հարթ վայրերից բացի, մեծ մասամբ առաջացել են լեռնային բնության խուլ անկյուններում: Բնակավայրերի կառուցապատման մեջ պաշտպանության, առողջ և հարմարավետ կենցաղի վերաբերյալ նկատառումներն արտահայտվել են խիստ որոշակի:

3. Արտադրական հարաբերությունների անկման պատճառով քաղաքատիպ բնակավայրերի կառուցապատումը միջնադարից այս կողմ չի եկել, մինչդեռ գյուղերի կառուցապատմական հնավանդ եղանակները հասել են մինչև սովետական իշխանության հաստատումը:

Բնակավայրերի կառուցապատումը տեղական ավանդույթների վրա հիմնված զարգացման մի ընդհանուր դիժ է ունեցել, որը հարստացել է հատկապես 19-րդ դարում, ժողովրդի զանգվածային տեղաշարժերի հետ կապված նոր սկզբունքներով: Այդ ժամանակ առաջացել են Սևանա լճի ավազանի, Վայոց ձորի ու Զանգեզուրի որոշ շրջաններից կազմված ազգաբնակչության նոր շրջանները: Ամրացված բարձունքների շուրջը շափազանց խիտ կառուցապատվելու սկզբունքը զալիս է շատ հնուց, այն պահպանվել է միջնադարյան ավաններում: Գյուղերի կառուցապատումը ևս այս սկզբունքի վերապրուկային տարրերն է պարունակում:

Գյուղերի կառուցապատման երկու հնավանդ եղանակ է գոյութուն ունեցել. ա) խիտ կառուցապատում կառույցների հոծ զանգվածի տեսքով համեմատաբար հարթ վայրերում (Սևանա լճի ավազան, Արփա գետի ավազանին պատկանող որոշ վայրեր), բ) սանդղաձև խիտ կառուցապատում լանջերի վրա (բոլոր մնացած վայրերը):

Հիմնականում պարսկահայ վերաբնակիչների հետ Եղեգնաձոր և Զանգեզուր է ներթափանցել համեմատաբար աղատ կառուցապատման սկզբունքը, 19-րդ դարի ռուս վերաբնակիչների ավանդն է կանոնավոր, տողաշար կառուցապատումը Սիսիանի մերձակայքում: Ժողովրդական ավանդույթների վրա հենվող մասնագիտական ստեղծագործության կիրառմամբ, կանոնավոր հատակագծերով կառուցապատվել են 19-րդ դարում ստեղծված Գորիս և Կամո քաղաքները: Սոցիալիստական տնտեսաձևը և կենցաղը հիմնովին վերա-

փոխեցին բնակավայրերը, կառուցապատման արդիական եղանակներով, ժողովրդի փորձի հիման վրա ստեղծվեցին և ստեղծում են նոր բնակավայրեր:

4. Հնուց ևեթ ժողովուրդը կազմակերպել է բնակավայրերի ջրամատակարարումը ջրմուղների, ջրանցքների և նույնիսկ ջրանցույցների միջոցով, որոնք դարավոր փորձի և երբեմն նույնիսկ մասնագիտական կարողության արտահայտություններ են հանդիսանում:

5. Բացառությամբ խտաշունչ ցուրտ գոտիներում ընկած բնակավայրերի, ամենուրեք շրջապատի կանաչապատման համար ժողովուրդը կարողացել է մեծ հմտությամբ օգտագործել բնության բոլոր հնարավոր պայմանները: Սոցիալ-պատմական հանգամանքների թելադրանքով գյուղերի ներսում գերազանցապես բացակայել է ծառատունկը: Բացառություն են կազմել Արաքսի ափամերձ, տաք գոտին, 19-րդ դարի քաղաքները, ինչպես և Վայոց ձորի ու Զանգեզուրի վերաբնակեցված գյուղերը, ուր կանաչը հանդես է եկել նաև բնակավայրերի ներսում:

6. Պատասխանների և բնակելի համակառուցների զարգացումը տեղական բնույթ կրող մի ընդհանուր զարգացման շղթա է կազմում, որն սկսվում է պարզագույն միարջիջ պատսպարաններով և զարգանում երկու ուղղությամբ՝ համակառուցի համադրվածքային կենտրոնում ունենալով ա) հարթ ծածկով բնակելի սենյակը, բ) գլխատունը: Զարգացման վերջին փուլն են կազմում քաղաքատիպ բնակելի տները: Այս բնակարանների հատակագծի, համադրվածքի և կահավորման յուրօրինակ գծերը վառ կերպով արտահայտում են լեռնաբնակ ժողովրդի կեցության և նյութական մշակույթի շատ արժեքավոր կողմեր: Որոշակի կերպով զանազանվում են Սևանա լճի ավազանի, Վայոց ձորի ու Սիսիանի բնակավայրերի մեծամասնության, Հին Զանգեզուրի, ինչպես նաև Մեղրու բնակելի տները, որոնք արտացոլում են 19-րդ դարում առաջացած ազգադրական համապատասխան շրջանների առանձնահատկությունները:

7. Բնակարանային զարգացումը մեկուսացած պրոցես չի եղել: Մանավանդ ամենատարածված բնակարանային տիպարի՝ գլխատան զարգացումը որոշակի ընդհանրություններ է ունեցել ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև հարևան և հեռավոր ժողովուրդների համապատասխան բնակարանային տիպարի զարգացման հետ:

8. Արտադրական և տնտեսական բնույթի կառուցվածքների բազմափոփոխությունը ցույց է տալիս, որ Սյունիքի ժողովրդի կենսունակությունը աշխատատիրության և հարեհնաշեն զործունեության արդյունքն է: Սեփական արտադրանքով նա բավարարել է ոչ միայն իր կարիքները, այլև զգալի քանակությամբ գյուղատնտեսական և արհեստագործական արտադրանք է ուղարկել մերձակա շուկաները, տոնավաճառներն ու թեևս նաև ավելի հեռուները: Նշված կառուցվածքները թեև կորցրել են իրենց ալթմեականությունը, սուղամեննայնիվ, որոշակի արժեք են ներկայացնում պատմագրության, ազգագրության և արվեստագիտության համար:

9. Այս շրջանների ժողովրդական ճարտարապետությունն, ամբողջովին ստեղծվել է տեղական շինանյութերով և դրանց հատկություններին լիովին իրազեկ մարդկանց ձեռքերով: Այդ իսկ պատճառով շինությունների կառուցվածքային մանրամասները համապատասխանել են իրենց ժամանակաշրջանի տեխնիկային, նրանք ամուր, էփան, դիմացկուն և արտահայտիչ են եղել:

10. Նշված կառույցների ղեկավարվեստա-ճարտարապետական արժանիքները ենթարկված են ժողովրդական ստեղծագործությանը բնորոշ օրինաչափություններին: Այնտեղ բացահայտ կերպով զգացվում է կառուցվածքների և հարգարանքի միապաղաղությունից խուսափում: Ամենապարզունակ զարդերով անգամ շինությունները տարբերվում են իրարից, սակայն իրենց ընկալելի ամբողջականությամբ, զուսպ հարգարանքով նրանք ղեկավարվեստական հաճույք են պատճառում: Գյուղական պարզությունը հմայիչ ու բնաստեղծական է դառնում ժողովրդի դարավոր փորձն ու իմաստությունը՝ խտացնող ավանդույթների շնորհիվ: Քաղաքային ճարտարապետության մեջ ժողովրդի այս ավանդական անկեղծությունն ու ճշմարտությունը ինքնավստահությունն ու լավատեսությունը գրեթե մոլորվել են ավելի վառ և կատարյալ ձևով: Մասնագիտական ստեղծագործության համար, անտարակույս, միակ ճշմարիտ ուղին ավանդույթները զնահատելու այս կերպն է:

11. Շինությունների կառուցվածքային, համադրվածքային և ղեկավարվեստական առանձնահատկությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Սյունիքի մոնումենտալ ճարտարապետական դպրոցի ակունքները պետք է որոնել նաև տեղի ժողովրդական ճարտարապետության մեջ: Այսպիսի ճանապարհով կարելի է լավագույն ձևով փաստարկել մեր ազգային ճարտարապետության ու նրա դպրոցների տեղացիության գաղափարը:

12. Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետության ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցնում է նաև այն եզրակացությանը, որ հայ ճարտարապետության պատմությունը շարադրելիս պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել սովետահայ ճարտարապետությանը նախորդող և հատկապես քաղաքային ճարտարապետությանն առնչվող փուլին: Այն Հայաստանի քաղաքացիական, հատկապես ժողովրդական ճարտարապետության դարավոր ավանդույթների խիստ արժեքավոր մի օղակն է, որի անտեսումը սովետահայ ճարտարապետության մեջ դասական տարրերի անհաջող գրսևորումների պատճառ է հանդիսացել:

13. Ժողովրդական ճարտարապետության ավանդույթներից շատերն այսօր էլ կարող են պիտանի դառնալ ստեղծագործական վերամշակման ենթարկվելուց հետո: Այս տեսակետից ուշադրության է արժանի 19—20-րդ դարերի քաղաքների կառուցապատման փորձը: Շատ ավանդույթներ այժմ էլ կիրառվում են տարերայնորեն, դրանք շատ ավելի արդյունավետ կարող են դառնալ մասնագիտական հսկողության պայմաններում:

14. Բնակավայրերի դիրքի ընտրության հարցում այժմ էլ կարելի է հաշվի առնել կենցաղային լավագույն պայմաններ ստեղծելու և հողատարածությունների ըստ տնտեսության բնույթի և բնա-կլիմայական առանձնահատկությունների բաշխելու սկզբունքները: Զրմուղ անցկացնելը շատ վայելքավոր զգալի ծախսերի և տեխնիկական բարդությունների հետ է կապված, հետևաբար բնական ակերին մերձակա տարածությունները չեն դադարեցվում բնակեցման ծառայելուց:

Այլևճաշակության, արտերի, արոտների և կառուցապատման հողամասերը ավանդական կերպով բաշխելիս պետք է նկատի ունենալ բնակավայրերի ներքին կանաչ տարածությունները ևս ջրով ապահովելու խնդիրը: Այնուամենայնիվ ներքին կանաչ տարածությունները պետք է սահմանափակ լինեն, որպեսզի հաղորդակցության, էներգետիկ գծերի, ջրմուղի, կոյուղու

և այլ աշխատանքների բարդութիւններ շառաջանան: Այս հանգամանքը թելադրում է հատուկ ուշադրութիւն դարձնել բնակավայրի մերձակայքը բնական և արհեստական կանաչ տարածութիւններով ապահովելու ավանդութիւն:

Ներկայումս որոշ մարդկանց մոտ, նույնիսկ մամուլում երևան են գալիս ցածրահարկ գյուղական շինարարութիւնից հրաժարովելու կարծիքներ: Առանձնատներով կառուցապատելը հետամնացութիւն համարելը միանգամայն սխալ տեսակետ է. ժամանակակից ամենազարգացած երկրներում, նույնիսկ քաղաքների ծայրամասերում և մերձակայքում ստեղծվում են առանձնատներով կառուցապատված առողջապահիկ շրջաններ: Համալիրային գեղագիտութեան հարցերը քաղաքի և գյուղի համար նույնացնելը միայն ցավալի հետեանքների կարող է հանգեցնել: Բայց սխալ կլինէր նաև ցածր հարկայնութեամբ շէնքերի խիստ ցրված կառուցապատումը նպատակահարմար դիտելը: Հասարակական, տնտեսական նշանակութիւն ունեցող որոշ շէնքեր, ինչպես նաև գյուղական բնակչութեան որոշ խավի համար նախատեսվող մի քանի բնակելի շէնք անշուշտ պետք է ունենան մէկից ավելի հարկեր: Տնամերձ հողամասերի փոքրութիւնը չպետք է խորթ թվա, որովհետև անհրաժեշտութեան դեպքում կարելի է գյուղամերձ տարածութիւններում ևս լրացուցիչ հողամասեր բաժանել: Հավանաբար անշատ հողամասեր ունենալու անհրաժեշտութիւնն ապագայում կվերանա, և գյուղը կվերածվի չկորուցած տարածութիւններով աչգի-բնակավայրի:

Գյուղերի ներքին կանաչապատման համար այժմ էլ կարելի է օգտագործել լավ սովորական կարներ առաջացնող տարբեր տեսակի ու մեծութեան ծառեր, ինչպես բարդին, ընկուզենին, թթենին, սոսին և այլն: Դրանցով կարելի է սովորաբար լայն ճանապարհներն ու հրապարակները, ուր մարդիկ սիրում են հավաքվել: Կարելի է գյուղամերձ կանաչը ծառայեցնել նաև զբոսանքի ու հանգստի նպատակների և այնտեղ ստեղծել համապատասխան բնութքի փոքր շինութիւններ. վերջիններս կարելի է ծառայեցնել նաև տնտեսական նպատակների, ինչպես այդ անում էին մեղրեցիք:

Բարեխառն կլիմա ունեցող գյուղերի ու ավանների համար մեծապես օգտակար կարող են հանդիսանալ Մեղրու շրջակայքում բնդհանրացած որթատունկի աճեցման եղանակները տան շրջապատում, բակերում, այգիներում, ցանկապատերի և պատշգամբների վրա ճաշակով և հատուկ դիրքով ու ուրիշով կառուցված հենարանային համակարգերով: Լանջերի կառուցապատման աստիճանաձև եղանակը ժամանակակից տեխնիկայի ուշադրանքն էր առնում շատ ձեռնառու լուծումներ կարող է ստանալ բնական պայմանների հարմարութիւնները լավագույն ձևով օգտագործելու տեսակետից:

15. Պակաս կարևոր խնդիր չէ բնակելի տների տիպարների ստեղծումը՝ համապատասխան տվյալ վայրի բնական, տնտեսական և կենցաղային պայմանների: Այս տեսակետից շատ ուսանելի կողմեր ունեն անցյալի քաղաքատիպ բնակելի տները, քանի որ դրանք իրենց ժամանակաշրջանում լավագույն ձևով են համապատասխանել տեղական պայմաններին և մոտ են կանգնած մեր ժամանակների կենցաղային դրվածքին:

Առաջին հերթին պատշգամբը պետք է դիտել տան ամենակարևոր բաղկացուցիչ տարրերից մեկը՝ որոշ դեպքերում իբրև սենյակները միացնող բաժանմունք և կամ այլ պայմաններում՝ իբրև նախասենյակ: Երկու

ղեպքում էլ այն ցերեկային կացարանի դեր է կատարում հատկապես ամռանը: Նայած կլիմայական պայմաններին՝ այն կարելի է ապակեպատել կամ ոչ: Նրա կողմնորոշման հարցում ևս կարելի է հենվել ժողովրդի փորձի վրա, հաշվի առնելով մերթ արեի ջերմության անհրաժեշտությունը, մերթ նրա ազդեցությունը մեղմելու կամ շեղոքացնելու կարիքը, մերթ օդի ուժեղ հոսանքների գոյությունը, մերթ զով ու թարմ օդ ընդունելու, դեպի լավագույն տեսարաններն ուղղելու հարցերը և այլն:

Նույնը կարելի է ասել շենքի ձևկառույցին բացվածքների կողմնորոշման վերաբերյալ: Դրանք պետք է համապատասխանեցվեն միջավայրի պայմաններին, առավելություն տալով լուսավորման և արեահալացություն, միևրոկլիմայի և օդափոխման, ինչպես նաև շահագործման հարցերին առանձին-առանձին կամ համատեղ, նայած հնարավորությանը: Ավաններում և աշտարակի բնակավայրերում, ուր փողոցների ձևավորումը առաջնակարգ նշանակություն է ստանում, շենքի կողմնորոշման հարցն ավելի բարդ է: Այստեղ պետք է նկատի ունենալ երկու՝ դեպի փողոց և դեպի բակ ուղղված ձևկառույցների լավագույն կողմնորոշման հարցը: Վերջինս պետք է կապել ամբողջ փողոցի և նույնիսկ բնակավայրի կամ նրա առանձին մասերի կառուցապատման խնդիրների հետ, ինչպես այդ հաջող կերպով արվում էր նախասովետական քաղաքներում: Բնակելի շենքի տեղադրման լավ ավանդույթ է նաև բակով կամ կանաչ տարածությունում նրան փողոցից անջատելը, որը հնարավորություն է տալիս ավելի ազատ մոտեցում ունենալ ձևկառույցների լուծման և կողմնորոշման հարցերում, իսկ բնակիչներն ազատվում են փողոցի աղմուկից ու փողոցը:

Սենյակների միաշար և երկշար դասավորություններով հատակագծերի կիրառումը պետք է բխեցնել առավելապես կլիմայի պայմաններից և բնակեցման խտությունից: Յուրա կլիմայով կամ խիտ բնակչություն ունեցող վայրերում կարելի է գերակշռություն տալ երկշարք դասավորությանը: Գյուղական պայմաններում սենյակների միաշար դասավորությունը չպետք է հնացած համադրվածք համարել, քանի որ այն՝ պատշգամբի և բնության հետ անմիջականորեն հաղորդակցելու լավագույն պայմաններ է ստեղծում: Ուշադրության արժանի է Դ-աձև և Ու-աձև հատակագծային համադրվածքների հարմարավետությունը սենյակների միջև հաղորդակցումը՝ դուրացնելու, հողամասը նպատակահարմար օգտագործելու, կառույցների շարքի երկարությունը կրճատելու, խնդիր ու հարմարավետ բակեր ստեղծելու տեսակետներից:

Գյուղական առանձնատների հատակագծերը լուծելիս կարող է օգտակար ճանդիսանալ առաջին հարկի տնտեսական բաժանմունքների դասավորության և ընդհանուր մակերեսի այգեգործական, երկրագործական, անասնապահական և տնտեսական այլ գործոններով պայմանավորվելու ավանդույթը: Կիրառելի են նաև ցերեկային կացարանների զգալիորեն ավելի մեծ և լուսառատ անկողնու, պատի մեջ պահարաններ կառուցելու ավանդույթները:

Շենքերի ձևավորման համար այժմ ևս կարելի է կիրառել բարձակավոր կամ սլոնավոր պատշգամբներ, գոտիներ, քիվեր, պարակալներ և պատի այլ ելուստներ առանց շոգլման: Տնտեսապես ձեռնուր, ճաշակավոր և ամուր լուծումներ են սրբատաշ քարի և սվաղած հարթությունների՝ կամ ձեղրված քարի շարվածքների զուգորդումներով ստեղծված ավանդական

համադրվածքները: Այստեղ ավելի շեշտված նշանակություն են ստանում ուրիշներ, համամասնությունների և գույների հետ կապված խնդիրները: Պատշգամբների դարդարման ավանդույթը անշուշտ նույնությամբ չի կարելի կրկնել, բայց այն հնարավոր է նկատի ունենալ ապագայի մեքենայացված շինարարության համար, ձուլվող կամ մամլվող նյութերով շատ զեղեցիկ և միաժամանակ թեթև բազրիքներ կարելի է ստեղծել:

Ժողովրդական ճարտարապետության առաջադիմական ավանդույթների կիրառման սահմանները բավականաչափ լայն են. պատշաճ ուշադրություն դարձվելու և հիմնական շեշտը սկզբունքային հարցերի վրա դնելու միջոցով հնարավոր է լավագույն արդյունքների հասնել:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ն ե Ր ա ծ ու թ յ ու ն 5

Գ լ ու խ ա ո ա չ ի ն

Բնակավայրերի կառուցապատումը	11
Ա. Համառոտ տեղեկություններ հնագույն բնակավայրերի և միջնադարյան քաղաքների ու ավանների մասին	11
Բ. Գյուղերի կառուցապատումը	15
Գ. Ուշ միջնադարի ավանների և նախասովետական քաղաքների կառուցապատումը	27
Դ. Բնակավայրերի ջրամատակարարումը	41
Ե. Բնակավայրերի կանաչապատումը	44

Գ լ ու խ ե Ր կ ր ու ղ

Պատասխաններ և բնակելի տների համակառույցներ	48
Ա. Հնագույն պատասխաններ	48
Բ. Գլխատուն	55
Գ. Մեղրու շրջանի հարթածածկ գյուղական տունը	74
Դ. Քաղաքատիպ բնակելի տներ	79

Գ լ ու խ ե Ր Ր ու ղ

Արտադրական, տնտեսական և կենցաղային բնույթի այլ կառուցվածքներ	95
--	----

Գ լ ու խ շ ո Ր Ր ու ղ

Շինարարական տեխնիկա և կոնստրուկցիաներ	108
Ա. Շինարարական տեխնիկա	108
Բ. Կոնստրուկցիաներ	116

Գ լ ու խ հ ի ն գ ե Ր ու ղ

Կառույցների զեղարվեստա-ճարտարապետական առանձնահատկությունները	143
Ա. Հնատիպ կառույցներ	144
Բ. Քաղաքատիպ շենքեր	154
Ընդհանուր եզրակացություններ	164

ՆՈՒՐԱՐ ԾԵՐՈՒՆԻ ՊԱՊՈՒՆՅԱՆ
НУБАР ЦЕРНОВИЧ ПАПУХЯН

ԱՅՈՒՆԻՔԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
արվեստի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Նկատված վրիպակներ

Էջ	Տող	Տպագրված է	Պետք է կարգաւ
74 105 119	9 ն. 18 վ. 24 վ.	Մերգա Քօխլին Պալուհո: գլուղի Սանա	Մերգա Քօխլին Պալուհո: գլուղի Սանա

Պատասխանատու խմբագիր Ռ. Հ. ԱՂԱՖԱԲՅԱՆ
Հրատարակչական խմբագիր Ժ. Մ. ԱԴՈՆՑ
Տեխնիկական խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Կազմը՝ Կ. Կ. ՂԱՖԱՂԱՐՅԱՆԻ
Սրբազրիչ Մ. Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՎՋ 08533, ԽՀԽ 1282, Հրատ. 3328, Պատվեր 772, Տպաքանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 25/VI 1971 թ., ստորագրված է տպագրության
8/IX 1972 թ., տպագր. 10,75 մամուլ+4 ցերդիր, հրատ. 12,82 մամուլ,
պալմ. 15,4 մամուլ, թուղթ № 1, 70×108¹/₁₆: Գինը 1 ո. 75 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության Էջմիածնի տպարան:

19.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0069323

ЦЕНА

III

3908